

«Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія» – це локальний університетський рецензований науковий журнал з відкритим доступом, який публікується філософським факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна). Журнал публікує основні результати досліджень у галузі філософії та політології, а також філософських проблем природничих, соціальних та гуманітарних наук, які проведені, насамперед, науковцями Київського національного університету імені Тараса Шевченка та його українськими та міжнародними академічними партнерами.

Журнал заснований 1958 року.

Друкується 2 рази на рік.

Головний редактор	Конверський Анатолій Євгенович, акад. НАН України, д-р філос. наук, проф., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Руденко Сергій Валерійович, д-р філос.н., проф., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна)
Редакційна колегія	Батрименко Олег Володимирович, д-р політ. наук, проф., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Габріель Санду, д-р філос. наук, проф., Університет м. Хельсінкі (Фінляндія) Дюбе Дені, Університет Лаваля (Канада) Крістіан Сантібанез, Університет Католика де ла Сантісіма Консепсьон (Чилі) Йосипенко Сергій Львович, д-р філос. наук, проф., Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (Україна) Ляшенко Ірина Валеріївна, канд. філос. наук, доц., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Мозгова Наталія Григорівна, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова (Україна) Мруз Томаш, д-р філос.н., проф., Зеленогурський університет (Польща) Неліпа Дмитро Васильович, д-р політ. наук, доц., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Петренко Ігор Ігорович, д-р політ. наук, доц., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Приходько Володимир Володимирович, к.філос.наук, доц., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Сапенко Роман, д-р філос. наук, професор, Зеленогурський університет (Польща) Соболевський Ярослав Андрійович, д-р філос. наук, доц., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Терпиший Сергій Олександрович, д-р філос. наук, проф., Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова (Україна) Титаренко Вадим Анатолійович, канд. філос. наук, доц., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Урфаліно Філіп, Вища школа соціальних наук (Франція) Харьковщенко Євген Анатолійович, д-р філос. наук, проф., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Цвях Володимир Федорович, д-р політ. наук, проф., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна) Шашкова Людмила Олексіївна, д-р філос. наук, проф., КНУ імені Тараса Шевченка (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, філософський факультет (38044) 239 32 81
Затверджено	Вченою радою філософського факультету 22 січня 2021 року (протокол № 8)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 22071-11971Р від 20.05.2016 р.
Засновник	Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавець	ТОВ «ВАДЕКС», Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.

EDITORIAL BOARD

“Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy” is a local peer-reviewed open-access academic journal published by the Faculty of Philosophy of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine). The journal publishes the main results of research in the field of philosophy and political science, as well as philosophical problems of natural sciences, social sciences and humanities, carried out primarily by scientists of the Taras Shevchenko National University of Kyiv and its Ukrainian and international academic partners.

The journal was founded in 1958.

Published semi-annually.

Editors-in-Chief	Anatoliy Konversky, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Sergii Rudenko, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
Editorial Board	Cristián Santibáñez, Catholic University of Concepción (Chile) Danny Dubé, Université Laval (Canada) Dmytro Nelipa, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Gabriel Sandu, Prof. Dr., University of Helsinki (Finland) Ihor Petrenko, Assoc. Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Iryna Liashenko, Assoc. Prof. PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Nataliia Mozgova, Prof. Dr., Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine) Oleg Batrymenko, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Roman Sapeńko, Prof. Dr., University of Zielona Góra (Poland) Serhii Terepyschyi, Prof. Dr., Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine) Serhii Yosypenko, Institute of Philosophy named after Gregory Skovoroda, National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine) Tomasz Mróz, Prof. Dr., University of Zielona Góra (Poland) Urfalino Philippe, Prof. Dr., Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (France) Vadym Tytarenko, Assoc. Prof. PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Volodymyr Prykhodko, Assoc. Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Volodymyr Tsyvkh, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Yaroslav Sobolievskyi, Assoc. Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Yevhen Kharkovschenko, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) Lydmyla Shashkova, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
Address editorial board	01601, Kyiv, street Volodymyrska, 60, Faculty of Philosophy (38044) 239 32 81
Approved	Academic Council of the Faculty of Philosophy February 22, 2021 (Minutes № 8)
Registered	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration KB № 22071-11971P dated 20.05.2016
Founder	Taras Shevchenko National University of Kyiv
Publisher	VADEX LLC, Certificate of inclusion in the State Register of Ukraine of the subjects of publishing DK № 4285 dated March 27, 2012.

ФІЛОСОФІЯ

Добронравова І. Мультиверсум: філософська рефлексія над теоретичними ідеями та емпіричними даними	5
Хоменко І., Шрамко Я. Логіка і філософія: грані взаємодії	14
Маслікова І. Цілі та цінності сучасного університету: виклики академічної доброчесності в умовах онлайн навчання	24
Огірко І., Партико З. Логіка відносності.....	42
Руденко С., Титаренко В., Пілецький Є., Ган К. Релігійна свобода та толерантність у міжнародній практиці вищої освіти.....	52

ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Федорченко В. Лібералізм як ідейно-політична основа демократії.....	68
Гончарук В. Демократичність як критерій оцінки виборчих систем	74
Коршук Р. Плебісцитарна концепція нації Е. Ренана.....	81
Олещук П. Інформаційні технології лобювання за сучасної демократії.....	89
Постригань Г. Раціональне та ірраціональне в сучасній демократії.....	97
Шляхтун П., Малкіна Г. Інституціональні виміри демократії.....	105
Вілков В. Діалектичний та історичний матеріалізм у структурі марксизму-ленінізму як філософського вчення й політико-ідеологічної доктрини.....	113

PHILOSOPHY

Dobronravova I. Multiverse: Philosophical Reflections on Theoretical Ideas and Empirical Data.....	5
Khomenko I., Shramko Y. Logic and Philosophy: lines of interaction	14
Maslikova I. Purposes and values of a contemporary university: challenges of academic integrity in the context of online learning.....	24
Ohirko, I., Partyko, Z. Logic of Relativity	42
Rudenko S., Tytarenko V., Piletsky E., Gan K. Religious freedom and tolerance in the international higher education practices	52

INTERDISCIPLINARY ISSUES IN PHILOSOPHY AND POLITICAL SCIENCE

Fedorchenko V. Liberalism as the Ideological and Political Basis of Democracy	68
Honcharuk V. Democracy as a Criterion for Assessing Electoral Systems.....	74
Korshuk R. The Plebiscitary Concept of a Nation by Ernest Renan	81
Oleshchuk P. The Information Technologies of Lobbying for the Modern Democracy	89
Postryhan H. Rational and irrational in modern democracy	97
Shliakhtun P., Malkina G. The Institutional Measuring of Democracy	105
Vilkov V. Dialectical and Historical Materialism in the Structure of Marxism-Leninism Philosophical Teaching and Politico-Ideological Doctrine	113

ФІЛОСОФІЯ - PHILOSOPHY

МУЛЬТИВЕРСУМ: ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ НАД ТЕОРЕТИЧНИМИ ІДЕЯМИ ТА ЕМПІРИЧНИМИ ДАНИМИ

Ірина Добронравова, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії та методології науки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8767-4045>
e-mail: irinadobronravova@knu.ua

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Добронравова І. (2021). Мультиверсум: філософська рефлексія над теоретичними ідеями та емпіричними даними. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, 1(4), 5-13.
<https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-1/12>

Анотація

Космологічну концепцію мультиверсуму було сформульовано на основі нелінійних унітарних калібрувальних теорій (єдиних теорій фундаментальних фізичних взаємодій) у галузі фізики високих енергій. Теоретично передбачувані квантові флуктуації вихідного скалярного поля у вакуумному стані та різні можливості порушення локальних симетрій в процесі стрімкого розширення простору-часу у ранньому всесвіті слугували підставами для космологічної ідеї багатьох світів або Мультиверсуму. Нові спостережувані данні, особливо відкриття прискореного розширення простору-часу всесвіту, а також проблеми темної матерії та темної енергії поставили перед космологією нові питання. Ці питання потребують філософського осмислення. Автор статті рефлексує над філософськими засадами теорій Мультиверсуму та відповідної наукової картини світу щодо цієї трансцендентальної сфери. При цьому враховується досвід розв'язання в історії фізики однієї з Кантівських антиномій, а саме другої антиномії дискретності / континуальності. В історії фізики вона виявилась розв'язаною, причому в той спосіб, який передбачав Кант, тобто за допомогою емпіричних досліджень явищ та їх теоретичних пояснень. Подальший розвиток фізики високих енергій вивів її в іншу область трансцендентальних космологічних ідей, а саме до проблем становлення нашого світу як одного з множини можливих світів, тобто до певного варіанту першої Кантівської антиномії. Формулювання можливих антиномій при розгляді онтологічного статусу вихідних станів становлення нашого світу набуває дещо іншого категоріального виразу, ніж перша Кантівська антиномія. На перший план тут виходять категорії можливого і дійсного, які Кант не залучав до сфери космологічних ідей, вважаючи, що випадкове, пов'язане з можливим, врешті зміниться в прогресі пізнання на безумовно необхідне. Але в наявних космологічних сценаріях випадковість займає чільне місце і випадковості визначається множинністю можливостей. Тому співвідношення категорій можливості і дійсності в засадах наукових теорій і наукової картини світу вимагають особливої уваги. На сьогодні це стосується принаймні двох моментів: віртуальних частинок як абстрактного об'єкту квантових релятивістських теорій поля та проблеми розуміння онтологічного статусу категорії матерії в засадах уявлень про множинність світів у контексті співвідношенні категорій «можливе», «дійсне», «реальне».

Ключові слова: космологічна концепція мультиверсуму, Кантівські антиномії, філософські засади наукової картини світу.

Вступ

Космологічну концепцію мультиверсуму було сформульовано на основі нелінійних унітарних калібрувальних теорій (єдиних теорій фундаментальних фізичних взаємодій) у галузі фізики високих енергій. Теоретично передбачувані квантові флуктуації вихідного скалярного поля у вакуумному стані та різні можливості порушення локальних симетрій в процесі стрімкого розширення простору-часу у ранньому всесвіті слугували підставами для космологічної ідеї багатьох світів або Мультиверсуму. Нові спостережувані данні, особливо відкриття прискореного розширення простору-часу всесвіту, а також проблеми темної матерії та темної енергії поставили перед космологією нові питання. Ці питання потребують філософського осмислення. Мета статті здійснити таке осмислення, зважаючи на те, що існуючі космологічні теоретичні моделі знаходяться в сфері трансцендентальних ідей і за Кантом не мали б уникнути антиномій. Завдання полягає в тому, щоб взявши до уваги досвід здійсненого в історії фізики розв'язання другої Кантівської антиномії, окреслити інші наявні в теоріях Мультиверсуму антиномічні ситуації.

Джерела

Виходячи з ідеї Мераба Мамардашвілі (Мамардашвили, 1990) про філософські винаходи і можливість їх застосування для осмислення нових пізнавальних ситуацій, які класики філософської думки в принципі не могли знати, я використовую при дослідженні космологічних концепцій множини світів (Мультиверсуму) вчення Канта про сферу космологічних трансцендентальних ідей та антиномій, які виникають, коли осмислюються теоретично передбачувані події, що знаходяться за границями наявного досвіду. Тому використані джерела природно розділяються на три групи. Це роботи самого Імануїла Канта, джерела з галузі фізики та космології та наявні філософські дискусії з цього приводу. Я користувалась українським перекладом «Критики чистого розуму», здійсненим І.Бурковським і виданим видавництвом «Юніверс» (Кант, 2000). Джерелами з галузі фізики слугували оглядові статті з журналу «Успехи физических наук» останніх кількох років (Долгов, 2018; Муханов, 2016; Щекинов и др., 2017) та «Physical Review» (Linde, 2010), а також підручники для університетів (Барьяхтар В.Г., Болотин Ю.Л., Тур А.В., Яновский В.В., 2010) і популярні видання (Грин, 2005). Концепція множинності світів розробляється уже понад 40 років. Так що і те і інше вже встигли написати та видати. До дискусії з приводу філософської трактовки засад концепції множинності я залучала роботи вітчизняної філософської традиції. Це книга С.Б.Кримського та В.І.Кузнецова, які одними з перших відгукнулись на виклик осмислення нової космологічної концепції (Крымский, Кузнецов, 1983) та стаття С.С.Хоружого з його використанням ідеї Арістотеля для розуміння поняття віртуальності (Хоружий, 1997).

Методологія

Основу методології цього дослідження складає категоріальний аналіз фізичних теорій та космологічних сценаріїв в контексті нелінійної картини світу. Оскільки предметом дослідження є антиномічність категоріальних засад космологічних сценаріїв, що виходячи за границі можливого досвіду, сягають сфери трансцендентальних ідей, вивчення відомого в історії фізики розв'язку другої кантівської антиномії здійснюється на основі тематичного аналізу. Теми дискретності та континуальності в історії фізики врешті знаходять свою діалектичну єдність в понятті квантованого поля в квантовій електродинаміці та інших теоріях квантових полів. Нова антиномічність можливого і дійсного в засадах теорій Раннього Всесвіту з'ясовується на основі категоріального аналізу поняття віртуальності.

Результати

Підрозділ 1 Опис досвіду розв'язку в історії фізики другої кантівської антиномії.

Для того, щоб повернутись до розгляду проблеми розв'язання першої кантівської антиномії в контексті сучасних космологічних теорій, корисно буде опертись на досвід розв'язку іншої антиномії, який уже відбувся у природничій науці. Мова йде про другу антиномію, де розглядається альтернатива нескінченної подільності чи границі поділу. Іншими словами це можна виразити як одночасне приписування протилежних рис перервності та неперервності, як це мало місце у фізиці при розгляді спочатку природи світла, а потім і будь-якої фізичної реальності. Такий варіант формулювання є у самого Канта: «Нескінченний поділ позначає лише явище як *quantum continuum* і є невіддільним від наповнення простору, бо саме в цьому наповненні лежить підстава нескінченної подільності. Та як тільки щось приймається за *quantum discretum*, то множина одиниць у ньому [тоді вже] є визначеною, а тому й усякчас рівною якомусь числу. Отож доки може сягати організація в розчленованому тілі — це може встановити лише досвід, і хоча він з певністю не доходив би до жодної неорганічної частини, та така мусить лежати принаймні в можливому досвіді.» (Кант, 316).

Коротко викладемо історію цього питання у фізиці. В XVII столітті одні досліди свідчили про придатність розгляду світла як потоку дискретних частинок (прямолінійність променів у геометричній оптиці, закони відбиття та заломлення), а інші про хвильову (неперервну) його природу (дифракція та інтерференція). У XVIII столітті переважав погляд на світло як рух дискретних частинок, запропонований ще Ньютоном. Це, так би мовити, теза. На базі емпіричних законів Кулона, Ампера, Біо - Савара - Лапласа, встановлених у XVIII - XIX століттях, а також виходячи з ідей Фарадея про електромагнітне поле, Максвелл сформулював рівняння класичної електродинаміки. Після трактовки Герцем світла як електромагнітного поля певних довжин хвиль став переважати погляд на світло як на континуальність, чому сприяла та обставина, що рівняння були диференційні, тобто використовували поняття нескінченно малих величин. А отже, передбачалась можливість нескінченної подільності. В історії фізичного пізнання світла — це антитеза. Та на початку XX століття, після пояснення Ейнштейном фотоефекту за допомогою поняття кванту, антиномія перервності та неперервності щодо природи світла поновилась.

Зі створенням квантової механіки корпускулярно-хвильовий дуалізм стосувався вже мікрочастинок речовини, але там мова йшла про хвильову функцію як хвилю ймовірності. З досвідом можна було зіставити лише квадрат модуля хвильової функції, який визначав ймовірність виявити мікрочастинку в тому чи іншому стані, зокрема в тій чи іншій точці простору. А серія дослідів врешті відтворювала, наприклад, теоретично передбачену інтерференційну картину, утворену потоком електронів, які проходять через кристалічну гатку, а потім засвічують фотоплівку.

Принцип доповняльності Н.Бора обґрунтовував несуперечливість квантової теорії тим, що корпускулярні чи хвильові властивості проявлялись у різних відношеннях, тобто щодо різних засобів спостереження. Теоретично це виражалось у введенні принципу невизначеності В.Гайзенберга, тобто через некомутативність таких пар параметрів, як енергія і час та імпульс і координата. Невизначеність була обумовлена наявністю кванту дії, який обмежував можливість точності вимірювання довжини та часу планківською довжиною та планківським часом. Таким чином протилежність властивостей частинки та хвилі, характерну для ідеалізацій класичної фізики, було пом'якшено. У нерелятивістській квантовій механіці точне вимірювання хоча б однієї з некомутуючих величин у принципі можливе за рахунок повної невизначеності другої, тобто ідеалізація визначення координати електрона як точки ще працює. Тільки врахування скінченності швидкості розповсюдження взаємодії в квантовій релятивістській теорії (квантовій електродинаміці) остаточно визначило відмову від ідеалізацій точкової безрозмірної частинки (Берестецький, 2002, 17-20). В понятті квантованого поля протилежні властивості перервності та неперервності діалектично пов'язані, тобто взаємно заперечують, взаємно передбачають одне одне та є інобуттям одне одного. Так, в квантово-релятивістських теоріях поля розгляд системи частинок, наприклад в атомі, за рахунок обміну віртуальними квантами з вакуумним станом електронно-позитронного поля призводить до системи з нескінченною кількістю ступенів

свободи, що є визначенням поля. В свою чергу розгляд поля за умовою його подвійного квантування призводить до системи частинок. Тобто дискретність та континуальність квантованих полів є інобуттям одне одного. Таким чином історія фізики, йдучи немов би за Кантом, шляхом емпіричних досліджень та теоретичних реконструкцій, показала приклад діалектичного розв'язку другої кантівської антиномії.

Підрозділ 2 Віднайдення іншої, ніж Кантівські, антиномії в області трансцендентальної космологічної ідеї, а саме антиномії можливого та дійсного.

Подальший розвиток фізики високих енергій вивів її в іншу область трансцендентальних космологічних ідей, а саме до проблем становлення нашого світу як одного з множини можливих світів, тобто до певного варіанту першої Кантівської антиномії, яка стосується проблеми визначення вихідного стану, до якого можна дійти, переходячи від Зумовленого до умов і врешті, шукаючи Безумовне. Ось як це відбувалось. Побудова квантових релятивістських теорій для інших типів фундаментальних фізичних взаємодій за аналогією з квантовою електродинамікою не була успішною: відповідні рівняння або не можна було розв'язати за допомогою теорії збурень (сильні взаємодії), або не можна було перенормувати (слабкі взаємодії). Прогрес був отриманий на шляху створення єдиних теорій фундаментальних взаємодій. Першою була створена і експериментально підтверджена теорія електрослабких взаємодій. Вона, як і подальші об'єднуючі теорії, є калібрувальною теорією з локальною динамічною симетрією, тобто розкриває умови, за яких електромагнітні та слабкі взаємодії нерозрізніювані (тобто симетричні). І тут з'ясувалось, що ці умови відповідають таким високим значенням енергії, які могли мати місце лише невдовзі після Великого Вибуху.

Тобто від пошуків структурної єдності, які фізики здійснювали протягом ХХ століття, вони перейшли до віднайдення генетичної єдності, рухаючись до все більш ранніх етапів становлення нашого світу як однієї з можливої множини світів.. Адже єдині теорії фундаментальних фізичних взаємодій були нелінійними, а розв'язки нелінійних рівнянь не є однозначними, тобто порушення вихідних симетрій мали різні можливі варіанти, які могли реалізуватись в інших можливих світах. Наприклад, при порушенні симетрії між сильною та електрослабкою взаємодією в світі могло б залишитись більше античастинок, ніж частинок, тобто це був би, так би мовити, антисвіт. Ці ідеї розгортались в рамках фізики високих енергій як одного з напрямків сучасної глобальної наукової революції, пов'язаної зі становленням нелінійної науки.

Нові результати спостережень за все більш віддаленими областями Всесвіту, що доносять інформацію про його ранні стадії розвитку та варіанти їх теоретичних пояснень (Муханов, 2016) виводять космологію у розгляд проблем, які сягають сфери трансцендентальних ідей, що лежить (принаймні поки що) за межами можливого досвіду. Треба сказати, що формулювання можливих антиномій при розгляді онтологічного статусу вихідних станів становлення нашого світу набуває дещо іншого категоріального виразу, ніж перша Кантівська антиномія. На перший план тут виходять категорії можливого і дійсного, які Кант не залучав до сфери космологічних ідей: «поняття Можливого, Дійсного та Необхідного не ведуть до жодного ряду, за тим лише винятком, що *Випадкове* в існуванні повсякчас має розглядатися як Зумовлене.» (Кант, 257).

Дійсно, момент випадковості грає визначну роль в космологічних теоріях, оскільки квантові флуктуації мають місце при моделюванні різних етапів становлення нашого світу: і при виникненні вихідної «бульбашки», подальше роздмухуванні якої і створює наш гігантський всесвіт; і при випадковому виборі реалізації одного з варіантів нелінійної динаміки при порушенні вихідних симетрій в умовах зменшення температури за рахунок розширення простору; і при становленні простору Калабі – Яу в моделях теорії суперструн, що стосуються планківських значень довжини і часу, починаючи з яких передбачається згортання всіх просторово-часових вимірів, окрім чотиривимірному простору-часу існування нашого світу. Подальше обговорення обґрунтує можливість припущення антиномічності, вираженої категоріями можливого та дійсного в засадах нелінійної картини світу. Це зумовлене двома моментами: проблематичністю онтологічного статусу вихідного стану становлення нашого світу як одного з множини світів і значенням віртуальних квантів полів в розумінні їхнього вакуумного стану як існування на межі можливого та дійсного.

Дискусія та висновки

Концепція множинності світів мала переваги у порівнянні зі стандартною теорією Великого Вибуху. Вихідний стан розширення світового простору вже розглядався не як сингулярність з нескінченно великою щільністю матерії у нескінченно малій точці, а як невизначеність, пов'язана з квантовими флуктуаціями квантового релятивістського поля, природа якого є предметом подальших наукових та філософських досліджень.

Цікаве філософське осмислення цієї концепції запропонував професор Сергій Кримський (Кримський, 1983). Він дослідив співвідношення філософських категорій «матерія», «простір», «час» та категорії «світ» у ситуації множини світів. Взагалі-то категорія «світ» у парі з категорією «людина» є світоглядними категоріями. Однак останнім часом категорія «світ» набула характеру наукового поняття в космологічній концепції множини світів, так що наш світ та інші можливі світи стали об'єктами наукових теорій.

Філософські засади попередніх наукових картин світу розглядали світ як один єдиний, в якому реалізується вся повнота можливостей існування матерії. Різноманітність теоретично можливих світів зробила такий розгляд неприйнятним для сучасної наукової картини світу. Професор Кримський визначає кожний з множини можливих світів як «матерію, затриману в своїй особливості» (Кримський, 1983: 60). Ця особливість втілена у кожному з об'єктів певного світу з його набором законів, елементів та структур, що існують у притаманному цьому світові просторі та часі. Питання про співіснування різних світів не є коректним при такому розгляді, оскільки кожен з них має існувати у своєму просторі-часі, а сама можливість існування інших світів відкривається нам як теоретична, коли наш світ визначається як один з можливих світів. Вся повнота можливостей існування матерії асоціюється з Універсумом, який примислюється з міркувань повноти філософської рефлексії, має в якості часового визначення вічність та жодним чином не може бути розглянутий як набір множини світів. Такий тонкий філософський аналіз не був почутий космологами, і вже наступні кроки у розбудові космологічних теорій використовували у якості свого предмету Мультиверсум, який на зараз асоціюється з фрактальною структурою, і вчені запитують про кількість світів у ньому (Linde, 2010).

Розглядаючи ряд атрибутивних характеристик світу, які мають бути приписані такому об'єкту в концепції множинності світів, С.Б. Кримський, перш за все, наголошує на його цілісності як генетичній єдності. Структурна єдність різноманітного, яка фігурувала в попередній квантово-релятивістській картині світу і була обґрунтована емпірично, і теоретично, не була достатня для розгляду світу як цілого. Лінійні фізичні закони взагалі не дають можливості розглядати фізичні системи як ціле, тільки як стабільні (коли енергія зовнішніх впливів менша за енергію внутрішньої взаємодії) або нестабільні системи. Всесвіт же навіть не може бути розглянутий у лінійній фізиці як фізична система. Розповсюдження фізичних взаємодій відбувається зі скінченною швидкістю у просторі, що розширюється, тому існує проблема горизонту, із-за якого інформація про події з певних частин всесвіту не встигає дійти, тобто фізичний зв'язок між подіями у часово-подібному інтервалі простору-часу відсутній.

Ціле як єдність багатоманітного може бути визначене лише як процес становлення або відтворення. Світ як ціле може бути розглянутий у його становленні через диференціювання матерії до елементарних частинок в процесі порушення вихідних симетрій при зменшенні температури за рахунок розширення простору. Подальший розвиток світу формує на основі елементарних частинок складні системи, такі як ядра, атоми, молекули і так далі. Сама можливість такого формування визначається вихідною генетичною єдністю. Наприклад, протони та електрони утворюють електрично нейтральні атоми, оскільки мають однакові електричні заряди з протилежними знаками. Це пояснюється їх спільним походженням з єдиного вихідного стану в результаті порушення симетрії між сильною та електрослабкою взаємодіями в процесі розширення простору після Великого Вибуху.

Проблема розуміння онтологічного статусу вихідного стану становлення нашого всесвіту, а саме скалярного поля, з якого починається стрімке розширення простору, відсилає нас до постановки аналогічного питання у І. Канта, а саме до антиномій чистого розуму при переході до

космологічних трансцендентальних ідей. Дійсно, Кант так визначає походження трансцендентальних ідей: «розум, власне, не продукує жодних понять, а щонайбільш лише звільняє розсудкове поняття від неминучих обмежень можливого досвіду і, отже, намагається поширити його за межі емпіричного, хоча все ж таки у пов'язанні з ним. Це відбувається завдяки тому, що розум вимагає для даного зумовленого абсолютної тотальності з боку умов (за яких розсудок підпорядковує всі явища синтетичній єдності) і тим робить з категорії трансцендентальну ідею, аби надати абсолютної довершеності емпіричному синтезові шляхом продовження його аж до Безумовного (котре ніколи не виступає в досвіді — лише в ідеї)» (Кант, 254).

Саме таку довершену цілісність ми сподіваємось отримати, коли створюємо наукову картину світу на базі природничих теорій, і з неминучістю впадаємо в антиномії, зважаючи на притаманні теоріям ідеалізації, та універсалізацію онтологізованого змісту теорій. Перша Кантівська антиномія як раз і стосується проблеми визначення вихідного стану, до якого можна дійти, переходячи від Зумовленого до умов і врешті, шукаючи Безумовне. Ніщо або Першопочаток – такі варіанти пропонує ця антиномія. Так що недарма у Кримського з'являється ніщо як вихідний стан становлення світу. Незадовільність такого вибору з'ясувалась пізніше, коли неоднорідностями вихідного стану стали пояснювати розташування галактик на пізніших етапах розвитку всесвіту.

Відомо, як Кант пропонує розв'язувати антиномії – не приписувати результатам пізнання статус речей у собі, адже «догматичний розв'язок тут, отже, є не те що непевним, але й неможливим. Натомість критичний, який може бути цілком певним, розглядає питання аж ніяк не з погляду об'єктивного, лише з погляду фундаменту пізнання, на якому воно базується.» (Кант, 295). Здійснюючи такий критичний погляд, він далі пише: «Розумова ідея, отже, лише припише регресивному синтезу в ряді умов правило, за яким цей синтез просувається за посередництвом усіх підпорядкованих одна іншій умов від Зумовленого до Безумовного, хоча воно й ніколи не досягається. Адже Абсолютно-Безумовне в досвіді годі зустріти.» (Кант, 308).

Опершись на досвід розв'язання антиномії дискретного і континуального в історії фізики я показала, що в сучасних нелінійних теоріях елементарних частинок і заснованих на них космологічних сценаріях на перший план виступає антиномічність можливого і дійсного. Кант наполягав на тому, що « [випадковість] за правилом розсудку вказує на умову, згідно з котрою необхідно віднести останню до якоїсь вищої умови, поки розум не натрапить на безумовну необхідність виключно в тотальності цього ряду.» (Кант, 257).

Правда, виглядає на те, що сподіватися на віднайдення безумовної необхідності в області нелінійної науки не доводиться, хіба що мова йде про безумовну необхідність визначальної ролі випадковості при реалізації нелінійних законів, що описують сферу можливого. Дійсне має справу з «реальною необхідністю» (Гегель), що включає у себе випадковість, а саме випадковість вибору одного з передбачених нелінійною теорією варіантів розгортання подій після критичних точок (наприклад, точок біфуркації) (Добронравова, 1990, 98-115). Зважаючи на те, що в космологічних моделях Мультиверсуму вже застосована теорія фракталів, а значить і теорії динамічного хаосу, такими точками розгалуження та випадкового вибору можуть виявитися всі точки фазового простору.

В усіх згаданих теоретичних моделях наявність випадковості визначається множинністю можливостей. Тому співвідношення категорій можливості і дійсності в засадах наукових теорій і наукової картини світу вимагають особливої уваги. На сьогодні це стосується принаймні двох моментів: віртуальних частинок як абстрактного об'єкту квантових релятивістських теорій поля та проблеми розуміння онтологічного статусу категорії матерії у контексті співвідношенні категорій «можливе», «дійсне», «реальне».

Жваве обговорення поняття «віртуальне» відбувалось у філософській літературі наприкінці ХХ століття як щодо його місця у фізиці, так і комп'ютерних науках. Було висловлено багато цікавих міркувань, для нашої ж теми цікавими є такі. Кримський та Кузнецов розглядають віртуальність як певний тип або модус існування поруч з актуальним та потенційним буттям.

(Кримський, 1983) Тобто реальне не дорівнює дійсному. До сфери реального відноситься і можливе, а також віртуальне існування на межі можливого і дійсного.

В цьому сенсі цікавим є звернення Сергія Хорунжого до Аристотеля при визначенні віртуального як «недороду буття» (Хоружий, 1997). Підкреслення необхідності виходити при цьому за рамки «есенціального» розгляду в «енергійний» як найкраще пасує саме розуміння віртуального у контексті фізичного пізнання. Визначеність параметрів віртуальних квантів фізичного вакууму як основного стану полів переводить їх у дійсне існування додаванням енергії. Важливе місце віртуальних частинок у змістовній інтерпретації теорій квантових полів як способу опису фізичної реальності визначає роль категорій можливого і дійсного в засадах сучасної наукової картини світу.

Саме проблематичність співвідношення з цими категоріями поняття матерії і окреслює коло варіантів його визначення в засадах наукової картини світу. Зважаючи на пошуки онтологічного статусу вихідного стану скалярного поля бозонів Хіггса, можна було б апелювати до Аристотелівського визначення матерії як чистої можливості (Аристотель, 224). Проблематичність такого визначення полягає в тому, що хоча дійсних частинок поля в такому стані не існує, йому притаманна певна енергія, пов'язана з від'ємним тиском, що приводить до інфляційного розширення. Свого часу я пропонувала застосувати до вихідного вакуумного стану поняття «можливість буття» (Добронравова, 1990, 87-97), звичайно, не в сенсі Миколи Кузанського.

Ще одна ідея з філософської скарбниці може бути запозичена у Декарта з його геометричним визначенням матерії як того, що має просторову протяжність. Тоді розгортання простору-часу у моделях теорії суперструн при виході за межі планківської довжини і часу і компактифікації усіх вимірів, крім чотирьох просторово-часових (Грин, 2005) уже презентувало б матерію нашого світу, затриману в її особливості. Щодо визначення матерії в її поза світовому існуванні питання залишається відкритим.

Отже розв'язання однієї з антиномій в сфері трансцендентальних ідей не відміння антиномічності як такої, а здійснюється за рахунок аетіномічності, вираженої іншою парою категорій. Не берусь формулювати конкретно відповідну антиномію. Але відповідна трансцендентальна ідея як регулятивне правило розуму відправляє до емпіричних досліджень Раннього Всесвіту, засоби яких стають все більш потужними та витонченими (Барьяхтар, 2010; Долгов, 2018; Щеканов, 2017).

Бібліографія

- Аристотель, Собр. соч. Т.1 - М.: Мысль, 1976. - 550 с.
- Барьяхтар В.Г. Физическая ткань Вселенной. / Барьяхтар В.Г, Болотин Ю.Л., Тур А.В., Яновский В.В. - Харьков: ИСМА - 2010 - 512 с.
- Берестецкий В.Б. Квантовая электродинамика. / Берестецкий В.Б., Лифшиц Е.М., Питаевский Л.П.- М. : ФИЗМАТЛИТ, 2002.—720 с.
- Грин Б. Элегантная Вселенная. Суперструны, скрытые размерности и поиски окончательной теории.- пер.с англ. / Брайан Грин [под ред. В.О. Малышенко] - Москва: Едиториал УРСС - 2005 - 288 с. - ISBN 5-354-01123-6.
- Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. Киев: Лыбидь - 1990 - 150 с. (ISBN -5-11-001513-5).
- Долгов А.Д. Массивные и сверхмассивные чёрные дыры в современной и ранней Вселенной и проблемы космологии и астрофизики // УФН, т. 188, 2018 – с.121–142 .
- Кант И. Критика чистого разума: пер. з нім. І. Бурковського / Кант Іммануїл - Київ: Юніверс - 2000 – 506 с.
- Крымский С.Б., Кузнецов В.И. Мировоззренческие категории в современном естествознании. / Крымский С.Б., Кузнецов В.И. - К.: Наукова думка - 1983 – 222с.
- Мамардашвили М.К. Идея преемственности и философская традиция. / Мераб Мамардашвили Как я понимаю философию. - Москва: Прогресс – 1990 - 368с. - С.91-107. ISBN 5-01-002570 – 1
- Муханов В.Ф. Квантовая Вселенная. // Успехи физических наук,. Т. 186 - №10 - 2016. С.1021 – 1027.

- Хоружий С.С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности. // Вопросы философии. - 1997. - № 6. - С. 53-68.
- Щекинов Ю.А., Лукаш В.Н., Михеева Е.В., Пилипенко С.В. Межзвездный и межгалактический газ в далекой инфракрасной и субмиллиметровой области спектра. // Успехи физических наук, т. 187 - №10 – 2017 - С.1033 – 1070.
- Linde A., Vanchurin V. (2010) How many universes are in the multiverse? // Phys. Rev. D 81, 083525.

References

- Aristotle On the Soul. 412b 10.
- Baryahtar V.G., Bolotyn Yu.I., Tur F=A.V. Yanovsky V.V. (2010) Physical Matter of Universe. Harkov: ISMA.
- Berestezky V.B., Lifshitz Y.M., Pitayevsky L.P. (2002) Quantum Electrodynamics. Moscow: PHYSMATLIT.
- Dolgov A.D. (2018) Massive and Supermassive Black Holes in the Contemporary and Early Universe and problems in cosmology and astrophysics. Uspekhi Fizicheskikh Nauk, : Russian Academy of Sciences and IOP, Publishing Physics-Uspekhi, Volume 61, Number 2
- Greene B. (1999) the Elegant Universe. New York: Vintage Books.
- Dobronravova I.S. (1997) "Dialectic as a Means for Understanding Nonlinear Science," // Dialectic, Cosmos, and Society, 10, 7-15.
- Horugiy S.S. (1997) Genus or Lack of Genus? Notes to Ontology of Virtuality. // Voprosy Filosofii. 6, 53-68.
- Kant I. Critique of Pure Reason/ (1998) edited and translated by P. Guyer, A.Wood): Cambridge University Press, USA.
- Krimskiy S.B., Kuznezov V.I. (1983) Worldview Categories in Modern Science. Kyiv: "Naukova Dumka"., 222.
- Linde A., Vanchurin V. (2010) How many universes are in the multiverse? // Phys. Rev. D 81, 083525
- Mamardashvily M. (1990) Idea of Continuity and Philosophical Tradition. // Merab Mamardashvily How I Understand Philosophy. Moscow: Progress . 368. 91-107. (ISBN 5-01-002570 – 1)
- Shchekinov Yu.A., Lukash V.N., Mikheeva E.V., Pilipenko S.V. (2017) Interstellar and Intergalactic gas in the Far IR and Submillimeter Spectral Ranges // Physics-Uspekhi. Vol. 187, 10, 1033-1070.
- Mukhanov V.F. (2016) Quantum Universe. // Physics-Uspekhi. Vol. 186, 10, 2016., 1021–1027.

MULTIVERSE: PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON THEORETICAL IDEAS AND EMPIRICAL DATA

Iryna Dobronravova, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Philosophy and Methodology of Science Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-8767-4045>
e-mail: irinadobronravova@knu.ua

Abstract

The cosmological conception of the Multiverse was formulated based on unitary gauge theories in the Physics of high energy. Theoretically expected, the quantum fluctuations of the original scalar field in a vacuum state and different variants of local symmetries breaking in the process of Early Universe expansion were the reasons for the cosmological idea of many possible worlds or Multiverse. Together with the inflationary cosmological model, these ideas successfully solved the problems of Big Bang theory with an explanation of observable quasi-Euclidean geometry in our world and isotropy and homogeneity of space on a mega-scale. New observational data, especially discovery of accelerative widening of space, so as the problem of dark matter and dark energy put for cosmology the new questions. These questions need to be philosophically comprehended. Professor Sergiy Krymsky offered an interesting understanding of the notion of "matter" in the situation of many worlds in the 80s. He considered each of the possible worlds as "matter,

kept in its specificity", which existed in its own space and time with its set of elements, physical laws and constants. However, his considering the original vacuum state of scalar field as non-being is not satisfied because its heterogeneity defines further places for becoming of Galaxies. In this article, the author considers the ideas about the ontological status of the original state of the Early Universe in modern cosmological Multiverse theories and discusses the possible antinomies in these transcendental ideas and their difference from Kantian ones.

Experience of solution the Kant's antinomy in history of physics was taken into account. It was the second antinomy of discreteness / continuity. The solution was haven get in a way proposed by Kant, namely with empirical research and their theoretical explanations. Cosmological application of High Energy Physics gets it to transcendental ideas area, namely to the problem of our world becoming one of the possible worlds, just as a particular variant of first Kant's antinomy.

However, formulation of antinomy connected with consideration of the ontological status of original state for becoming of our world has other categorical expressions than Kantian one. The front position belongs here to categories of possibility and actuality, which Kant did not include in the area of transcendental ideas, thinking that the contingency, connecting with possibility, must be changed by inevitable necessity in cognitive progress. On the contrary, contingency has the main place in modern cosmological scenarios, depending on multiple possibilities. So categories of possibility and actuality in the foundations of scientific theories need special attention. Now it touches upon at least two moments: the virtual particles as abstract objects of relativistic quantum theories and to the problem of understanding the ontological status of category "matter" in foundations of many world cosmology in the context of relations to categories "possibility", "actuality" and "reality".

Keywords: cosmological conception of Multiverse, Kantian's antinomies, philosophical foundations of the scientific world picture.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Dobronravova I. (2021). Multiverse: Philosophical Reflections on Theoretical Ideas and Empirical Data. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 5-13. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-1/12>

ЛОГІКА І ФІЛОСОФІЯ: ГРАНІ ВЗАЄМОДІЇ

Грина Хоменко, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри логіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3522-2271>

e-mail: khomenkoi.ukr1@gmail.com

Ярослав Шрамко, доктор філософських наук, професор, ректор, Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-4843-0328>

e-mail: shramko@rocketmail.com

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Хоменко Г., Шрамко Я. (2021). Логіка і філософія: грані взаємодії. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, 1(4), 14-23. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-2/12>

Анотація

У цій статті ми аргументуємо на користь застосовності логічного інструментарію для аналізу різноманітних філософських проблем. Розглядаються різні системи сучасної неklasичної (філософської) логіки, а також перспективний підхід, репрезентований дослідженнями у царині неформальної логіки. Ми доходимо висновку щодо доцільності плідної взаємодії сучасної формальної та неформальної логік з філософським знанням.

Ключові слова: формальна логіка, неформальна логіка, філософська логіка, неklasична логіка, теорія аргументації, емпірикалізація.

Вступні зауваги: розмаїття логічного знання і перспективи його розвитку

Сучасна логіка являє собою надзвичайно розвинену й розгалужену галузь, що динамічно розвивається. Коли Іммануїл Кант в передмові до другого видання «Критики чистого розуму» (1787 р.) стверджував, що логіка з часів Арістотеля «не змогла зробити жодного кроку вперед», він був недалекокий від істини, з огляду на стан логічного знання на той час. Суттєвим, проте, є те, що менше, ніж через сто років після цих слів, у логіці відбулася справжня революція, яка призвела до виникнення і розвитку сучасної символічної логіки, яка зробила і продовжує робити гідний внесок в новітній науковий поступ. У своєму розвитку за останні 150 років логіка пройшла доволі характерні етапи, які свідчать про все більше її наближення до розв'язання актуальних проблем не тільки філософії, але й загальнонаукового й повсякденного дискурсу. Якщо наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. логіка часто розглядалася як галузь математики (звідки одна з її тогочасних назв — «математична логіка»), то в середині ХХ ст. потужного імпульсу отримала «філософська логіка», яка виявилась ефективним засобом аналізу філософських проблем. Варто звернути увагу і на розвиток неформальної логіки, яка, починаючи з 70-х років ХХ сторіччя, постала як дуже продуктивна царина сучасних логічних досліджень. Саме з цією цариною пов'язують значний прогрес, який можна спостерігати в сучасній теорії аргументації та у дослідженнях на перетині буденних міркувань і сьогоденної комп'ютерної науки.

У цій статті ми маємо намір репрезентувати короткий огляд деяких перспективних напрямів та підходів сучасної формальної та неформальної логік і їхніх застосувань до досліджень філософських (зокрема, історико-філософських), загальнонаукових та інших аргументативних контекстів.

Методологія дослідження

У статті автори спиралися на численні статті, монографії, тези конференцій провідних науковців у царинах формальної та неформальної логік. Щодо формальної логіки, то базисом для дослідження означеної у вступі проблеми стали наукові результати сучасних логіків у межах класичної та некласичної логік. Для того щоб продемонструвати відмінності у теоретичних засадничих принципах та інструментарію, автори задіяли як праці класиків логічного знання: Г. Фреге, А. Вайтхеда, Б. Рассела, С. Кліні, Л.Е.Я. Брауера, Я. Лукасевича та інших, так і доробки сучасних логіків у багатозначній, темпоральній, інтуїціоністській, модальній та деонтичній логіках, які, як правило, у сучасній літературі відносять до так званої філософської логіки.

У розділах статті, присвячених неформальній логіці, її сутності та інструментарію, автори задіяли аналіз доробку фундаторів цього напрямку – канадійських дослідників Р. Джонсона і Е. Блера. Особлива увага також була приділена узагальнюючим статтям щодо сучасної теорії аргументації нідерландського науковця Ф. ван Емерена. Крім того, для означення сутності проблеми емпірикалізації значна увага була приділена доробку класиків теорії аргументації – С. Тулміна і Х. Перельмана. Щодо інструментарію неформальної логіки для дослідження історико-філософських текстів автори при написанні цієї статті задіяли ґрунтовний аналіз методології, запропонованої американським дослідником М. Фінок'яро.

Завдання формальної логіки та її значення для розвитку філософського знання

Фундатор логіки Арістотель визначив її як науку про доведення або як «науку, що доводить» (Aristotle. *Analytica Priora*, I, 24a10). Інакше кажучи, логіка досліджує форми і методи *правильних міркувань*, відокремлюючи тим самим правильні міркування від неправильних. *Міркування* (доведення) - це суто логічний спосіб обґрунтування істинності тверджень шляхом їхнього виведення з інших тверджень, істинність яких була встановлена заздалегідь. Таке виведення здійснюється без будь-якого звернення до емпіричної (позамовної) реальності, винятково в межах мови, що використовується. Структура будь-якого міркування передбачає наявність засновків (вихідних тверджень) і висновку (твердження, істинність якого обґрунтовується в процесі розмірковування). У правильному міркуванні висновок логічно випливає із засновків, інакше кажучи, таке міркування гарантує істинність висновку за умови істинності засновків. Таким чином, «логіка має важливу функцію — говорити, що з чого випливає» (Kleene, 2002, p. 3).

Ця функція визначає те місце, яке логіка обіймає серед філософських дисциплін і яке містко характеризується самою назвою корпусу логічних творів Арістотеля — «Органон», тобто «знаряддя». Показово, що в середньовічних університетах навчання студента розпочиналося саме з вивчення логіки (разом з граматикую і риторикою) в межах так званого тривіуму, що забезпечувало свого роду методологічне підґрунтя для подальшого освоєння інших наук. У сучасній філософії логіка по суті продовжує грати роль такого методологічного фундаменту, на який спираються всі філософські побудови. Знову ж таки, в силу повністю апріорного характеру цих побудов і відсутності в них будь-якої емпіричної складової, логічний інструментарій філософських теорій і концепцій є для них єдиною можливою методологічною основою.

В ідеалі, філософська теорія являє собою певний, сформульований в спеціальній філософській мові, набір постулатів, що є замкнутим за відношенням *логічного слідування*. Це означає, що така теорія включає в себе не тільки ті постулати, що експліцитно приймаються, але й всі логічні висновки з них. Звісно, такого роду ідеальна ситуація в філософії зустрічається зрідка, тому в більшості випадків доречніше вести мову про філософські «концепції», ніж про теорії в строгому смислі цього слова. Проте, загальна схема побудови філософського знання, в цілому, відповідає описаній вище ідеальній картині — воно є результатом виведення різноманітних висновків з прийнятих постулатів, яке здійснюється в процесі філософського

міркування. Логіка і є тією спеціальною дисципліною, яка встановлює критерії й умови правильності міркувань загалом і філософських міркувань зокрема.

Зasadничі принципи класичної логіки

Найбільш усталеною логічною теорією є так звана «класична логіка», яка була сформульована і кодифікована в засадничих працях Готлоба Фреге (Frege, 1879), а також Альфреда Вайтхеда і Бертрана Рассела (Whitehead, Russell, 1997). Слід зазначити, що *класична логіка* спирається на два принципи, які є базовими для неї і є підґрунтями будь-яких «класичних міркувань».

Принцип екстенсійності: значення будь-якого складного мовного виразу повністю визначається (детермінується) значеннями його складових частин. Цей принцип іноді формулюють як принцип взаємозамінюваності синонімічних виразів: якщо в складному виразі замінити більш простий вираз, що входить до нього, на вираз з тим самим значенням (тобто, синонімічний), то значення всього виразу в цілому не зміниться. Наприклад, якщо в істинному висловлюванні «Земля обертається навколо Сонця» замінити слово «Земля» на синонімічний до нього вираз «третя планета Сонячної системи», то висловлювання «Третя планета Сонячної системи обертається навколо Сонця», яке отримуємо в результаті такої заміни, також буде істинним. У логіці висловлювань (пропозиційній логіці) цей принцип зводиться до принципу істинності функціональності: істиннісне значення складного висловлювання повністю визначається (детермінується) істиннісними значеннями простих висловлювань, що входять до нього.

Принцип бівалентності (двозначності): будь-яке висловлювання обов'язково набуває одне з двох істиннісних значень — «істина» або «хиба». Загальний принцип бівалентності в такому сильному формулюванні можна розділити на три окремих підпринципи, кожен з яких окреслює певний його аспект: (1) існує тільки два істиннісних значення — «істина» і «хиба» (це твердження іноді називають слабким принципом бівалентності); (2) кожне висловлювання обов'язково набуває якесь із цих двох істиннісних значень (це твердження називають принципом визначеності); (3) не існує висловлювання, яке одночасно набуває як значення «істина», так і значення «хиба» (це твердження називають принципом функціональності).

Зазначені принципи є фундаментальними для класичної логіки, тому філософська теорія (концепція), яка будується на підставі класичної логіки, буде істотно обмежена цими принципами, як в плані доступних методів міркувань, так і з позиції своєї виразної сили. Принципи класичної логіки є досить сильними *ідеалізаціями*, що накладають серйозні обмеження на досліджувану предметну область і на виразні засоби, які використовуються для її можливої характеристикації. У багатьох випадках, ці обмеження є цілком припустимими і дозволяють максимально ефективно, відволікаючись від несуттєвих деталей, здійснювати коректні міркування в рамках широкого спектру філософських і загальнонаукових концепцій. Проте, для багатьох цілей філософського аналізу апарат класичної логіки виявляється недостатнім, або навіть неадекватним, приводячи до парадоксальних наслідків.

Так, принцип екстенсійності не дає можливості врахувати модальні і темпоральні характеристики досліджуваних об'єктів і явищ, а принцип бівалентності, в певних контекстах, призводить до жорсткої версії детермінізму, який отримав назву «логічного фаталізму». Таким чином, потреби розвитку філософського знання призводять до необхідності переходу до таких засобів логічного аналізу, які недоступні в класичній логіці. Такий перехід може бути здійснений або шляхом відмови від певних принципів класичної логіки (їхньої модифікації), або ж шляхом розширення (збагачення) виразних засобів логічної мови, яка застосовується. Результатом буде побудова некласичних логічних систем, які можуть належати до одного з двох видів: (1) *альтернативи* класичної логіки; (2) *розширення* класичної логіки.

Некласичні логіки та їх застосування в філософії

Найстаршою з некласичних логік є так звана *багатозначна логіка*, заснована видатним польським логіком і філософом, представником Львівсько-Варшавської школи, Яном Лукасевичем (Łukasiewicz, 1970). Ця логіка відкидає принцип бівалентності, в результаті чого відкривається можливість залучення інших істиннісних значень, окрім класичних «істини» і «хиби». Цікаво, що Лукасевич винайшов багатозначну логіку, намагаючись розв'язати проблему висловлювань про майбутні випадкові події, що розглядається Аристотелем в 9-й главі трактату «Про тлумачення», і уникнути логічного фаталізму.

Оскільки логіка має справу з *доведеннями*, то варто враховувати, що наукове (теоретичне) доведення є певною (мисленнєвою) конструкцією, яка має певну мовну структуру і яка будується з метою обґрунтування істинності положень певної теорії. Це відкриває можливість для особливої концепції істини, яку називають *конструктивною*. Відповідно до цієї концепції, істинність висловлювання ототожнюється з його доведенням, тобто, висловлювання вважається (конструктивно) істинним, тоді і тільки тоді, коли воно є доведеним. *Інтуїціоністська логіка* (van Dalen, 2001), основи якої були закладені на початку ХХ ст. видатним голландським математиком Л.Е.Я. Брауером, ґрунтується на такому конструктивному тлумаченні істинності висловлювань. Доведення вихідних (елементарних) висловлювань є базовими (мисленнєвими) конструкціями, які обґрунтовуються інтуїтивно. Конструктивна доведеність складних висловлювань встановлюється відповідно до таких умов: $A \& B$ є доведеним, тільки якщо A є доведеним і B є доведеним; $A \vee B$ є доведеним, тільки якщо A є доведеним або B є доведеним; $A \rightarrow B$ є доведеним, тільки якщо маємо загальний метод, який дозволяє отримати доведення B на основі доведення A ; $\sim A$ є доведеним, тільки якщо A є спростованим.

Мова класичної логіки формулюється з урахуванням істотних абстракцій і ідеалізацій, здійснюваних у процесі і для потреб наукового дослідження. Проте, ці абстракції та ідеалізації можуть виявитися занадто сильними, з позиції можливостей адекватної репрезентації певних важливих аспектів досліджуваних об'єктів. Зокрема, логічний аналіз, який здійснюється за допомогою класичної логіки, абстрагується від *модальних характеристик* досліджуваних явищ, таких як «необхідно», «можливо», «випадково» та інших подібних до них. Такі виразні засоби забезпечуються *модальною логікою* (Garson, 2006), що будується на базі певного розширення мови класичної логіки. А саме, мова модальної логіки включає, крім класичних логічних зв'язок, спеціальні оператори для вираження модальних характеристик. Зокрема, до мови класичної логіки додаються такі модальні оператори: \square - «необхідно ...»; \diamond - «можливо ...». Модальні поняття відіграють важливу роль в філософії і науці. Зокрема, необхідність та можливість є центральними категоріями онтології (вчення про буття). Закони природничих наук (фізики, хімії, біології) є необхідними узагальненнями і стверджують про необхідний зв'язок між явищами. Також в гуманітарних науках (наприклад, в історії) важливою є не просто констатація фактів, а відповідь на питання, була певна подія необхідною, або ж був можливий інший розвиток подій.

Класична логіка, при аналізі висловлювань, абстрагується не тільки від модальних, але й від *темпоральних характеристик* подій, про які йдеться в цих висловлюваннях. Такого роду ідеалізація може бути ефективною і корисною, якщо міркування здійснюється відносно певного фіксованого моменту, або про абстрактні об'єкти, позбавлені темпорального виміру (наприклад, про абстрактні математичні об'єкти або ідеалізовані вічні цінності). Проте, в міркуваннях що стосуються, наприклад, фізичних процесів, саме темпоральні характеристики можуть відігравати суттєву роль. Якщо ми хочемо описати ці часові характеристики засобами логіки, маємо відповідним чином розширити її виразні можливості. *Темпоральна логіка* (Venema, 2001) пропонує для цього особливі часові оператори, які додаються до мови класичної логіки і виражають різні часові категорії. До стандартних часових операторів відносять такі: G - «завжди буде так, що»; F - «одного разу буде так, що»; H - «завжди було так, що»; P - «колись було так, що».

Логіка забезпечує аналіз міркувань про події не тільки фізичного світу, але й може ефективно використовуватися для різного роду *нормативних контекстах*, коли йдеться про моральні або правові норми і можливості їхнього застосування для регулювання і оцінки людської діяльності. Задля цього розробляється спеціальний напрям сучасної некласичної логіки,

який називають логікою норм, або деонтичною логікою. *Деонтична логіка* (Gabbay et al., 2013) оперує нормативними поняттями «обов'язково», «дозволено», «заборонено», шляхом додавання до мови класичної логіки особливих логічних операторів, що репрезентують ці поняття: O — «дія є обов'язковою»; P — «дія є дозволеною»; F — «дія є забороненою».

Різноманіття логічних систем можна пояснити розмаїттям онтологічних і гносеологічних передумов, які приймаються в певній системі. Саме сукупність таких передумов і обумовлює специфічні властивості відповідних логічних теорій. Ситуація тут аналогічна тій, що має місце, наприклад, у геометрії. Кожній конкретній геометричній теорії відповідає певний «геометричний світ», а саме, геометричний простір зі своїм набором специфічних властивостей: Евклідовий простір, Рімановий простір, простір Лобачевського і т. ін. Аналогічно можемо вести мову про безліч «можливих логічних світів», які покладені у підґрунтя різних логічних систем.

Неформальної логіка та її потенціал для філософського знання

У попередніх розділах статті головна увага була приділена аналізу сучасної формальної логіки і тому, як її методи можна застосувати для дослідження філософської проблематики. Як було обґрунтовано, інструментарій таких логічних теорій науковці можуть використовувати для побудови формальної моделі певної проблеми. Головна мета – це уточнити ті взаємозв'язки, які можна вже прослідкувати у змістовній моделі, побудова якої є першим етапом такого філософського дослідження. Наприклад, саме так працював Лукасевич, який застосував інструментарій багатозначної логіки для розв'язання філософської проблеми логічного детермінізму, перші змістовні розмірковування з якої можна знайти ще в творах Арістотеля.

Проте, треба зазначити, що логічне знання у сучасному світі не зводиться тільки до формальних теорій. Починаючи з кінця 70-х років ХХ сторіччя активно проводяться дослідження, які отримали назву неформальних. Зокрема, у подальших розділах ми будемо говорити про неформальну логіку, яка є одним із головних напрямків таких досліджень. Наша мета полягає в тому, щоб показати, як інструментарій неформальної логіки може бути задіяний для аналізу філософської проблематики.

Що ж являє собою на сьогодні неформальна логіка, і чим вона відрізняється від формальної дедуктивної логіки? Більшість науковців у царині сучасної теорії аргументації визнають, що це наукова дисципліна зі своїм інструментарієм дослідження різноманітних аргументацій, з якими люди мають справу в комунікаціях. Її фундаторами вважають канадійських дослідників Р. Джонсона і Е. Блера (Johnson, Blair, 2000). На сьогодні існує ціла низка визначень неформальної логіки. Враховуючи цей факт, у ґрунтовному дослідженні, де підбито підсумки розвитку теорії аргументації з середини ХХ сторіччя і до нашого часу («Довідник з теорії аргументації»), було запропоновано таку сентенцію: «Термін неформальна логіка не можна віднести до жодного добре знаного підходу. Радше його можна схарактеризувати як сукупність спроб науковців розробити й теоретично обґрунтувати метод для аналізу та оцінювання міркувань (arguments), виражених за допомогою природної мови в різних контекстах їхнього використання. Такі дослідження загалом є альтернативою формальній логіці» (Eemeren, Garssen et al., 2015: p. 374).

У чому ж полягає ця альтернатива? Перш за все треба зазначити, що предметом дослідження неформальної логіки (так само, як і формальної) є міркування. На жаль, в українській мові існує один термін - «міркування». Англійською ми можемо навести два – «reasoning» та «argument». Формальні логіки переважно застосовують перший термін, неформальні – другий. При чому предметом дослідження цієї науки виступає не просто міркування, а міркування, які застосовуються у комунікаціях з метою переконання співрозмовника або аудиторії. Такі міркування англійською називаються «real argument». Саме їх і досліджують неформальні логіки¹.

Треба зазначити, що сучасну теорію аргументації, зокрема і неформальну логіку, довгий час репрезентували, як численні теоретичні моделі, які спираються на різні підстави, що розкривають такі поняття, як «раціональність» або «розумність». Проте, сьогодні більшість

¹ Детальніше про міркування, які вивчає неформальна логіка можна тут: (Хоменко, Шрамко, 2019), (Khomenko, 2018).

науковців у царині неформальних досліджень погоджуються з тим, що вивчення аргументації повинно мати як теоретичні, так і емпіричні виміри.

Один з перших, хто спробував застосувати до логіки термін «емпіричний» та роз'яснити його був американський філософ С. Тулмін, який у своїй епохальній книзі "Використання аргументу" репрезентував концепцію «працюючої логіки». Саме у цьому виданні він вперше виклав процедурну модель аргументації (Toulmin, 1958). Тулмін стверджував, що для тогочасної логічної теорії потрібна кардинальна реструктуризація, щоб відійти від чистого теоретизування і наблизити її до розгляду певних практичних проблем (Toulmin, 1958, р. 253; 2003, р. 234). Логічний інструментарій повинен застосовуватися не тільки для аналізу математичних міркувань, але й для дослідження в інших царинах, перш за все у гуманітарному знанні.

У зв'язку з цим Тулмін вперше, розглядаючи логіку, поряд з теоретичним, починає досліджувати її емпіричний вимір. Обґрунтовуючи свою позицію, він стверджував: «Логіка ... можливо, повинна стати менш апіорним предметом, ніж її розглядали ще нещодавно» (Toulmin, 1958, р. 257; 2003, р. 236-238). Приймаючи до уваги запит щодо необхідності розпочати вивчення практичних (реальних) форм міркувань, які працюють у будь-якій науковій царині, Тулмін наголошує, що вихідна ідея його позиції з цього питання є емпіричною.

Цікавим моментом було те, що говорячи про емпіричний вимір логіки, американський філософ вказує на його чіткий зв'язок з історичним контекстом. За Тулміном, логіка не тільки повинна стати більш емпіричною, вона неминуче буде прагнути стати більш історичною. Пояснимо, що він мав на думці. За його думкою, у різних царинах «такі люди, як Кеплер, Ньютон, Лавуаз'є, Дарвін, Евклід, Гаус і Фрейд, змінили не тільки наші переконання, але й наші способи проведення суперечок і наші стандарти релевантності, доказовості та переконливості наших міркувань...» (Toulmin, 1958, р. 257; 2003, р. 237). Дослідження їхніх текстів як взірців аргументативної творчості є нагальною задачею логіки. Інакше кажучи, для Тулміна емпіричною базою даних для науковців може стати саме історія думки загалом, і історія науки зокрема.

Ще один довід щодо емпіричного характеру логіки навели у середині ХХ сторіччя бельгійські дослідники Х. Перельман і Л. Ольбрехтс-Титека. Вони у той самий час, що й Тулмін, видали книгу під назвою «Нова риторика» (Perelman & Olbrechts Tyteca, 1958). Для них фундамент логічного знання – це не вчення про науковий силогізм Арістотеля, яке він виклав у «Першій Аналітиці» та «Другій Аналітиці». Перельман заново відкриває для себе іншу працю Стагірита, а саме «Топіку». А потім ідеї з неї використовує як фундамент концепції, яку він називає «ною риторикою». Автори цього підходу стверджували, що теоретичні поняття їхнього вчення повинні базуватися на емпіричному спостереженні.

Для розуміння перших кроків провідників емпірикалізації як певного тренду у переформатуванні логіки у середині ХХ сторіччя, на наш погляд, доречно навести цитату одного із впливовіших сучасних дослідників аргументації, нідерландського науковця Ф. ван Емерена: «Як і фрегівська теорія логіки, яка була заснована на дескриптивному аналізі математичного міркування, вони заснували свою теорію аргументації на дескриптивному аналізі міркувань про ціннісні твердження у царинах правознавства, історії, філософії та літератури» (Eemeren, 2015, р. 5-6).

Проте, у подальшому - наприкінці ХХ сторіччя і навіть у перше десятиріччя ХХІ сторіччя - дослідження аргументації були переважно спрямовані більш за все на теоретичні пропозиції щодо неї та їхнє філософське обґрунтування. Лише нещодавно емпірикалізація була заявлена як нагальний виклик для науковців. Так, Емерен декілька років тому означив, що емпірикалізація є однією з головних перспектив сучасних досліджень аргументації (Eemeren, 2015, 2017). На його думку, «три головні зрушення у вченні про аргументацію, які відкривають нові шляхи для досліджень, стали наявними. Хоча вони відрізняються за формою, їхній розвиток можна спостерігати в широкому спектрі теоретичних підходів. Ці три напрямки, які я маю на увазі, можна позначити як емпірикалізацію, контекстуалізацію та формалізацію вчення про аргументацію» (Eemeren, 2015, р.5).

Інструментарій неформальної логіки для аналізу історико-філософських текстів

Зважаючи на зростаючу важливість емпірикалізації досліджень аргументативної проблематики, сьогодні перед науковцями постає ціла низка запитань. Серед них, наприклад, такі. Що таке емпірикалізація? Чи взагалі можна говорити про емпіричну методологію у сучасних неформальних дослідженнях? Що означають такі поняття, як *емпіричний аналіз*, *емпіричне дослідження*, *емпіричний підхід*, *емпіричні докази* та *емпіричний метод*?

Справа в тому, що сама проблема емпірикалізації в сучасній теорії аргументації може бути розглянута з двох позицій. По-перше, вона може полягати у залученні до аналізу різноманітних міркувань-аргументацій, які переважно застосовуються у певних царинах: у правознавстві, медицині, політиці, літературі тощо. По-друге, під емпірикалізацією розуміють те, що базою даних для аналізу можуть виступати певні значущі тексти давнини. Серед таких текстів одне з першочергових місць займають видатні історико-філософські твори.

Таким чином, цікавим є можливість розглянути питання, яким чином інструментарій неформальної логіки можна застосувати для дослідження історико-філософської тематики. Для того щоб не бути безпідставними, звернемося до розгляду *історико-текстового підходу*, розробленого американським науковцем М. Фінок'яро. Він - один з сучасних дослідників, який у межах неформальної логіки детально розробив методологічний інструментарій для аналізу та оцінки наукових суперечок та аргументацій, зокрема історико-філософських.

Про свій перший проект він написав: «Я відстоював тип емпіричних підходів до вивчення міркування, який можна назвати історико-текстовим, або неформальним логічним підходом» (Finocchiaro, 1994, р.1). Його метою стало формулювання нормативних, оціночних і, крім того, описових, аналітичних та пояснювальних принципів» (Finocchiaro, 1994, р.1).

Другий свій проект Фінок'яро репрезентував так: «Я розробив підхід до теорії логіки та аргументації, де міркування досліджується таким чином, що цей підхід можна схарактеризувати, як прагматичний, порівняльний, емпіричний, історичний, натуралістичний, нормативний і описовий одночасно. Це відповідає ідеї Тулміна про прикладну логіку» (Finocchiaro, 2013, р. 178).

Щоб не заплутатися у множині різноманітних термінів, давайте з'ясуємо, що таке емпіричне дослідження міркувань-аргументацій у Фінок'яро. Почнемо зі спроби ідентифікувати базу даних, про яку говориться у межах його візії. Дослідник у своїх працях говорить про два типи бази даних. Перший передбачає відбір деяких важливих текстів минулого, що містять цікаві міркування-аргументації. Як приклади він наводить такі твори: «Республіка» Платона, «Сума теології» Томи Аквінського, «Походження видів» Чарльза Дарвіна. Крім того, що засобами такої логіки можна дослідити класичні праці минулого, ці ж інструменти могли стати у нагоді науковцям при аналізі певних збірників правових документів Верховного суду США або Міжнародного Суду ООН у Гаазі.

У другому випадку науковці, які працюють в царині теорії аргументації, повинні створити базу даних, що складається з вже реконструйованих міркувань з вибраних текстів. Тут можуть бути, як тексти, де певні пропоненти обґрунтовують свої думки, так і міркування, де їхні сучасники, послідовники, або опоненти критикують їхні позиції.

На підставі такого бачення дослідницької бази даних, сам Фінок'яро за понад три десятиріччя професійної роботи спробував застосувати розроблений ним методологічний інструментарій для аналізу класичних історико-філософських праць. Серед них праці Джона Стюарта Мілля, Дейвіда Г'юма, Галілео Галілея та інших (Finocchiaro, 2010; 2013: 179-241).

Методологія означеного вище підходу до аналізу переважно історико-філософських текстів за допомогою інструментів сучасної неформальної логіки базується на чотирьох принципах: (1) історико-текстовому, (2) діалектичному, (3) інтерпретаційному та (4) самореференційному (Eemeren et al., 2014, р. 389).

Історико-текстовий принцип. Дослідник звертає увагу на точну реконструкцію міркувань, задіяних в обраному тексті, спираючись на історичний контекст, коли ці тексти писалися. *Діалектичний принцип* стосується аргументативного боку суперечок, які наявні у досліджуваних текстах. Наприклад, реконструюючи міркування якогось відомого автора, Фінок'яро намагався

"підкреслити контраргументи, заперечення, критику, оцінку, потенційний (і не обов'язково фактичний) діалог та уточнення (а не розв'язання) розбіжностей у думках» (Finocchiaro, 2005: 14). На наш погляд, це надзвичайно важливо для того, щоб прояснити усе те, що чітко не прописане у тексті. *Інтерпретаційний принцип* пов'язаний з теоретичними поглядами неформальних логіків на міркування-аргументації у наукові суперечках. Так, наприклад, підхід Фінок'яро можна охарактеризувати як інтерпретаційний, оскільки він звертає увагу перш за все на розуміння, уточнення та реконструкцію міркувань, які містяться у досліджуваних текстах (на відміну від їхньої оцінки та критики) у значно більшій мірі, ніж це зазвичай відбувається при дослідженні історико-філософських текстів (див. Finocchiaro, 2005: 14). Останнім методологічним принципом є *принцип самореферентності (self-referentiality)*, який вказує на намір дослідника застосовувати вищезазначені методологічні принципи не лише до аналізу наукової суперечки, або наукового протистояння, якщо воно має місце в історико-філософському творі, але також коли йдеться про внески науковців колег з царини неформальній логіки та теорія аргументації щодо удосконалення такого мета-аналізу цікавих текстів (див. Eemeren et al., 2014: 389).

Розглянемо тепер алгоритм аналізу тексту. Відповідно до *історико-текстового підходу*, першим кроком такого дослідження є *реконструкція* суперечки з обраних текстів, зокрема історико-філософських. Мається на увазі відповідна інформація про аргументаторів, залучених до суперечки, історичний контекст, у якому вона відбувалася, та різноманітні деталі її проведення. У результаті такої інтерпретації обраного тексту дослідники можуть отримати певну базу даних відновлених міркувань-аргументацій.

Другим кроком є *оцінка* відновлених міркувань та аргументативних аспектів суперечки загалом. Які засоби для оцінки тут можна запропонувати? Як можна визначити, що реконструйований фрагмент тексту, який являє собою міркування автора, є добрим (good) або поганим (bad)?

Розрізняють шість таких інструментів: (1) метод альтернативного висновку (method of alternative conclusion), (2) метод активного оцінювання (active evaluation), (3) аргумент ad hominem (ad hominem argument), (4) метод контрприкладу (method of counterexample), (5) принцип благодійності (principle of charity) та (6) пояснення помилок у міркуваннях (explanation of error in reasoning). Як зазначає Фінок'яро, серед найчастіше вживаних є перші три методи (Finocchiaro, 1994: 11).

Метод альтернативного висновку може бути використаний, щоб показати, що висновок, який обґрунтовується у міркуванні не впливає із запропонованих засновків, оскільки насправді з них можна вивести зовсім інше твердження.

Термін «альтернативний висновок» означає, що цей висновок і оригінальний його варіант конфліктують.

Метод активного оцінювання репрезентує процедуру перевірки логічних зв'язків між пропозиціями в складі реконструйованого міркування.

Аргумент ad hominem тут не означає сучасну неформальну помилку. Він витлумачується у контексті 17 сторіччя, «а саме як міркування, де той, хто аргументує, робить висновок, неприйнятний з огляду засновків, прийнятих опонентом, які не обов'язково можуть бути загальноприйнятими" (Finocchiaro, 1994: 11).

Звичайно ця методологія не є незмінною і абсолютною. Так, у 2013 році вийшла друком нова книга Фінок'яро, де він удосконалює свій підхід, і процес дослідження текстів, зокрема історико-філософських, тут він вже називає мета-аргументацією. Крім того, у цій книзі він пропонує розширений інструментарій неформальної логіки щодо означеної мети і наводить приклади його застосування до певних історико-філософських праць.

Висновки

Наша стаття була присвячена розгляду проблеми, як інструментарій (методи та засоби) сучасного логічного знання можуть бути застосовані для розгляду філософської проблематики. На жаль, іноді серед філософів існує думка, що сучасна логіка – це напрочуд технічна галузь знання, яка ще у ХХ сторіччі відійшла від філософії, і її інструментарій може бути застосований

тільки для математики, фізики, комп'ютерних наук. У статті, спираючись на новітні досягнення у сучасному логічному знанні, ми спробували спростувати цю позицію і показати можливості взаємодії сучасної формальної та неформальної логік з філософським знанням (Finocchiaro, 2013).

References

- Aristotle. *Analytica Priora*.
- Dalen D. van. (2001). *Intuitionistic Logic*, in Goble, Lou, ed., *The Blackwell Guide to Philosophical Logic*. Blackwell.
- Eemeren, F. H. van. (2017). *Argumentation theory and argumentative practices: A Vital but Complex Relationship*. *Informal Logic*, 37 (4), p. 322-350.
- Eemeren, F. H. van. (2015). *Bingo! Promising developments in argumentation theory*. In *Reflections on theoretical issues in argumentation theory*. Heidelberg etc.: Springer, p. 3-25.
- Eemeren, F. H. van, Garssen, B., Krabbe, E. C. W., Snoeck Henkemans, F. A., Verheij, B., Wagemans, J. H. M. eds. (2014). *Handbook of argumentation theory*. Dordrecht etc: Springer Reference.
- Finocchiaro, M. A. (2005). *Arguments about arguments*. In *Systematic, critical and historical essays in logical theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finocchiaro, M. A. (1994). *Two empirical approaches to the study of reasoning*. *Informal Logic*, 16, p. 1-21.
- Finocchiaro, M. A. (2010). *Defending Copernicus and Galileo. Critical reasoning in the two affairs*. Dordrecht: Springer.
- Finocchiaro, M. A. (1980). *Galileo and the art of reasoning: rhetorical foundations of logic and scientific method*. Boston, MA: Reidel.
- Finocchiaro, M. A. (2013). *Meta-argumentation. An approach to logic and argumentation theory*. London: College Publications.
- Frege, G. (1879). *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Louis Nebert, Halle a. S.
- Gabbay, D., Horty J., Parent, X. et al. (eds.) (2013). *Handbook of Deontic Logic and Normative Systems*, London: College Publications.
- Garson, J. (2006). *Modal Logic for Philosophers*. Cambridge University Press.
- Johnson, R.H., Blair, J.A. (2000). *Informal logic. An Overview*. *Informal Logic*, 20(2), 93-107.
- Khomenko, I. (2018). *Empiricalization as a Trend in Argumentation Study*. *Future Human Image*. 10, p. 20-28.
- Khomenko, I. (2018). *Look at informal logic*. *Future Human Image*. 9, p. 52-62.
- Khomenko, I., Shramko, Ya. (2019) *Chy ye normatyvnoyu nauka logika s yak vona mozhe neyu buty*. *Philosophical Thought*, 5, p. 52-61.
- Kleene S.C. (2002). *Mathematical Logic*. Mineola, New York: Dover Publications.
- Łukasiewicz J. (1970). *Farewell lecture by professor Jan Łukasiewicz, delivered in the Warsaw University Lecture Hall on March 7, 1918*. In Łukasiewicz J. *Selected Works*, L. Borkowski (ed.), Amsterdam: North-Holland and Warsaw: PWN, p. 84-86.
- Perelman, Ch., Olbrechts-Tyteca L. (1958) *Traité de l'argumentation: la nouvelle rhétorique*. Paris: Presses Universitaires de France La Nouvelle Rhétorique.
- Toulmin, St. E. (1958). *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toulmin, St. E. (2003). *The uses of argument. Updated edn*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Venema Y. (2001). *Temporal Logic*, in Goble, Lou, ed., *The Blackwell Guide to Philosophical Logic*. Blackwell.
- Whitehead A., Russell B. (1997). *Principia Mathematica*, Cambridge Mathematical Library, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

LOGIC AND PHILOSOPHY: LINES OF INTERACTION

Iryna Khomenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Logic Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-3522-2271>

e-mail: khomenkoi.ukr1@gmail.com

Yaroslav Shramko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, rector, Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-4843-0328>

e-mail: shramko@rocketmail.com

Abstract

In this paper, we argue in favour of the applicability of logical tools for the analysis of various philosophical issues. Different systems of the modern non-classical (philosophical) logic are considered, and a promising approach of research represented by informal logic. We conclude with some remarks about the prospects for a fruitful interaction of modern formal and informal logic with philosophical knowledge.

Keywords: *formal logic, informal logic, philosophical logic, non-classical logic, theory of argumentation, empiricalization.*

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Khomenko I., Shramko (2021). Logic and Philosophy: lines of interaction. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy, 1(4), 14-23. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-2/12>

ЦІЛІ ТА ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ВИКЛИКИ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В УМОВАХ ОНЛАЙН НАВЧАННЯ

Ірина Маслікова, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри етики, естетики та культурології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9463-5223>
e-mail: i.i.maslikova@gmail.com

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Маслікова І. (2021). Цілі та цінності сучасного університету: виклики академічної доброчесності в умовах онлайн навчання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 1(4), 24-41. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-3/12>

Анотація

В роботі представлені результати дослідження моральних проблем онлайн навчання в системі вищої освіти. Визначено позитивні та негативні тенденції розвитку сучасних університетів. Мета сучасного університету пов'язується не лише із збереженням, продукуванням та розповсюдженням знання, але й вихованням самостійних, критично мислячих та відповідальних громадян. Академічна свобода та академічна доброчесність визначаються як базові цінності сучасної вищої освіти. Представлені результати опитування студентів і викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка щодо певних питань академічної доброчесності (2020-2021 р.) виявили асиметрію між викладачами та студентами в ставленні до порушення академічної доброчесності та недостатній рівень обізнаності в питаннях етики. Шляхи вирішення моральних проблем освітнього процесу та онлайн навчання пов'язуються не лише із технічними та інституційними рішеннями щодо імплементації політик академічної доброчесності, але й з підвищенням рівня етичної обізнаності всіх учасників освітнього процесу та гуманітарного складника в навчанні. Стверджується, що саме філософія і етика здатні розвивати критичне мислення та формувати моральну свідомість, відчуття особистої відповідальності за вчинки студентів.

Ключові слова: академічна доброчесність; сучасний університет; цінності; свобода; відповідальність; етика; гуманітарні науки.

Вступ

В останні десятиліття, коли в багатьох країнах світу відбуваються тенденційні процеси комерціалізації вищої освіти, а плата за навчання в університетах стала демонструвати тенденцію до збільшення своєї вартості, почалися активні дискусії щодо призначення університетів. І в цих дискусіях доволі часто університети критикують за культивування непотрібних досліджень, зарозумілість, відірваність від практики, даремне використання бюджетних коштів. Ситуація ускладнюється тим, що пандемія COVID-19 призвела до трансформацій освітнього процесу, до впровадження нових форм змішаного та дистанційного навчання, використання нових цифрових інструментів. Такі зміни, з одного боку, університети продемонстрували відкритість до нових перспектив, креативність та ентузіазм учасників освітньої діяльності. Проте, з іншого боку, нова реальність засвідчила і негативні ефекти нових освітніх практик – зниження якості навчання, загострення моральних проблем, пов'язаних із використанням онлайн інструментів навчання, що призводить до різних форм академічного шахрайства, неповаги до учасників освітнього процесу, втрати довіри. Тому й виникає потреба в

поясненні цілей та призначення університетів як освітніх соціокультурних інститутів, покликаних забезпечувати спільне благо для всіх громадян.

Аналіз дискусій, в яких розглядається широкий соціокультурний та економічний контекст функціонування сучасного університету, дозволить не лише визначити його мету та основні базові цінності, але й з'ясувати основні проблеми, які заважають їм бути реалізованими повною мірою. Розгляд моральних проблем онлайн навчання, які пов'язані із академічною доброчесністю, зумовлений не лише тим, що вияви академічного шахрайства підривають ціннісний фундамент вищої освіти та нівелюють її мету, але й тим, що вимога академічної доброчесності в Україні закріплюється на законодавчому рівні. Проте академічна спільнота ще не усвідомлює повною мірою те, в який спосіб норми академічної доброчесності мають бути імплементаваними в освітні та наукові практики, як повинні інституціалізуватися на рівні ЗВО.

Питання академічної доброчесності розглядається крізь призму дослідження результатів опитування учасників освітнього процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Опитування викладачів та студентів відбувалося під час онлайн навчання в грудні 2020 р. - січні 2021 р. та було пов'язане із участю команди нашого університету в проєкті AcademIQ «Ініціатива академічної доброчесності та якості освіти», який упроваджується Американськими Радами з міжнародної освіти за сприяння Посольства США в Україні, МОН України та НАЗЯВО. Метою проєкту Academic IQ є розвиток університетських спільнот задля відповідального запровадження норм академічної доброчесності та посилення спроможності системи вищої освіти в Україні. Проведене опитування є одним із етапів комплексного завдання вдосконалення якості освіти, оскільки дозволяє зафіксувати певні досягнення українських ЗВО та певні больові точки нашого університету в аспекті академічної доброчесності.

В такий спосіб, комплексне дослідження моральних проблем онлайн навчання в системі вищої освіти буде відбуватися в широкому філософсько-етичному контексті і передбачає послідовний розгляд наступних питань: а) з'ясування небезпек загальних процесів комерціалізації сучасних університетів, які несуть загрози для реалізації основної мети і призначення вищої освіти; б) артикуляція базових цінностей системи вищої освіти; в) визначення основних чинників, що впливають на порушення академічної доброчесності; г) аналіз та інтерпретація анкет студентів і викладачів, в яких виявляється їх ставлення до академічної недоброчесності та пояснення причин асиметрії у такому ставленні та діях; д) окреслення шляхів вирішення моральних проблем освітнього процесу та онлайн навчання зокрема; є) обґрунтування значущості гуманітарних дисциплін, філософії та етики зокрема в процесах імплементації норм академічної доброчесності.

Джерела

Першим кроком дослідження був аналіз сучасних дискусій, які розгортаються в широкому філософському та інтелектуальному полі, та які фіксують спільні проблеми вищої освіти в різних країнах світу. У філософських роботах дослідників із Європи (Бауман, Донскіс, 2014), Австралії (Miller, 2010), Нової Зеландії (Williams, 1999) США (Нуссбаум, 2014), Великої Британії (Коллини, 2016) зазначаються позитивні та негативні тенденції розвитку сучасних університетів, актуалізується питання їх місії та можливих втрат учасників освітньої та наукової діяльності й суспільства загалом від їх надмірної комерціалізації. Узагальнення цих дискусій, яке раніше знайшло своє часткове висвітлення в монографії автора «У пошуках спільного блага: етичні колізії соціальних практик» (Маслікова, 2018), дозволило визначити мету сучасного університету, яка пов'язується не лише із збереженням, продукуванням та розповсюдженням знання, але й вихованням самостійних, критично мислячих та відповідальних громадян.

Другий етап роботи був пов'язаний із артикуляцією базових цінностей сучасної вищої освіти. Цьому сприяла низка міжнародних та національних документів. Звіт з всесвітнього моніторингу освіти (Global Education Monitoring Report, 2020) надає уявлення про масштаби ринку освітніх послуг в світі. Бухарестська Декларація етичних цінностей та принципів вищої освіти в Європейському регіоні (Бухарестская Декларация, 2004) фіксує етичні цінності та моральні принципи академічної спільноти. Україна на відміну багатьох країн світу, зокрема, США

чи Канади, має зафіксовані на рівні законодавства (Закон України Про освіту, 2017) нормативні вимоги дотримання норм академічної доброчесності. Звернення до нормативної бази МОН України (Наказ МОН №600, 2016), а також аналітики американського дослідника Пітера Гарта (Hart, 2006), дозволило побачити схожі очікування американського та українського суспільства від випускників університетів. Здійснена робота на цьому етапі дослідження дає змогу визначити базові цінності університетів – академічну свободу та академічну доброчесність, завдяки яким університети здатні досягати своєї основної мети.

Третій етап дослідження був покликаний з'ясувати причин поширення такого негативного явища як академічне шахрайство або академічна недоброчесність. Аналіз досліджень моральних проблем навчання та онлайн навчання, які були здійснені представниками різних університетів світу (Brown, 2008; Magamark, Maline, 1993; Николс, 2019; Сацик, 2017), дозволив з'ясувати кореляції між економічною ситуацією в країні, рівнем технологічного оснащення, масовізацією та комерціалізацією університетів.

Четвертий етап дослідження був пов'язаний із проведенням опитування студентів та викладачів, яке здійснювалося командою нашого університету, до якої належить автор, у межах проекту AcademIQ «Ініціатива академічної доброчесності та якості освіти» (Проект AcademIQ, 2021) за допомогою підготовлених його організаторами анкет. Анкети містили доволі багато питань, пов'язаних із питаннями усвідомлення норм академічної доброчесності, імплементацією цих норм в початковий процес та їх процедурного дотримання. Опитування проводилося онлайн впродовж грудня 2020 р. - січня 2021 р. Після його закінчення було проаналізовано 1365 анкет студентів та 628 анкет викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка в розрізі 4 основних для даного дослідження питань: як ставляться студенти до різних проявів академічної недоброчесності; як ставляться до різних порушень академічної доброчесності викладачі; чи обізнані викладачі в механізмах реалізації академічної доброчесності; чи обізнані студенти в питаннях етики і чи вивчали вони спеціалізовані курси, в яких актуалізуються питання академічної доброчесності.

Після інтерпретації результатів опитування представників університетської спільноти було здійснене дослідження шляхів вирішення моральних проблем освітнього процесу, зокрема онлайн навчання. Аналіз публікацій сучасних дослідників онлайн навчання (Aldosemani, 2020; Busikova, Melicherikova, 2013; Crowford 2013; Lin 2007; Mseidein, Mahasneh, 2020; Schrock 2013; Ніколаєв, 2021) надав змогу не лише окреслити технічні та інституційні рішення для подолання моральних проблем та впровадження норм академічної доброчесності в освітній процес, але й визначити перспективи його вдосконалення через підсилення етичної обізнаності та гуманітарного складника загалом.

Методологія

Опитування. Анкета опитування викладачів та студентів була підготовлена організаторами проекту AcademIQ та розміщена на сайті сервісу SurveyMonkey, який дозволяє проводити різні онлайн-опитування. Покликання, яке вело на анкети, було розповсюджене в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка через посередництво команди учасників проекту в різний спосіб: через офіційні листи від проректора деканам факультетів та директорам структурних підрозділів, через закриті сторінки фейсбуку членів команди та різних структурних підрозділів університету, через розсилки електронними листами на кафедри, на особисті адреси викладачів та студентів, через презентації на вебінарах. В повідомленнях про опитування зазначалося, що опитування буде цілком анонімним і пройти його можна лише один раз. Опитування було цілком добровільним, жодних заохочень студентів через обіцянки додаткових балів з дисциплін чи інших преференцій не було. Так само не було жодних заохочень викладачів. Після закінчення опитування було проаналізовано 1365 анкет студентів та 628 анкет викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вибірка. Респондентами масштабного опитування були студенти та викладачі 60 університетів України, чії команди беруть участь в проекті AcademIQ. Команда нашого

університету отримала результати опитування від організаторів проекту винятково з анкетами студентів та викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Студенти, які брали участь в опитуванні, представляли всі факультети та курси. Більшою мірою були представлені студенти 1 курсу бакалавріату (34,6%), меншою мірою – 2 курсу магістратури (6,2%). Участь студентів-респондентів розподілилася так: 2 курс бакалавріату - 19,1%, 3 курс - 16,5%, 4 курс - 10,3%, 1 курс магістратури - 13,2% (діаграма 1).

Діаграма 1. Відображає в числовому виразі розподіл студентів-респондентів за роками навчання в університеті.

В опитуванні брали участь студенти, що навчаються на програмах всіх спеціальностей, більшою мірою були представлені анкети студентів, що навчаються за спеціальністю 081 Право (24,4%), 104 Фізика та астрономія (7,5%).

Викладачі, що брали участь в опитуванні, були різних вікових категорій. Більшості викладачів є 35-45 років (33,4%), меншості – 55-60 років (10,8%). Участь викладачів-респондентів за віком розподілилася так: до 35 років – 12,7%, 45-55 років – 27,4%, 60+ - 15,8% (діаграма 2).

Діаграма 2. Відображає в числовому виразі розподіл викладачів-респондентів за віком.

Викладачі представляли всі спеціальності, за якими здійснюється підготовка в університеті. Більшою мірою брали участь в опитуванні викладачі гуманітарних спеціальностей (24,4%) та природничих наук (22,5%).

Анкета. Питання для опитування були підготовлені організаторами проекту та були однаковими для всіх учасників. Анкета опитування студентів містила 28 закритих питань та передбачалося, що на її заповнення буде витрачено 10-15 хвилин. Анкета опитування викладачів містила 29 закритих питань та передбачалося, що на її заповнення буде витрачено 10-20 хвилин. Командам-учасникам всіх університетів до початку опитування були надіслані інструкції для роботи з анкетами.

Отримані результати

В аналізі сучасних дискусій навколо цілей та призначення сучасних університетів було виявлено дві тенденції. З одного боку, в самопрезентаціях академічної спільноти щодо цілей її діяльності спостерігається тенденція до використання різноманітних кліше на кшталт «засівати розумне, добре, вічне» та «пошуку істини», що не дає розуміння соціо- культурної значущості інституту вищої освіти. З іншого боку, доволі часто університети використовують риторику самовиправдання внеском в розвиток економіки та зростання ВВП завдяки здійсненим науковим залежать від державних бюджетів своїх країн, уряди, з свого боку, вимагають від університетів виробництво прибуткових технологій та забезпечення підготовки необхідних професіоналів для актуального ринку праці.

Такі процеси призвели до того, що в країнах Європи, Великої Британії, Австралії, Нової Зеландії, США виявилася тенденція на впровадження в освітній процес управлінської моделі американських бізнес-шкіл та університетів Ліги плюща, які історично не були пов'язані із державною політикою. Із 80-х р. XX ст. організація освітнього процесу на кшталт бізнес-корпорації постала елементом нової адміністративної політики, яка активно просувається урядами європейських країн. Університети, що навчали вдумливості та творчості, почали перетворюватися на бізнес-підприємство, яке мусить миттєво реагувати на коливання ринків праці та зміни в уподобаннях споживацьких ринків, на повороти в політичній кон'юктурі та в громадській думці (Бауман, Донскіс, 2014). Отже, від університетів чекають конкурентоспроможності та економічної ефективності, здатності не лише забезпечувати себе без державної допомоги, але й приносити прибутки. В різних джерелах зазначаються дані про обсяги міжнародного ринку вищої освіти, які обчислюються сотнями мільярдів доларів, сотнями мільйонів студентів (Global Education Monitoring Report, 2020), що мало б засвідчити те, що сучасна вища освіта є перспективним сектором торгівлі освітніми послугами.

Однак такі спроби трансформації системи вищої освіти наражаються на критику з боку інтелектуалів. По-перше, віра в те, що застосування ринкових методів, які покликані перетворити університети на ефективні та економічно успішні бізнес-корпорації, стратегічно є сумнівною. Збільшення кількості студентів-контрактників тактично може привести до зростання доходів університету, але в тривалішій перспективі це може породити корозію освітніх стандартів, оскільки буде знижуватися науково-дослідний складник академічної діяльності. Орієнтація винятково на реалізацію наукових проектів, які замовляє на комерційній основі бізнес, здатна приносити доходи університету та вирішувати короткострокові економічні цілі, але це може означати стагнацію та навіть загибель фундаментальних та гуманітарних наук, які не можуть швидко й обов'язково практично реалізовувати свої результати на відміну від прикладних наук (Miller, 2010). Адже швидкі результати досягаються в простих процесах, фундаментальні знання, нові теорії не можуть розвиватися поспіхом і не призначені для стрімкого засвоєння на відміну від прикладних технологій.

По-друге, такі нові реалії університету призводять до того, що викладачі, в минулому автономні дослідники, які були покликані працювати заради виробництва знання як спільного блага, вимушено перетворюються на комерсантів, націлених на просування практичного та ринково-конкурентного продукту, здобутого в результаті дослідження «прибуткових тем», а

студенти – на споживачів «освітніх супермаркетів» (Williams, 1999). Націлена на економічне зростання освіта вимагає виробляти у студентів технічні навички, шаблонність мислення для того, щоб бути ідеальним об'єктом маніпуляції, та самим вміти об'єктивувати оточуючих людей в процесі управління. Така вузькоспеціалізована освіта залишається закритою до ідей рівного доступу до освіти та професійних посад, критичних розмислів про соціальний устрій та соціальну структуру, соціальну справедливість та нерівність, тим самим, виникають ризики підсилення негативних ефектів ринкової економіки, культивуючи жадібність, тупість, покірність.

Тому варто подивитися ширше не лише на цілі освітньо-наукової, але й економічної практики. Економіка не може бути замкненою сама на собі, бути самоціллю, вона є радше способом досягнення цілей, які ставлять перед собою люди (Нуссбаум, 2014). Тому економіка має надавати ресурси для того, щоб робити значущі речі, те, що є важливим та цікавим для людей, те, що лежить за межами виживання та утилітарної доцільності. Отже, університети повинні мати ширші прагнення – отримувати знання заради самого знання, а не лише комерційного успіху; виробляти нові знання та технології як власне спільне благо, і тому перспективним внеском в економіку країни будуть наукові дослідження в різних галузях наук та висока якість освіти. Якщо ринку сьогодні не потрібний фахівець з давньогрецької літератури, це не означає, що він не потрібний взагалі, оскільки необхідно підтримувати академічну традицію, навчити майбутніх фахівців, які будуть задіяними не лише в педагогічній діяльності, але й повинні бути готовими до експертної діяльності в музеях, бібліотеках, галереях, видавництвах. Отже, ланцюг інтелектуальних та культурних ефектів є надзвичайно великим, і такі ефекти важко виміряти чіткими економічними показниками (Коллини, 2016).

По-третє, досвід реформування освітнього простору в країнах Заходу та в Україні свідчить про те, що часто відбувається ускладнення та бюрократизація освітніх процедур, що у кінцевому підсумку призводить до втрати ефективності викладання та досліджень, оскільки зусилля професорсько-викладацького складу спрямовуються на вирішення організаційно-адміністративних питань – постійного пошуку джерел фінансування досліджень, підготовки проектних заявок та фінансової звітності. І такий «мар'яж» між університетами та ринком (Бауман, Донскис, 2014) загрожує не лише автономії викладача-дослідника, але й автономії університету, який вже не в змозі самостійно визначати свої цілі.

Отже, сучасні дискусії навколо цілей університету засвідчують, що пріоритет економічних цілей, до якого закликають уряди та бізнес, не є однозначним, суспільство навчає молоде покоління для того, щоб воно не лише було працевлаштованим, але й поширило і поглибило розуміння себе та світу. Основні цілі університету мають відповідати вимогам часу та артикулюватися в суспільних дискусіях, вони не можуть визначатися один раз і навічно. Сучасні університети як соціальні інститути покликані слугувати різним цілям, як інструментальним, так і таким, що виходять за межі економічної доцільності. Саме тому варто чіткіше артикулювати власне неекономічні цілі університету та критично осмислювати проблеми, які можуть заважати реалізації місії університету як інституту вищої освіти, що полягає у збереженні, продукуванні, трансляції знання та підготовки громадян до суспільного життя в інтересах всього суспільства.

Виховання самостійних, критично мислячих та відповідальних громадян є так само істотною метою університетів, оскільки розвинута культура громадянськості є запорукою життєздатності демократії (Нуссбаум, 2014) та гарантією процвітання суспільства, в якому цінується розмаїття та свобода, реалізується політика спільної турботи.

Баланс між функціями університету як бізнес-корпорації та інституту, що має ключовий моральний обов'язок формувати моральний склад суспільства загалом, буде можливим, якщо є чітке усвідомлення цінностей, на якому має базуватися сучасний університет. У 2004 р. в Бухаресті під час Міжнародної конференції з етичних та моральних аспектів вищої освіти та науки, організованої Європейським центром з вищої освіти ЮНЕСКО, були артикульовані та закріплені на рівні декларації етичні цінності та моральні принципи академічної спільноти: інтелектуальна свобода, академічна автономія, академічна чесність, взаємна довіра, вільний обмін ідеями та взаємна повага незалежно від академічних статусів, справедливість оцінювання навчання та присудження наукових ступенів, спільна відповідальність та підзвітність,

колегіальне прийняття рішень та інституційне управління на всіх рівнях академічної діяльності з урахуванням моральних обов'язків (Бухарестская Декларация, 2004).

Всі ці цінності є необхідними для того, щоб була реалізована головна мета – набуття, передача та розповсюдження знання серед академічної спільноти, так і за її межі в інтересах всього суспільства. Варто докладніше розглянути ці цінності і принципи та можливі проблеми, які заважають реалізувати головну мету університету як соціокультурного інституту.

Першою умовою реалізації головної мети університету – продукування та розповсюдження знання та підготовки молодих громадян для суспільного життя – є свобода, яка конкретизується в автономії університету, автономії викладача, свободі досліджень, свободі дискусій. Автономія означає незалежність від зовнішніх впливів та контролю з боку традицій, релігії, політики, бізнесу. Враховуючи ті зміни, що відбуваються в європейському освітньому просторі та в Україні в останні часи, автономія все-таки не є лише ідеалом, її вимоги закріплюються й на законодавчому рівні (Закон України Про вищу освіту, 2021).

У такий спосіб, сучасні університети існують для реалізації незалежних інтелектуальних досліджень, які не можуть бути монополізовані зовнішніми спонсорами або урядами. Водночас вільне прагнення інтелектуальних досліджень є не лише правом для вчених, але й обов'язком, який передбачає проведення досліджень, розповсюдження знання серед колег, зацікавлених осіб та серед студентства. Тому для спадкоємності в дослідженнях і передачі знання необхідною є викладацька діяльність, яка супроводжує дослідницьку, та водночас є запорукою підготовки майбутніх дослідників і передачі знань в професійне середовище, в яке увійдуть студенти після закінчення навчання. Із цього випливає, що дослідження повинні реалізовуватися, незважаючи на те, що здобутті знання можуть й не мати в кінцевому наслідку комерційного інтересу, і навіть тоді, коли результати дослідження можуть засвідчити неприємні факти для суспільства загалом.

Але незважаючи на важливість свободи інтелектуальних досліджень та їх центральне місце в університеті, така свобода не є абсолютною. Зворотнім боком інтелектуальної свободи науковців є низка обов'язків: здобуття необхідного рівня наукової компетентності та постійне вдосконалення; відданість істині всупереч інтелектуальній моді або ідеології та турбота про збереження вже здобутого знання; академічна доброчесність; інституційна підзвітність, яка гарантувала б, що цей обов'язок буде реалізованим. І для мінімізації невизначеностей чи колізій, що можуть виникати на перетині індивідуальної й інституційної свободи та індивідуальних й інституційних обов'язків варто мати інституційний механізм – формальний регламент університету, в якому закріплювалися б цінності, права, обов'язки викладачів, адміністрації, студентів, забезпечення та реалізацію яких гарантувала б академічна спільнота. І тоді свобода всіх, хто залучений в освітній процес, буде пов'язаною із їх відповідальністю.

Інша низка фундаментальних цінностей вищої освіти пов'язана із академічною доброчесністю всіх учасників освітнього процесу, як викладачів, так і студентів. Викладачі покликані здійснювати дослідження та розвивати знання, передавати ці знання студентам, підтверджувати їх наявність у студентів, а суспільство повинно отримувати добропорядних громадян та професіоналів. Аналіз очікувань українського чи американського суспільства щодо компетентностей випускників університетів не засвідчує особливості відмінності. Ліберально-демократичні суспільства очікують, що добропорядні громадяни будуть вміти доброчесно діяти на основі етичних суджень, мотивувати людей та рухатися до спільної мети, бути критичними та самокритичними, мати навички міжособистісної взаємодії та здатність працювати в команді, вміти вирішувати комплексні проблеми та мати критичне мислення тощо (Hart, 2006; Наказ МОН №600, 2016). Це означає, що університет та суспільство мають певний суспільний договір, який передбачає, що викладачі здійснюють чесні дослідження та чесно навчають студентів в умовах взаємної довіри та поваги. Студенти чесно та відповідально навчаються і демонструють здобуті знання та навички. Викладачі чесно і справедливо оцінюють результати навчання студентів. Університет засвідчує знання та навички студента та надає освітню кваліфікацію, а суспільство отримує доброчесних громадян та професіоналів. Очевидно, що на всіх етапах реалізації такого суспільного договору виникають певні спокуси щодо недотримання зобов'язань, створюються

умови для академічної недоброчесності як з боку студентів, так і з боку викладачів, тому їй потрібна сміливість діяти згідно з зазначеними цінностями.

Отже, академічна доброчесність означає відданість основним цінностям, що лежать на засадах справжнього навчання та визначають те, чого слід прагнути - чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність, а також сміливість діяти відповідно до них (International Center for Academic Integrity, 2021); це й саме справжнє, достеменне навчання, яке є способом існування академічної спільноти та певною поведінкою її учасників; це й механізми та інструменти забезпечення якості вищої освіти.

Очевидно, що зниження рівня академічної доброчесності несе ризики невиконання контракту між агентами вищої освіти та суспільством. Академічна недоброчесність здатна знецінювати цілі університетів та саму інституційну практику вищої освіти, призводити до її корупції, нівелювання цінності дипломів. І все це не лише зменшує можливості створення суспільного блага, але й підвищує загрози інституційного зла у різних його проявах - корупції, нехтуванні моральними правами, суспільними шкодами.

Можна визначити низку чинників, що впливають на вияви недоброчесної поведінки всіх учасників освітнього процесу. По-перше, очевидними є кореляції між рівнем економічного добробуту та рівнем академічної доброчесності. Аналіз низки досліджень академічного шахрайства в різних країнах світу засвідчує, що найвищі показники академічної доброчесності фіксуються в економічно-розвинутих країнах Скандинавії, а нижчі - в країнах Східної Європи, в яких наявним є «клімат шахрайства» (Сацик, 2017). По-друге, розширення технічних можливостей, поява нових інструментів для обробки інформації призводить до того, що сучасному студенту доволі легко створювати компіляції текстів, витрачаючи на це мінімум зусиль. Ситуація ускладнюється розвитком індустрії написання текстів на замовлення, і такі індустрії мають як провайдерів своїх послуг, так і бажаючих отримувати готові тексти. На сьогодні існує велика кількість пропозицій онлайн навчання та онлайн стажування, які є фіктивними, та велика кількість студентів визнають, що використовують такі можливості під час навчання (Brown, 2008).

По-третє, причинами, що породжують вияви академічного шахрайства та моральні проблеми навчання, є загальні тенденції масовізації та комерціалізації університетів, які обрали курс винятково на професійну підготовку фахівців для ринку праці та економічну ефективність. З одного боку, масовізація та комерціалізація університетів призвела до розширення доступу до вищої освіти. Проте, з іншого боку, гібридизація цілей університету, яка передбачає акцент на відстоюванні бізнес-інтересів, несе загрозу цілісності знання та його поступової фрагментації, мінімізації гуманітарного складника в навчанні та дослідженнях, а так, і втрати цінності істини. В останній час з'являються тенденції ставлення до студентів як до клієнтів, які завжди праві, а не як до особистостей, що мають університетські знання та бажання продовжувати навчання впродовж життя та бути активними громадянами. А так, університетські роки для студентів перестають бути переходом до освіченої та кваліфікованої зрілості, а є радше пролонгацією дитинства. Університет, орієнтований на клієнта, обслуговує підлітка, а не формує з нього зрілу особистість. Такий студент вимагає уваги до себе, схвалення, зниження вимог через свою зайнятість, що призводить до пихатості, завищеної самооцінки. Це породжує ситуації, коли студенти вважають нормою повчати своїх викладачів, вказувати їм, не поважати своїх колег, нехтувати неформальними правилами поведінки і спілкування (Николс, 2017).

Всі зазначені чинники створюють фон для порушення академічної доброчесності, форми виявлення яких знаходять своє загострення в умовах онлайн навчання, та зокрема під час вимушеного дистанційного навчання через пандемію COVID-19. Виявами академічної недоброчесності визнаються недозволена допомога під час іспитів, списування, продаж готових робіт, викривлення інформації, отриманої в процесі дослідження та під час презентацій його результатів, неправильне використання навчальних ресурсів, неповага до досліджень інших, порушення авторських прав, порушення етичних норм та правил доброчесності (Maratmark, Maline, 1993). Закон України Про освіту в статті 42 містить конкретні переліки форм порушення академічної доброчесності: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання, надання здобувачам освіти допомоги

чи створення перешкод під час оцінювання, вплив на викладача для необ'єктивного оцінювання (Закон України Про освіту, 2017).

Результати опитування студентів та викладачів КНУТШ в межах проекту Academic IQ засвідчують певні проблеми ставлення університетської спільноти до порушення академічної доброчесності. На питання, якою є реакція викладача на те, що студент/-ка допомагає іншому/-й студенту/-ці під час іспиту, 38,8% студентів відповіли, що викладач обмежується усним зауваженням, а 33,4% студентам було важко визначитися. Лише 13,8% студентів відповіли, що викладачі знижують бали та 10,5% - анулюють роботу (діаграма 3).

Діаграма 3. Демонструє в числовому виразі кількість студентів, які коментують дії викладачів під час іспиту, коли вони бачать, що студенти допомагають один одному під час іспиту.

На питання, якою є реакція викладача на те, що студент/-ка здав/-ла чужу роботу від свого імені, 55,8% студентам було важко визначитися. Лише 2,1% студентів відповіли, що викладачі знижують бали та значно більше, 39,3% студентів визнали, що викладачі анулюють роботу (діаграма 4).

Діаграма 4. Демонструє в числовому виразі кількість студентів, які коментують дії викладачів під час іспиту, коли студенти здають чужі роботи під своїм іменем.

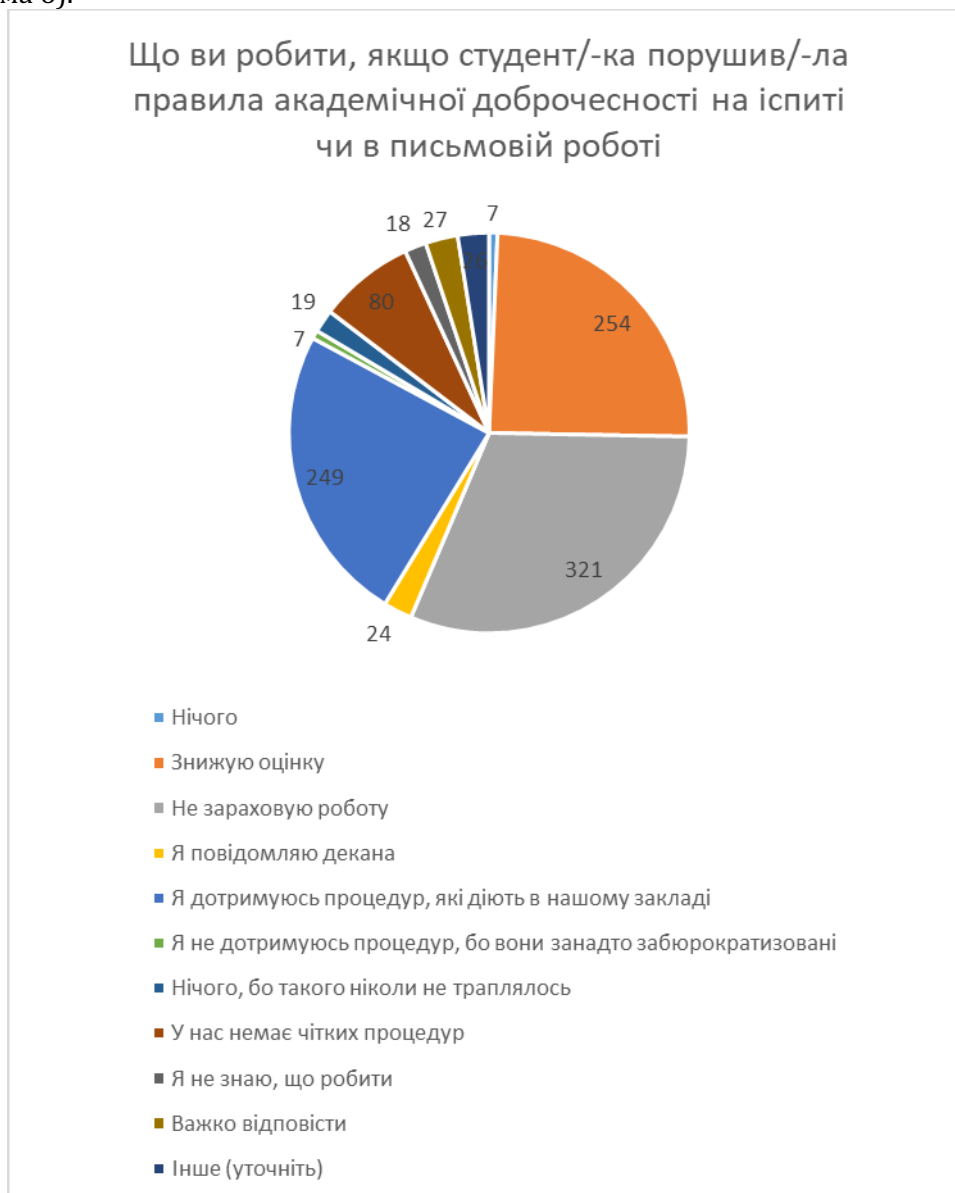
На питання, що роблять викладачі, якщо студент/-ка списує в іншого студента/-ки під час іспиту, 30,6% студентів відповіли, що викладач обмежується усним зауваженням, 28,1% студентам було важко визначитися. Проте 27,2% студентів відповіли, що викладачі знижують бали та 10,6% - анулюють роботу (діаграма 5).

Діаграма 5. Демонструє в числовому виразі кількість студентів, які коментують дії викладачів під час іспиту, коли студенти списують у інших студентів під час іспиту.

Отже, наведені відповіді фіксують доволі високий показник тих студентів, які або виявляють нечутливість, або байдужість до зазначених форм порушення академічної доброчесності. Це майже третина-половина від всіх опитуваних. Викладачі, з точки зору студентів, фіксують більшу «чутливість» до питань плагіату, проте не часто вдаються до санкцій за списування чи несамостійність.

Цікавим є порівняння відповідей студентів і викладачів на схожі питання. Так, у відповіді на питання, якими будуть дії викладача, якщо студент/-ка порушив/-ла правила академічної доброчесності під час іспиту чи при виконанні письмової роботи, доволі низький відсоток викладачів демонструє необзнаність - лише 3-4%. Майже половина викладачів (43,9% та 44,8%) дотримуються процедур та знижують оцінки відповідно. Більше половини (56,6%) анулюють роботи (діаграма 6).

Діаграма 6. Демонструє в числовому виразі кількість викладачів, які коментують свої дії щодо студентів, які порушують правила академічної доброчесності під час іспиту або написання письмової роботи.

Викладачами підтверджується і «чутливість» до плагіату. Так, майже половина викладачів виявила нетерпимість до плагіату за жодних обставин (44,5%), проте, трохи більша кількість викладачів (47,6%) допускає його за умови його незначного обсягу (діаграма 7).

Діаграма 7. Демонструє в числовому виразі кількість викладачів, які коментують можливість не помічати вияви плагіату з боку студентів.

Отже порівняння відповідей студентів та викладачів засвідчує певну асиметричність у ставленні до порушення академічної доброчесності. Викладачі фіксують як вищий рівень обізнаності в тому, як слід реагувати на такі випадки, так і виявляють своє негативне ставлення до академічної недоброчесності в конкретних діях.

Дистанційна освіта з її технологіями онлайн навчання загострила і низку інших моральних проблем. Перша низка проблем пов'язана із асиметрією відносин між викладачами та студентами, яка виникає через мінімізацію міжособистісних контактів та звичних безпосередніх стосунків. «Анонімність» інтернету, відсутність особистих контактів породжує такий феномен як «психологічна дистанція» (Brown, 2008). Електронне листування через пошту або месенджери стимулює дивну поведінку, яку зазвичай студенти бояться демонструвати при аудиторному навчанні. Засоби електронного зв'язку розмивають кордони між інституційними ролями викладача та студента, створюючи позірну близькість, що породжує певну фамільярність студента. Доволі часто студенти сприймають університет та викладача як таких, що працюють 24/7, надсилають листи без звернення та привітання, із запитамми в будь-який час, забирають час у викладачів на онлайн спілкування у вихідні дні, не відповідають на отриману від викладачів допомогу та рекомендації щодо навчання. В такий спосіб безособовість онлайн-інструментів навчання мінімізує особистісний контроль, знижує мотивацію та створює ґрунт для вияву неповаги, тим самим підриваючи цінності академічної доброчесності та розмиваючи межі моральних прав студентів та викладачів.

Варто зазначити, що вияву такої поведінки крім вже зазначених проблем масивізації та комерціалізації університетів сприяють трансформації традиційних інститутів виховання та освіти. Родини та школи все менше приділяють уваги артикуляції цінностей, які створюють фундамент академічної доброчесності. Такі негативні явища, як-от тиск через оцінки, відсутність етичної обізнаності, нерозвинутість морального мислення, певні особливості особистісних якостей, в середовищі онлайн навчання набувають своєї кульмінації (Brown, 2008).

Друга низка моральних проблем онлайн навчання пов'язана із правильним та ефективним використанням нових онлайн технологій. І це не лише питання до студентів, яким полегшується життя за рахунок широкого доступу до різноманітних інформаційних баз, а разом з тим й для привласнення чужих текстів. Це й проблеми викладачів, зокрема питання якості та авторства матеріалів, які використовуються для онлайн-занять, які не завжди можна перевірити на відміну друкованих матеріалів, вимоги до публікацій яких є доволі високими. Відкритість доступу до безмежних інтернет-ресурсів несе ризики порушення авторських прав, коли використовуються аудіо-відео, візуальні та текстові матеріали, які зазвичай беруть із різних безплатних джерел. Тим самим, фіксується певна форма плагіату, яка використовується в навчально-методичних цілях без дозволу правовласників.

Результати та дискусія

Вирішувати окреслені питання, які прямо чи опосередковано пов'язані із академічною доброчесністю, можна в різний спосіб: через технічні рішення; інституційні рішення – імплементацію законів, динамічне вдосконалення процедур та політик; комунікацію та підвищення обізнаності всіх учасників освітнього процесу; підвищення якості навчання.

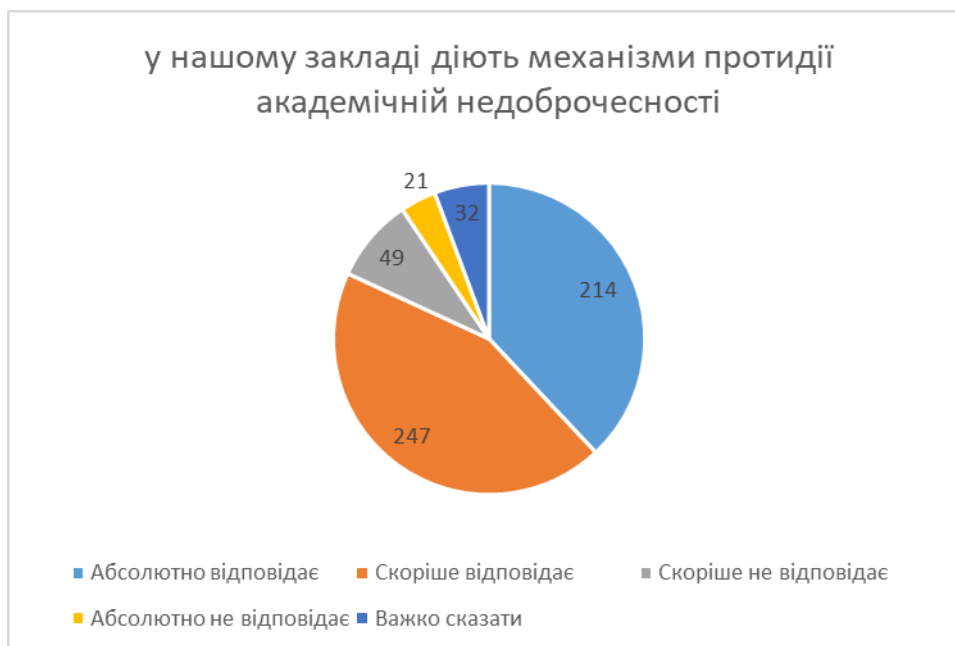
Так, для оцінки онлайн-ресурсів низка сучасних дослідників безпеки он-лайн середовища пропонують технічні рішення: використовувати правило 5W – Who? What? When? Where? Why? (Schrock, 2013) , модель RAVEN – Reputation, Ability to see, Vested interest, Expertise, Neutrality (репутація, здатність бачити, власний інтерес, досвід, нейтральність) (Crawford, 2013), впроваджувати стратегії – командну комунікацію, консультації з менеджментом (Lin, 2007). Такі індикатори мають забезпечити формування критичних навичок, культивування точності, об'єктивності (Aldosemani, 2020).

Інституційні рішення пов'язані із розбудовою інфраструктури доброчесності: залучення посадових осіб університету всіх інституційних рівнів, структурних підрозділів та створення нових утворень як-от комісія з питань етики. Цей шлях передбачає розробку нормативних актів університетів, в яких повинні визначатися: розподіл функцій між відповідальними особами за реалізацію академічної доброчесності; механізми її впровадження та заходи із її забезпечення; санкції за порушення академічної доброчесності; процедури запобігання, виявлення та розгляду випадків академічного шахрайства; регламент роботи етичної комісії (Ніколаєв, 2021).

Створення інституційної інфраструктури академічної доброчесності вимагає послідовної політики університету, стабільного адміністрування, зрозумілих, прозорих процедур прийняття колективних рішень, які слугують цілям університету. І такі колективні рішення повинні пов'язуватися не лише із вирішенням процедурних питань, але й спільною роботою щодо осмислення цілей та змістовного наповнення освітніх програм, підбору навчальних дисциплін, які мають забезпечувати формування загальних та фахових компетентностей у студентів.

Проте таких технічних і інституційних рішень буде недостатньо для того, щоб було сформоване відповідне моральне ставлення до питань доброчесності з боку студентів та викладачів. Процеси впровадження етичних кодексів в академічні спільноти, розробка відповідних політик і процедур академічної доброчесності, інструментів моніторингу повинні супроводжуватися постійним розширенням етичної обізнаності всіх учасників освітнього процесу.

Звернення до опитування викладачів та студентів КНУТШ дозволяє побачити, що викладачі у переважній більшості знають, що в нашому університеті діють механізми протидії академічній недоброчесності. 38% від опитаних викладачів вважають, що це твердження абсолютно відповідає дійсності; 43,9% - скоріше відповідає дійсності (діаграма 8).

Діаграма 8. Демонструє в числовому виразі кількість викладачів, які обізнані на механізмах протидії академічній недоброчесності.

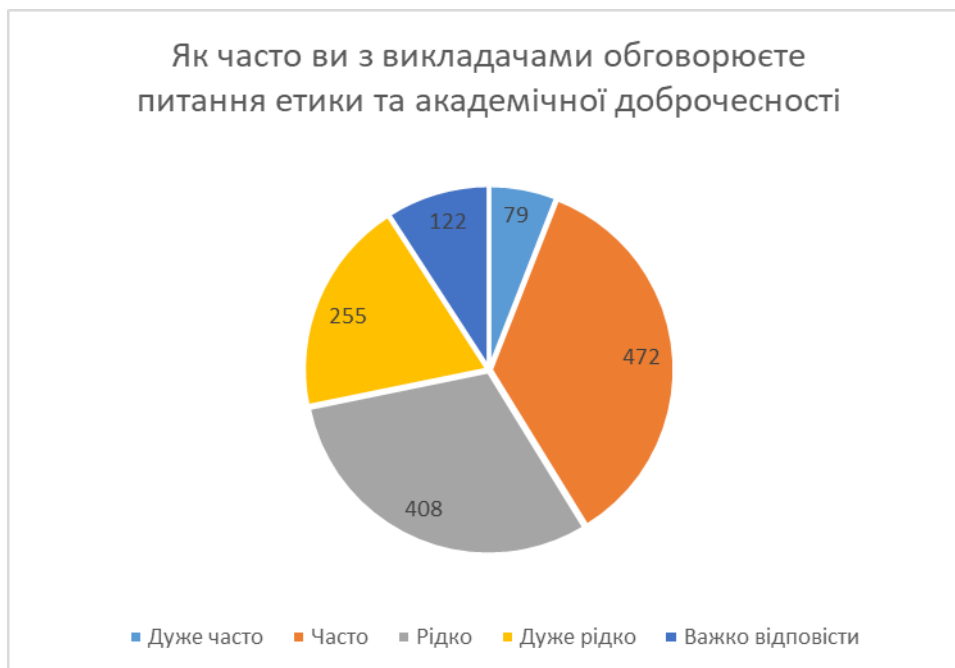
Так саме викладачі стверджують, що чітко усвідомлюють свою роль та функції в механізмах забезпечення академічної доброчесності. 65,1% від опитаних викладачів вважають, що це твердження абсолютно відповідає дійсності; 26,8% - скоріше відповідає дійсності (діаграма 9).

Діаграма 9. Демонструє в числовому виразі кількість викладачів, які виражають усвідомлення своєї ролі та функції в механізмах протидії академічній недоброчесності.

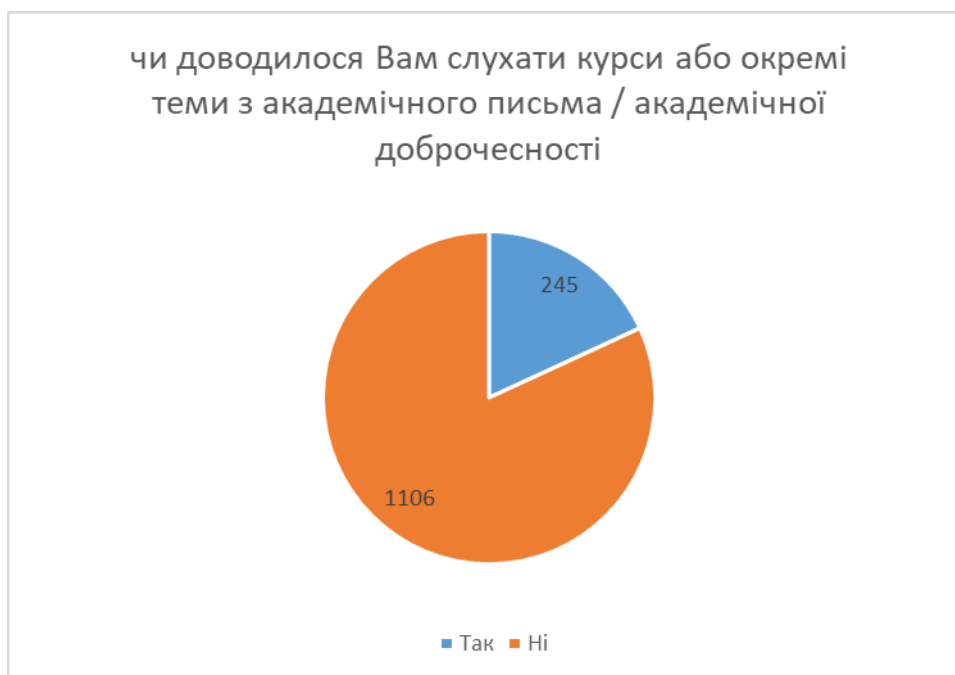
Проте звернення до студентських анкет знов-таки дозволяє побачити певну асиметрію. Лише 35,3% студентів зазначили, що вони часто обговорюють з викладачами питання

академічної доброчесності. Майже половина студентів відповіли, що такі обговорення етичних питань бувають рідко 30,5% та дуже рідко – 19,1% (діаграма 10).

Діаграма 10. Демонструє в числовому виразі кількість студентів, які засвідчують частоту обговорення питань етики та академічної доброчесності з викладачами.

І лише 18,1% студентів відповіли, що вони вивчали навчальні курси та окремі теми з академічного письма та академічної доброчесності. Відповідно 81,9% студентів не ознайомлені з такими навчальними дисциплінами (діаграма 11)

Діаграма 11. Демонструє в числовому виразі кількість студентів, які мають досвід вивчення дисциплін або тем з академічного письма / академічної доброчесності.

Отже, перспективи вдосконалення освітнього процесу, мета якого пов'язується із розширенням знання та вихованням добропорядних громадян, вбачаються в підсиленні етичної

обізнаності та гуманітарного складника загалом. Підвищення рівня етичної обізнаності через програми навчання як викладачів, так і студентів у межах окремих навчальних дисциплін і тем в різних навчальних курсах, здатне закладати підвалини для морального перетворення всіх, оскільки надає трамплін до самореалізації та розвитку інтелектуальних здібностей, спонукає виходити за межі власних приватних інтересів та поставати членом спільноти.

В такий спосіб стає зрозумілим, що надзвичайно важливою метою університету, зокрема, гуманітарних наук є перетворення студентів на самостійних, критично мислячих й відповідальних громадян, здатних протистояти маніпуляціям й готових жити в режимі взаємоповаги та взаємодопомоги, не дозволяючи використовувати інших та домінувати над ними. Філософія, зокрема, етика дозволяють навчити аналізувати проблеми, виявляти правдиві факти, вивчати висловлені в текстах різні доводи, вміти бачити в них помилки аргументації, висувати свої аргументи на захист певної позиції (Нуссбаум, 2014). І коли випускник вступить у своє поза університетське життя, вже буде мати готовність на практиці використовувати навички і знання, отриманні під час семінарських обговорень, написання есе, курсових та дипломних робіт. І тому університет має підсилювати педагогічну складову в академічній діяльності, здійснювати розподіл навчальних годин на користь семінарських занять в невеликих академічних групах, в яких можливе діалогічне навчання в умовах взаємної поваги та уваги.

Необхідність критичного мислення, яке супроводжувалося б відчуттям особистої відповідальності за вчинки, вміння протистояти авторитетам, здатність до співчуття, дозволяє чинити опір академічній недоброчесності у всіх її проявах. Саме тому гуманітарна освіта, яка не приносить економічного зиску, потребує захисту та підтримки з боку академічної спільноти, вдячних випускників, небайдужих громадян та держави, оскільки вона творить справжні, достеменні цінності.

Подальші дослідження

Перспективи подальших досліджень пов'язані із деталізацією етичної проблематики освітнього процесу, онлайн навчання тощо. Етичні дослідження основних цінностей академічної доброчесності та основних колізій в їх реалізації, розробка Case Study можуть закласти фундамент для підготовки нових навчально-методичних матеріалів для викладання інтерактивних курсів з етики та окремих модулів у межах інших гуманітарних дисциплін. Для моніторингу ситуації варто не лише здійснювати регулярні опитування університетської спільноти, але й вдосконалити анкети, зокрема ввести питання для з'ясування причин порушення академічної доброчесності та визначення умов для їх мінімізації.

Бібліографія

- Бауман, З., Донскіс, Л. (2014) Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / пер. з англ. О. Буценка. К.: Дух і літера.
- Бухарестская Декларация по этическим ценностям и принципам высшего образования в Европейском регионе (2004) Бухарест, 2-5 сентября 2004 <https://docplayer.ru/36182114-Buharestskaya-deklaraciya-eticheskikh-cennostey-i-principov-vysshego-obrazovaniya-v-evrope.html>
- Закон Про вищу освіту (2021) Документ 1556-VII, чинний. Редакція від 18.04.2021: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/print>
- Закон України Про освіту (2021) Документ 2145-VIII, чинний. Редакція від 01.01.2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print>
- Коллини, С. (2016) Зачем нужны университеты? / пер. с англ. Д. Кралечкина. М.: Издательский дом Высшей школы экономики.
- Маслікова, І.І. (2018) У пошуках спільного блага: етичні колізії соціальних практик. Монографія. К.: Вид. «Міленіум»
- Наказ МОН України № 600 (2016) від 01 червня 2016 <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-nakazu-ministerstva-osviti-i-nauki-vid-01062016-600>

- Николаев, Е. (2021) Як посилити політику доброчесності ЗВО? *Академічна доброчесність. Інформаційний бюлетень*. Випуск №12 <https://academiq.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Integrity-bulletin-12.pdf>
- Николос, Т. (2019) Смерть экспертизы: как интернет убивает научные знания. К.: Форс Україна
- Нуссбаум, М. (2014) Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки / пер. с англ. М. Бендет; под науч. ред. А. Смирнова. М.: Изд. дом Высшей школы экономики
- Проект AcademIQ (2021) «Ініціатива академічної доброчесності та якості освіти» <https://academiq.org.ua/pro-proekt/>
- Сацук, В. (2017) Академічна доброчесність: міфічна концепція чи дієвий інструмент забезпечення якості вищої освіти? <https://saiup.org.ua/novyny/akademichna-dobrochesnist-mifichna-kontseptsiya-chy-diyevyj-kontsept/>
- Aldosemani, T.I. (2020) Towards Ethically Responsive Online Education: Variables and Strategies from Educators' Perspective *Journal of Education and Learning*; Vol. 9, No. 1 pp. 79-86.
- Brown, T. (2008) Ethics in eLearning Workshop for Net Business Ethics <http://www.gsim.aoyama.ac.jp/ORC/iBiZ2008/papers/Brown.pdf>
- Crawford, R. (2013). The ICT teachers' handbook: Teaching, learning and managing ICT in the secondary school (2nd ed.). London, UK: Routledge
- Global Education Monitoring Report (2021) Офіційний сайт Всесвітніх доповідей з моніторингу освіти <https://en.unesco.org/gem-report/>
- Hart (2006). How should colleges prepare students to succeed in today's global economy? www.aacu.org/leap/documents/Re8097abcombined.pdf
- International Center for Academic Integrity [ICAI]. (2021). The Fundamental Values of Academic Integrity. (3rd ed.). www.academicintegrity.org/the-fundamental-values-of-academic-integrity
- Lin, H. (2007). The ethics of instructional technology: Issues and coping strategies experienced by professional technologists in design and training situations in higher education. *Educational Technology Research and Development*, 55(5), 411-437. <https://doi.org/10.1007/s11423-006-9029-y>
- Maramark, S. & Maline, M. B. (1993) Academic Dishonesty Among College Students. *Issues in Education*. Washington: Office of Educational Research and Improvement <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED360903.pdf>
- Miller S. (2010) The moral foundations of social institutions: a philosophical study. New York: Cambridge University Press.
- Mseidein, T.A. & Mahasneh O. (2020) Awareness of Ethical Issues when using an e-Learning System *International Journal of Advanced Computer Science and Applications(IJACSA)*, Volume 11 Issue 1. pp. 128-131.
- Schrock, K. (2013). The five W's of web site evaluation. www.schrockguide.net/information-literacy.html
- Williams J. (1999) *Brave New University College English*. Vol. 61, No. 6 (Jul.). pp. 742-751.

PURPOSES AND VALUES OF A CONTEMPORARY UNIVERSITY: CHALLENGES OF ACADEMIC INTEGRITY IN THE CONTEXT OF ONLINE LEARNING

Iryna Maslikova, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of Ethics, Aesthetics and Cultural Studies Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0001-9463-5223>

e-mail: i.i.maslikova@gmail.com

Abstract

The paper presents the results of a study of the moral problems of online learning in higher education. Analysis of the trend of contemporary universities determined positive and negative influence on the participants of educational and scientific activities and society in general. The purpose of a contemporary univer-

city is to preserve, produce, and disseminate knowledge and educate independent, critical and responsible citizens. Academic freedom and academic integrity are defined as the core values of today's higher education. The presented results of the survey of students and teachers from the Taras Shevchenko National University of Kyiv on certain issues of academic integrity (2020-2021) revealed an asymmetry between the teachers and the students in the attitude to the violation of academic integrity. It was recorded that the level of awareness of ethics among the students is inadequate. Ways to address the moral issues of the educational process and online learning are associated with technical and institutional decisions on the implementation of academic integrity policies and raising the level of ethical awareness of all participants in the educational process, and expanding the role of the humanities. The author believes that philosophy and ethics can develop critical thinking and form a moral consciousness of students, a sense of personal responsibility for their actions.

Keywords: academic integrity; contemporary university; values; freedom; responsibility; ethics; Humanities.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Maslikova I., (2021). Purposes and values of a contemporary university: challenges of academic integrity in the context of online learning. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 23-41. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-3/12>

ЛОГІКА ВІДНОСНОСТІ

Ігор Огірко, доктор фізико-математичних наук, професор, Українська академія друкарства (Львів, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-1651-3612>,

e-mail: ogirko@gmail.com

Зіновій Партико, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри журналістики та дидактичної філології, Житомирський державний університет ім. І.Франка (Житомир, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-2315-5887>

e-mail: partyko@ukr.net

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Огірко І., Партико З. (2020). Логіка відносності. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, 1(4), 42-51. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-4/12>

Анотація

Розглядається проблема істинності тверджень. Перед дослідженням була поставлена мета розробити логічну теорію, яка давала б змогу при визначенні істинності враховувати контекст (парадигму) події, від якого залежала б істинність твердження. Для розроблення такої теорії, названої логікою відносності, використовуються такі методи дослідження як абстрагування, аналіз (традиційний), синтез, дедукція, формалізація, аксіоматизація, логічний метод.

З'ясовано, що для розроблення логіки відносності доцільно використовувати досягнення в ділянці ситуативної логіки. Під ситуацією пропонується розуміти дві обставини (час і простір), а також умову, які створюють контекст (парадигму) твердження. Вказуються модальні значення, яких можуть набувати ці три параметри, і розглядаються різні види ситуацій. Для запису тверджень у логіці відносності пропонується форма запису тверджень мовою розширеної символічної логіки.

Для теорії логіки відносності пропонується набір із чотирьох аксіом, а також низки законів. Зокрема вказується, що значеннями тверджень у логіці відносності є такі п'ять оцінок: істина, відносна істина, відносна хиба, хиба, невизначено. Пропонуються деякі теореми логіки відносності. На низці прикладів текстів природною мовою подається інтерпретація тверджень логіки відносності. Вказується, що запропонований апарат логіки відносності слід розглядати як різновид модальних логік. Відмінність логіки відносності від ситуативної логіки полягає в тому, що вона враховує фактор переміщення (руху) тверджень у часі, просторі й середовищі умов, чого ситуативна логіка не розглядала.

Логіку відносності доцільно застосовувати всюди, де необхідно враховувати можливість переміщення тверджень стосовно часу, простору та середовища умов. Як один із найважливіших висновків дослідження вказується, що в логіці до типових значень істинності (істинно, імовірно істинно, хибно, невизначено) доцільно додати ще одне значення, а саме: відносно істинно (й відповідно: відносно хибно).

Ключові слова: істинність, твердження, ситуація, час, простір, умова, переміщення, логіка відносності, модальна логіка

Вступ

У природі існують фізичні об'єкти, які не мають однозначно істинного логічного опису. Наприклад, твердження *Матерія має молекулярну будову* є істинним лише в деяких фрагментах простору, причому лише в деякі відрізки часу. Адже існують нейтронні зірки, чорні діри, де матерія має іншу, немоллекулярну будову; поряд із цим, небесні тіла з часом на мікрорівні змінюють свою будову (наприклад, з молекулярної на немоллекулярну — плазменну чи іншу, поки що мало чи взагалі недосліджену). Тому сказати, яке твердження традиційної двозначної логіки, що описує один із кількох станів таких об'єктів незалежно від ситуації, є істинним, а яке хибним, — очевидно некоректно.

Так само неоднозначну ситуацію маємо і під час процесів вимірювання. Наприклад, якщо ми будемо постійно збільшувати точність наших вимірювань, то кожного разу, визначаючи припустімо довжину стола, будемо отримувати трохи інші результати.

Дещо відмінну, але схожу за результатом ситуацію маємо й тоді, коли, маючи за вікном гарну днину, напишемо істинне твердження: *Сьогодні в місті N є гарна погода*. Проте через кілька днів, коли дощитиме, це твердження стане хибним, хоча саме твердження зовсім не змінилось, залишившись таким, як і було в момент написання. Аналогічний приклад можна подати й щодо опису якоїсь ідентичної події, істинність якої змінюється залежно від її місця (просторових координат).

Особливо часто аналогічні ситуації мають місце в суспільному житті, наприклад, під час інформаційних воєн: коли одна держава на рівні закону вважає якусь організацію терористичною, а інша — ні; коли воюючі сторони звинувачують одна одну в агресії, а себе вважають миротворцями; коли одну й ту ж особу одна держава вважає героєм, а інша — злочинцем (терористом) тощо. Те саме (постійно!) маємо і в релігійному житті: який із богів є істинним (якщо він існує)? Схожі ситуації і в мистецтві, коли одні й ті ж твори мистецтва критики оцінюють діаметрально протилежними оцінками.

В усіх цих ситуаціях виникає питання щодо істинності тверджень, які мають місце в цих ситуаціях.

З урахуванням сказаного, **проблема**, яка буде досліджуватися в цій статті, — це проблема істинності тверджень у логіці.

Відповідно до визначеної проблеми, **об'єктом** у нашому дослідженні будуть твердження, а **предметом** — об'єктивна істинність цих тверджень у різних логічних можливих світах.

Мета дослідження. З урахуванням сказаного, перед дослідженням була поставлена мета розробити логічну теорію, яка давала б змогу при визначенні істинності враховувати „контекст” події, від якого залежала б істинність твердження. Таку теорію називатимемо далі логікою відносності.

Для досягнення вказаної мети перед дослідженням було поставлено такі **завдання**:

- провести аналіз літератури, яка торкається проблеми дослідження;
- проаналізувати „контексти” в різних логічних можливих світах, які щодо істинності викликають неоднозначності;
- запропонувати формальний апарат (аксіоми, закони), який давав би змогу описувати вказані неоднозначності, враховуючи при цьому незаперечність критеріїв істини та, відповідно, існування як істинних, так і хибних тверджень;
- проінтерпретувати запропонований формальний апарат на прикладах різних ситуацій у логічних можливих світах;
- зіставити отриманий формальний апарат з іншими чинними логічними теоріями;
- визначити способи й сфери використання запропонованого формального апарату.

Методи дослідження: а) абстрагування — для виокремлення ознак істинності тверджень від досліджуваних об'єктів, що існують у логічних можливих світах; б) аналіз (традиційний) — для отримання даних з літературних джерел, а також для прикладів; в) синтез — для укладання теорії та апарату логіки відносності; г) дедукція — для укладання логіки відносності як дедуктивної теорії; г) формалізація — для запису речень природної мови у формі тверджень мовою символічної логіки, а також для створення апарату символічної мови логіки відносності; д)

аксіоматизація — для укладання системи аксіом і законів логіки відносності; е) логічний метод — для перевірки несуперечності запропонованої теорії (внутрішньої та зовнішньої).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наш час у науці загально визнаними і постульованими є поняття абсолютної та відносної істини. Зв'язок між ними реалізується в такий спосіб: абсолютну істину трактують як „недосяжний” ідеал, а відносну істину — як значення істинності твердження на різних етапах розвитку науки (Кондаков, 1975; Тофтул, 2012), тобто залежно від фактора часу. При тім ця відносна істина в часі все ближче й ближче наближається до ідеалу, або, кажучи іншими словами, ймовірність істинності такого твердження зростає, хоча на практиці саму цю істинність трактують не як імовірну, а як дискретну (наприклад, двозначну, тобто ІСТИННО чи ХИБНО). Проте логічного апарату, який реалізував би цей філософський постулат, зокрема відносність істини (але не тільки стосовно часу, а й стосовно простору та інших умов), логіка поки що не розробила.

На нашу думку, до проблеми відносної істини певний стосунок має так звана ситуативна логіка, яка частково враховує вплив на істинність вказаних вище факторів, зокрема часу та обставин. Про цю логіку свого часу писали Н. Кортж (Koertge, 1975), К. Поппер (Popper, 1957) та інші західні дослідники (Barwise, 1989; Jane, 2005; Syverson, 1994). Зокрема Н. Кортж запропонував такі шаблони (схеми) ситуаційних виведень:

Суб'єкт А був у ситуації типу С. [Цю ситуацію далі аналізують].

У ситуації типу С належить виконати дію Х. [Тут для дії Х використовують механізм аргументування, зокрема й у формі обґрунтування].

Суб'єкти в ситуації типу С завжди виконують дію Х. [Узагальнюють виконання дії Х в часі й просторі].

Отже, тому А зробив Х. [Пояснення дій суб'єкта А].

Ідеї ситуативної логіки свого часу інтерпретував також російський логік А.А. Зінов'єв (Зиновьев, 1967), який запропонував вважати ситуацією непорожню упорядковану множину сумісних станів предметів. При цьому ситуації різні, якщо різна упорядкованість станів; ситуації несумісні, якщо несумісним є хоча б один їх стан.

Термін *ситуативна логіка* поміщено також в одне з довідкових видань (Кондаков, 1975).

Деякі цікаві міркування стосовно поняття відносності висловлені також у публікаціях, які охоплюють ділянку, що поєднує фізику, математику й логіку (Prokhovnik, 1967; The theory, 2014; Гульй, 2006; ИВУ, 2003; Стрелков, 2001; Штепа, 2006).

Що стосується самої істинності, то загально відомо, що в літературі виокремлюють критерії істинності первинні й похідні (Критерій істини, 2018) і на цих засадах у наш час сформульовано цілу низку концепцій істинності, які існували раніше чи існують зараз (Truth, 2018; Истина, 2018; Истина, 2018). До таких концепцій належать класична, формальна, мультिवаріантна, конвенціональна, когерентна, прагматична, нігілістична тощо.

Зокрема, класична концепція, яка прийнята в логіці, приймає, що істина (об'єктивна) — це така характеристика твердження, що описує певний логічний можливий світ, за якої інформаційна модель (або образ), відтворена із цього твердження, за змістом не залежить від суб'єкта пізнання (людини) і відповідає критеріям істинності.

Пошук перелічених вище джерел було проведено: а) в каталозі журналів та продовжуваних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського за ключовими словами *логіка відносності, відносна логіка*; б) в каталозі Російської державної бібліотеки (*логіка относительности, относительная логика*); в) в каталогах Бібліотеки конгресу США й Британській бібліотеці (*logic of relativity, relative logic*).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Виходячи з аналізу літератури (див. список), закономірно припустити, що внаслідок існування в філософії поняття абсолютної та відносної істини спроби створити апарат логіки відносності були здавна (Reigse, 1989). Проте виявити довершені й вагомні результати таких розробок, як засвідчив пошук

літератури, нам не вдалось. Отже, розроблення теорії, а також створення апарату логіки відносності належить до актуальних завдань сучасної логіки.

Звертаємо увагу на те, що, називаючи нашу теорію логікою відносності, ми зовсім не маємо на увазі, що істини начебто не існує або що будь-яку істину можна перетворити на хибу. Обравши таку назву, ми лише акцентуємо увагу на тому, що істинність тверджень, крім них самих, залежить від ще кількох типових змінних, які науковці інтуїтивно (імпліцитно) підрозумівають, але про які, як правило, не говорять, вважаючи їх очевидними, а тому й не потрібними для врахування. Ми ці очевидні змінні будемо намагатися лише явно (експліцитно) зафіксувати.

Поняття ситуації. Оскільки до проблеми відносності явний стосунок має поняття ситуації (S), дамо цьому поняттю таке означення: ситуація S — це дві обставини (час T і простір L), а також умова (C), які створюють контекст (парадигму) твердження, тобто

$$S = (T, L, C) \quad (1).$$

Параметр часу T може набувати таких значень (оцінок): *завжди, у деяких відрізках часу, у деякій відрізок часу, у деяких точках часу, в деякій точці часу, ніколи.*

Параметр простору L може набувати таких значень (оцінок): *усюди, у деяких фрагментах простору, в деякому фрагменті простору, у деяких точках простору, в деякій точці простору, ніде.*

В якості умови C в логіці відносності можна використовувати твердження різних логік, наприклад акціональної (логіки дії) з предикатом *бажає* (має намір, хоче, планує) тощо.

Загалом, якщо час розглядати як один вимір, простір — як три виміри, то умову можна розглядати як п'ятий вимір.

Види ситуацій. Ситуації щодо будь-яких двох тверджень бувають такими:

- спільні (якщо в них однакова умова й обставини);
- схожі (якщо в них однаковими є або умова, або хоча б одна обставина);
- різні (якщо в них різні умова й обставини).

Ситуації можуть бути також реальними й уявними. Реальні ситуації (і обставини, і умови) відтворюють фрагмент реального світу. Уявні ситуації (або і обставина, і умови, або хоча б одна обставина чи хоча б умова) відтворюють ситуацію якогось логічного можливого світу. Подамо приклади реальних ситуацій: політичні вибори у певній державі, ситуація гри, спортивних змагань, складання іспитів учнями та студентами, тестування, зустрічі з друзями тощо. Уявні (можливі) ситуації як проекцію майбутніх подій будував ще Аристотель на таких прикладах: „Завтра буде морський бій. Завтра не буде морського бою”.

Ситуації можуть бути також тотальними або частковими. Тотальна ситуація охоплює всі без винятку об'єкти множини, а часткова — лише деякі, тобто якусь їх частину. Наприклад, для людей ситуація комунікації (спілкування) є тотальною, а складання студентами іспиту з термодинаміки — частковою.

Конфліктною (суперечливою) є ситуація, коли одному й тому ж твердженню за одних і тих самих обставин та умов приписують різні значення істинності. Така ситуація належить до помилкових і вимагає перевірки обставин, умов, а також самого твердження.

Проблемною є ситуація щодо твердження D, стосовно суб'єкта й об'єктів якого невідомі ні їх обставини, ні їх умова.

Передбачуваною є ситуація щодо такого твердження D, стосовно суб'єкта й об'єктів якого з певною імовірністю можна прогнозувати такі їх обставини та умову C, за яких це твердження є істинним.

Ситуація є простою, якщо вона має такі оцінки:

- *завжди* або *ніколи*;
- *усюди* або *ніде*;
- має лише якусь одну, єдину умову.

В усіх інших випадках ситуація є складною.

Запис тверджень у логіці відносності. Твердження в логіці відносності збудуємо на основі тверджень традиційної двозначної логіки з додаванням до них оператора модальності. За такої будови тверджень логіка відносності належатиме до різновиду модальних логік.

Відповідно, мовою логіки предикатів будову модального твердження $D \{D = Q [P (s, o_1, o_2, o_3 \dots o_n)]\}$, що враховує наявність ситуації S, запишемо так:

$$S Q [P (s, o_1, o_2, o_3 \dots o_n)], \quad (2)$$

де S — оператор модальності, що містить опис ситуації $S = (T, L, C)$;

Q — квантор кількості твердження;

P — предикат твердження;

s — суб'єкт твердження;

o_i — об'єкти твердження ($i = 1, 2, 3 \dots n$).

Прикладом твердження, що відтворює таку його будову, буде речення на зразок: *За цих обставин кілька мандрівників побачили чудову зелену оазу.*

З урахуванням сказаного, твердження (2) можна переписати у повній формі:

$$(T, L, C) Q [P (s, o_1, o_2, o_3 \dots o_n)]. \quad (3)$$

Дамо приклад твердження, що має таку будову: *У третій день мандрівки, неподалік від стоянки бедуїнів, продовжуючи шлях у Каїр, мандрівників побачили чудову зелену оазу.*

Умова C , представлена як твердження, разом зі самим основним твердженням D , ситуацію якого вона формує, утворює імплікацію:

$$C \rightarrow D, \quad (4)$$

або:

$$C \rightarrow Q [P (s, o_1, o_2, o_3 \dots o_n)], \quad (5)$$

Така імплікація відповідно до таблиці істинності логіки висловів у традиційній логіці є хибною лише за тих умов, коли твердження C є істинним, а D — хибним (у всіх інших варіантах така імплікація є істинною).

Аксіоми логіки відносності. В основі логіки відносності лежать аксіоми традиційної двозначної логіки, які додатково враховують фактор ситуації.

Аксіома 1: твердження, яке за будь-якої ситуації (тобто за будь-яких значень часу, простору й умов) адекватно² описує фрагмент логічного можливого світу, є істинним (протилежне до нього — хибним).

Вимога 1: кожне ім'я, використане в твердженні, повинно мати лише одне, причому чітке значення. Інакше буде неможливо з'ясувати, істинним чи хибним є аналізоване твердження, оскільки твердження матиме кілька варіантів інформаційної моделі (образу) i , відповідно, розуміння (тлумачення), при цьому кожен варіант може відрізнятися від інших ступенем істинності.

Вимога 2: твердження — в межах описуваного ним логічного можливого світу — повинно бути **осмисленим**. Якщо цю вимогу порушити, то буде неможливо створити інформаційну модель (образ) фрагмента цього світу, а, отже, неможливо встановити істинність, зіставляючи цю модель зі співвідносним фрагментом світу.

Наслідком з цієї аксіоми впливає те, що істина не може бути прирівняна до хиби, і навпаки: хиба не може бути прирівняна до істини.

Аксіома 2: твердження, яке в конкретній ситуації (тобто лише за певних значень часу, простору й за певної умови) адекватно описує фрагмент логічного можливого світу, є відносно істинним (протилежне йому — відносно хибним).

Аксіома 3: не можна за однієї і тієї ж ситуації одне й те саме стверджувати й заперечувати.

Аксіома 4: не можна приймати якісь одні твердження й одночасно не приймати інші твердження, які випливають із перших.

Закони логіки відносності. Логіка відносності містить у своїй теоретичній базі наявні в традиційній та класичній логіці закони тотожності та достатньої підстави. Крім того, вона містить такі додаткові закони.

Закон логічної конкретності: істинність твердження, крім нього самого, залежить від конкретних значень часу, простору й умов, які на твердження накладає контекст (парадигма) логічного можливого світу.

Цей закон реалізує положення Г. Гегеля про те, що істина завжди є конкретною³. Він вимагає, щоб будь-які твердження, особливо ті, які не належить до фактів⁴, але претендують на

² Ступінь адекватності повинен визначатися на основі критерію подібності, який застосовують у теорії подібності (Аналогія, 2018; Критерій подібності, 2018).

³ Іноді на побутовому рівні цей закон у гумористичній формі подають так: *Місце „сидіння” визначає точку зору.*

те, щоб бути істинними, були „прив’язані” до конкретних значень часу, простору й умов, тобто була здійснена їх локалізація.

Закон модальної повноти: значеннями твердження є такі п’ять оцінок: ІСТИННО, ВІДНОСНО ІСТИННО, ВІДНОСНО ХИБНО, ХИБНО, НЕВИЗНАЧЕНО.

Таким чином, значення істинності в логіці відносності змінюється дискретно й набуває значень в інтервалі від 1 до 0: 1,0 — ІСТИННО, 0,66 — ВІДНОСНО ІСТИННО, 0,33 — ВІДНОСНО ХИБНО, 0,00 — ХИБНО.

Значення НЕВИЗНАЧЕНО трактується як відсутність оцінки істинності.

Закон модальної суперечності: одне й те саме твердження за різних умов може бути одночасно і істинним, і хибним.

За наявності такої суперечності щодо істинності твердження в логіці відносності за потреби для її усунення потрібно переходити в одну з багатозначних логік⁵.

Закон логічної відносності: переміщення твердження в часі, просторі й середовищі умов веде до зміни його істинності або на ту саму, іншу чи навіть протилежну.

Деякі теореми логіки відносності.

Теорема 1: одне й те саме твердження може бути істинним і хибним в один і той самий час, але в різних просторах і/або за різних умов.

Теорема 2: одне й те саме твердження може бути істинним і хибним в одній і тій самій точці простору, але в різний час і/або за різних умов.

Теорема 3: одне й те саме твердження може бути істинним і хибним за однієї й тієї самої умови, але в різний час і/або в різних точках простору.

Теорема 4: істинність тверджень з оцінками часу *завжди* й *ніколи* також є відносною, зокрема за параметром умов.

Теорема 5: істинність тверджень з оцінками простору *всюди* й *ніде* також є відносною, зокрема за параметром умов.

Теорема 6: істинність тверджень з оцінкою умов *за будь-яких умов* також є відносною, зокрема за параметрами часу й простору.

Звертаємо увагу на те, що ця теорема не суперечить аксіомі 1, оскільки стосується не значення ІСТИНА й ХИБА, а значень ВІДНОСНА ІСТИНА й ВІДНОСНА ХИБА.

Крім того, зазначимо також, що з позиції логіки відносності, якщо цілі суб’єктів (у логіці відносності — умови) різняться чи навіть діаметрально протилежні, то для таких суб’єктів істинність деяких одних і тих самих тверджень з високою імовірністю так само буде різною чи навіть протилежною.

Інтерпретація істинності тверджень у логіці відносності.

Приклад 1. Істинність твердження *Земля є пласкою* залежить від часу, коли визначали його істинність: приблизно до XVI-XVII ст. це твердження вважали істинним, а після вказаної дати — хибним⁶.

Таким чином, істинність твердження про те, що *Земля є пласкою* змінювалася залежно від обставин, зокрема момента часу, в який визначали істинність цього твердження, а також наявності знань про дію закону всесвітнього тяжіння.

Приклад 2. Якщо поглянути на площину різностороннього прямокутника з різних позицій, тобто з різних точок простору (зверху, з різних боків у площині прямокутника, під різними кутами поза площиною прямокутника), то ми будемо бачити різні геометричні фігури:

— при погляді зверху й знизу під кутом 90 градусів до площини — прямокутник;

— при погляді з різних боків у площині прямокутника — два відрізки різної довжини;

— при погляді під різними кутами поза площиною прямокутника — паралелограми з різною довжиною сторін і різною величиною кутів.

⁴ Під фактом розуміємо твердження, яке описує подію реального світу чи її результат. Щоб бути фактом, ця подія має бути конкретною та одиничною (на противагу абстракції цієї події чи її узагальненню). Таким чином, факти описують емпіричні, а не теоретичні знання.

⁵ Наприклад, для усунення суперечності щодо того, є особа героєм чи терористом, можна перейти в одну з багатозначних логік, яка дасть змогу встановити ще одне, третє значення істинності, а саме: герой-терорист.

⁶ У порядку казусу можна вказати на те, що й зараз є прихильники теорії пласкої Землі, які утворюють свої товариства (<https://www.youtube.com/watch?v=pIW19ZtFls>).

Таким чином, істинність твердження про те, що *Геометрична фігура має форму xxxxxx* змінюється залежно від обставин, зокрема позиції спостерігача в просторі.

Приклад 3. Про одного царя розповідають таку притчу.

До царя прийшла жінка й поскаржилася на сусідку за те, що курка сусідки видзьобала все тільки-но засіяне в землю зерно. Жінка за нанесену шкоду посварилася з сусідкою.

— Чи я права, що сварилася через заподіяну мені шкоду? — запитала жінка в царя.

— Ти права, — відповів цар.

Через кілька хвилин до царя набігла сусідка й сказала:

— До тебе приходила жінка, в якій моя курка видзьобала на городі зерно. Але хіба я можу прив'язати курку до себе? Чи я повинна прив'язати курку до якогось стовпця? Звісно, що ні, адже так ніхто не робить. А та жінка влаштувала мені через це сварку. Отже, права я, що не прив'язала курки, а не та жінка, еге ж?

— Ти права, — відповів цар. — Курей справді ніхто не прив'язує.

Всі ці розмови чула третя жінка, яка в цей час прибирала царські покої.

— Але ж, царю, — зауважила третя жінка, коли дві попередні пішли, — те, що ти двом жінкам підтвердив їх правоту, суперечить одне одному!

— І ти також права, — відповів цар.

У цій притчі перша жінка права, оскільки її приватну власність з вини іншої особи було знищено (вона права юридично). Друга жінка також права, оскільки курей на мотузок дійсно ніхто не прив'язує (права за звичаєвими правилами ведення господарства). Третя жінка права логічно, оскільки два протилежні твердження не можуть бути істинними водночас.

Таким чином, істинність твердження для кожної жінки залежить від умови, з позиції якої визначається істинність твердження *Жінка N є правою*.

Приклад 4. Редактор одного американського фармакологічного журналу, який відпрацював у ньому 30 років, виходячи на пенсію, заявив:

— Якщо переглянути публікації 30-річної давності, то сьогодні приблизно про половину з них можемо сказати, що вони були хибними.

На практиці значення ВІДНОСНА ІСТИНА (числове значення істинності 0,66) приблизно тотожне значенню ВІДНОСНА ХИБА (числове значення істинності 0,33).

Загалом, інтерпретуючи значення істинності, додамо, що те, що іноді здається істинним незалежно ні від чого, з плином часу може бути визнане лише відносно істинним.

Числення в логіці відносності. Передбачаємо, що виведення знань у логіці відносності можна буде робити за тими самими правилами, що й у класичній двозначній логіці з тією лише відмінністю, що в процесі числення обов'язково потрібно враховувати ситуацію, а також вказувати на можливі зміни в істинності отриманих результатів з урахуванням переміщення тверджень у часі, просторі й середовищі умов.

Логіка відносності як різновид модальної логіки. Логіка відносності є розширенням традиційної двозначної логіки до урахування контексту (парадигми), в якому мала місце подія, описана в твердженні.

Відмінність логіки відносності від ситуаційної логіки полягає в тому, що логіка відносності на противагу ситуаційній⁷ логіці: а) додає ще один фактор — умову; б) враховує фактор переміщення (руху) тверджень у часі, просторі й середовищі умов, чого ситуаційна логіка не розглядала.

Оскільки запропонована логіка відносності в поняття ситуації включає параметр часу, то з цього випливає, що вона певною мірою може використовувати напрацювання однієї з модальних логік, а саме темпоральної.

Логіку відносності доцільно застосовувати всюди, де необхідно враховувати можливість переміщення тверджень стосовно часу, простору та середовища умов.

⁷ У наш час використання вимог ситуаційної логіки (перевірка істинності тверджень з урахуванням факторів часу та простору) стала обов'язковою умовою в технології перевірки істинності фактів у мас-медійних повідомленнях за технологією Fact Checking.

Висновки

1. Логіка відносності є розширенням традиційної двозначної логіки. Вона не заперечує і не відкидає як окремих випадок (окрему ситуацію) жодних напрацювань традиційної та класичної логік.

2. Оскільки істинність тверджень залежить від ситуацій, тобто контексту (парадигми), в яких їх розглядають, то в якості параметрів ситуації доцільно використовувати час, простір й умову (умова має форму твердження однієї з логік).

3. Ситуація застосовується як оператор модальності щодо тверджень традиційної чи класичної двозначної логіки. Відповідно, пропонується до використання логіка відносності належить до різновиду модальних логік і має чотири значення істинності: ІСТИННО, ВІДНОСНО ІСТИННО, ВІДНОСНО ХИБНО, ХИБНО — та п'яте (відсутності оцінки) НЕВИЗНАЧЕНО.

4. Для запису тверджень логіки відносності можливим є використання розширеної символічної мови логіки предикатів.

5. У якості теоретичних засад логіки відносності сформульовано її аксіоми, закони та деякі теореми.

6. Логіка відносності передбачає переміщення (рух) тверджень у часі, просторі й середовищі умов. Зміна будь-якого з цих факторів веде до зміни значення істинності твердження на те саме, інше чи навіть протилежне.

7. Логіку відносності доцільно застосовувати в тих сферах життя суспільства, де вимушено доводиться враховувати переміщення твердження в часі, просторі й середовищі умов.

8. У логіці до типових значень істинності (ІСТИННО, ІМОВІРНО ІСТИННО, ХИБНО, НЕВИЗНАЧЕНО) доцільно додати ще одне типове значення, а саме: ВІДНОСНО ІСТИННО (й відповідно: ВІДНОСНО ХИБНО).

Бібліографія

- Barwise, J. The situation in logic / J. Barwise. — [S. L.] : Center for the Study of Language and Information, 1989. — 328 p.
- Jane I., Wright C. Schotch, P. Two articles on "relativity". — Bulletin of symbolic logic. — 2005. — Vol. 11; N 1. — P. 84-88.
- Koertge, N. (1975) Popper's Metaphysical Research Program for the Human Sciences. // Inquiry. — 1975. — N 18. — P. 437-62.
- Peirce, C. S. Note B: The Logic of Relatives // Kloesel, Christian J. W., et al., editors. Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition, Volume 4: 1879-1884. — Bloomington: Indiana University Press, 1989. — P. 453-466.
- Popper, K. The Poverty of Historicism. — Boston : Beacon Press, 1957. — 184 p.
- Prokhovnik, S. J. The logic of special relativity. — London : CUP, 1967. — 138 p.
- Syverson, P. F.; Fagin, R. An Epistemic Logic of Situations // Proceedings of the conference on theoretical aspects of reasoning about knowledge; Theoretical aspects of reasoning about knowledge; Pacific Grove; CA, 1994; Mar, 1994. — San Francisco : Morgan Kaufmann, 1994. — P. 109-121.
- The theory of relativity : principles, logic and experimental foundation / edited Qing-Ping Ma. — New York : Nova Science Publishers, 2014. — 503 p.
- Truth // Wikipedia [Electronic resource]. — Mode of access: URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Truth>. — Last access: 04.10.2018. — Title from the screen.
- Аналогія // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Аналогія>. — Дата доступу: 04.10.2018. — Назва з екрана. [Analogiia // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Analogiia>. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana]
- Гулый, А. М. Теория относительности — реальность или выдумка при отсутствии логики. — Сумы : МакДен, 2006. — 138 с. [Gulyj, A. M. Teorija otnositel'nosti — real'nost' ili vydumka pri otsutstvii logiki. — Sumy : MakDen, 2006. — 138 s.].

- Зиновьев А. А. Основы логической теории научных знаний. — Москва : Изд-во МГУ, 1967. — 264 с. [Zinov'ev A. A. Osnovy logicheskoy teorii nauchnyh znanij. — Moskva : Izd-vo MGU, 1967. — 264 s.].
- ИВУ. Теория относительности в математике. — Тверь : [б. и.], 2003. [IVU. Teorija odnositel'nosti v matematike. — Tver' : [b. i.], 2003].
- Истина // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Истина>. — Дата доступа: 04.10.2018. — Название с экрана. [Istina // Vikipediija [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Istina>. — Data dostupa: 04.10.2018. — Nazvanie s jekrana].
- Истина // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Истина>. — Дата доступа: 04.10.2018. — Назва з екрана. [Istyna // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Istyna>. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana].
- Кондаков, Н. И. Ситуация // Кондаков, Н. И. Логический словарь-справочник. — 2-е изд., исправл. и дополн. — Москва : Наука, 1975. — С. 546. [Kondakov, N. I. Situacija // Kondakov, N. I. Logicheskij slovar'-spravochnik. — 2-e izd., ispravl. i dopoln. — Moskva : Nauka, 1975. — S. 546].
- Критерій істини // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступа: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/критерій_істини. — Дата доступа: 04.10.2018. — Назва з екрана. [Kryterii istyny // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/kryterii_istyny. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana].
- Критерій подібності // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступа: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/критерій_подібності. — Дата доступа: 04.10.2018. — Назва з екрана. [Kryterii podobnosti // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/kryterii_podibnosti. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana].
- Стрелков, В. Г. Физика и логика эфирной вселенной. — М., 2001. — 247 с. [Strelkov, V. G. Fizika i logika jefirnoj vselennoj. — M., 2001. — 247 s.].
- Тофтун М. Г. Логіка: словник-довідник. — Київ : ВЦ «Академія», 2012. — 312 с.
- Штепа, В. И. Единая теория Поля и Вещества с точки зрения логики : физ. принципы натур. философии. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва : URSS, 2006. — 366 с. [Shtepa, V. I. Edinaja teorija Polja i Veshhestva s tochki zrenija logiki : fiz. principy natur. filosofii. — 2-e izd., ispr. i dop. — Moskva : URSS, 2006. — 366 s.].

References

- Barwise, J. The situation in logic / J. Barwise. — [S. L.] : Center for the Study of Language and Information, 1989. — 328 p.
- Jane I., Wright C. Schotch, P. Two articles on "relativity". — Bulletin of symbolic logic. — 2005. — Vol. 11; N 1. — P. 84-88.
- Koertge, N. (1975) Popper's Metaphysical Research Program for the Human Sciences. // Inquiry. — 1975. — N 18. — P. 437-62.
- Peirce, C. S. Note B: The Logic of Relatives // Kloesel, Christian J. W., et al., editors. Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition, Volume 4: 1879-1884. — Bloomington: Indiana University Press, 1989. — P. 453-466.
- Popper, K. The Poverty of Historicism. — Boston : Beacon Press, 1957. — 184 p.
- Prokhovnik, S. J. The logic of special relativity. — London : CUP, 1967. — 138 p.
- Syverson, P. F.; Fagin, R. An Epistemic Logic of Situations // Proceedings of the conference on theoretical aspects of reasoning about knowledge.; Theoretical aspects of reasoning about knowledge; Pacific Grove, CA, 1994; Mar, 1994. — San Francisco : Morgan Kaufmann, 1994. — P. 109-121.
- The theory of relativity : principles, logic and experimental foundation / edited Qing-Ping Ma. — New York : Nova Science Publishers, 2014. — 503 p.

- Truth // Wikipedia [Electronic resource]. — Mode of access: URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Truth>. — Last access: 04.10.2018. — Title from the screen.
- Analohiia // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Analohiia>. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana]
- Gulyj, A. M. Teorija odnositel'nosti — real'nost' ili vyдумka pri otsutstvii logiki. — Sumy : MakDen, 2006. — 138 s.].
- Zinov'ev A. A. Osnovy logicheskoy teorii nauchnyh znaniy. — Moskva : Izd-vo MGU, 1967. — 264 s.
- IVU. Teorija odnositel'nosti v matematike. — Tver' : [b. i.], 2003].
- Istina // Vikipedija [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Istina>. — Data dostupa: 04.10.2018. — Nazvanie s jekrana.
- Istyna // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Istyna>. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana.
- Kondakov, N. I. Situacija // Kondakov, N. I. Logicheskij slovar'-spravochnik. — 2-e izd., ispravl. i dopoln. — Moskva : Nauka, 1975. — S. 546.
- Kryterii istyny // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/kryterii_istyny. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana.
- Kryterii podobnosti // Vikipediia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/kryterii_podobnosti. — Data dostupu: 04.10.2018. — Nazva z ekrana.
- Strelkov, V. G. Fizika i logika jefirnoj vselennoj. — Moskva, 2001. — 247 s.
- Toftul M. H. Lohika: slovnyk-dovidnyk. — Kyiv : «Akademii», 2012. — 312 c.
- Shtepa, V. I. Edinaja teorija Polja i Veshhestva s tochki zrenija logiki : fiz. principy natur. filosofii. — 2-e izd., ispr. i dop. — Moskva : URSS, 2006. — 366 s.

LOGIC OF RELATIVITY

Ihor Ohirko, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Ukrainian Academy of Printing (Lviv, Ukraine) <https://orcid.org/0000-0003-1651-3612>
e-mail: ogirko@gmail.com

Zinovii Partyko, Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Journalism and Didactic Philology, Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-2315-5887>
e-mail: partyko@ukr.net

Abstract

The problem of the truth of statements is considered. This study had the goal to develop a logical theory that would allow considering the context (the paradigm) from which would depend on the truth of the statement. For the development of such a theory, called the logic of relativity, the following methods of research are used as abstraction, analysis (traditional), synthesis, deduction, formalisation, axiomatisation, logical method.

In order to develop the logic of relativity, it is expedient to use the achievements in the area of situational logic. Under the situation, it is proposed to understand two circumstances (time and space) and a condition that creates a context (paradigm) statement. Specifies the modal values that these three parameters can acquire and examines different types of situations. In order to write statements in the logic of relativity, a form of the statement of statements is proposed in the language of extended symbolic logic.

For the theory of the logic of relativity, a set of four axioms is proposed and a series of laws. In particular, it is indicated that the values of the assertions in the logic of relativity are the following five estimates: truth, relative truth, relative is absurd, unclear, uncertain. Some theorems of the logic of relativity are proposed. A number of examples of texts in the natural language are given to interpret the statements of the logic of relativity. It is indicated that the proposed apparatus of the logic of relativity should be regarded

as a kind of modal logic. The difference in the logic of relativity from situational logic is that it considers the factor of movement (motion) of statements in time, space and environment conditions, which was not considered by situational logic.

The logic of relativity should be used wherever it is necessary to take into account the possibility of moving allegations regarding time, space and environment of conditions. One of the most important conclusions of the study is that in the logic to the standard values of truth (true, probably true, false, uncertain), it is expedient to add another value: relatively true (and accordingly: relatively false).

Keywords: truth, statement, situation, time, space, condition, displacement, logic of relativity, modal logic

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Ohirko, I., Partyko, Z. (2020). Logik of Relativity. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 42-51. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-4/12>

RELIGIOUS FREEDOM AND TOLERANCE IN THE INTERNATIONAL HIGHER EDUCATION PRACTICES

Sergii Rudenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Senior Researcher at the “Belt and Road Initiative” Centre for Chinese-European studies, Guangdong University of Petrochemical Technology (Maoming, China), Professor of the Ukrainian Philosophy and Culture Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0001-9069-0989>

e-mail: rudenkosrg@gmail.com

Vadym Tytarenko, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the History of Philosophy Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0001-9251-8859>

e-mail: tytarenko.vadym@gmail.com

Eugene Piletsky, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the History of Philosophy Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-8820-757X>

e-mail: e.piletsky@protonmail.com

Katherine Gan, Master of Political Science, Assistant at the Research Group of the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-1165-9436>

e-mail: katherinegan1889@gmail.com

Abstract

This paper presents the recent survey results among 160 international students of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The survey aimed to analyse the international students' opinion concerning the religiosity of Ukrainians to distinguish the existing or possible problems in cross-cultural communication in higher education. Obtained data was generalised, analysed and compared with the results of the similar surveys conducted among Ukrainian respondents. The comparison revealed that religiosity, religious tolerance and religious freedom of Ukrainians, as perceived by international students, are noticeably lower than reported by Ukrainians themselves. The authors believe that the presented Ukrainian case is representative and valid for some neighbouring countries with cultural and historical connections with Ukraine and can contribute to the establishment of good international educational practices.

Keywords: internationalization of higher education; religion; tolerance; freedom; cross-cultural communication; Ukraine; international students; multicultural communicative environment.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Rudenko S., Tytarenko V., Piletsky G., Han K., (2020). Religious freedom and tolerance in the international higher education practices. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 52-67. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-5/12>

Introduction

Religious tolerance and freedom appear to be the important factors that should be taken into consideration when it comes to the internationalization of higher education. Internationalization, first of all, means the establishment of a multicultural communicative environment comfortable for its main actors and suitable for its main purpose – effective education. Real practices of the establishment of such

a comfortable environment, in fact, reveal numerous complications. They mainly originate from the cultural differences between incoming students and local dwellers, whose declarative tolerant and friendly attitude to all foreigners turns out to be not so real. This paper presents the case of Ukraine concerning really existing problems on religious and cultural grounds in the establishment of good communicative practices in the field of international higher education. To meet this purpose it was decided to collect and analyze information on how religious freedom and tolerance may become the factors of real impact on the establishment of good communication and the quality of international education. Authors focused on two sources of information: official statistics concerning religions in Ukraine and the results of the survey among the international students of the leading Ukrainian University – Taras Shevchenko University of Kyiv conducted by authors themselves. The experience examined in this article, in the authors' opinion, can be valid not only for Ukraine but may be productively used to improve the educational practices of many other countries (Russia, Belarus, Moldova, Kazakhstan, Baltic countries, Poland, Czech Republic, Slovakia, and other European countries of Slavic origin that were under the influence of USSR) Such validity derives from the geographical location of Ukraine (between West and East) and its cultural and historical connections (Ukraine is an “intersection” of main European and Slavic cultures and one of the main scenes of tragic pages of European history in 20th century). The detection of those problems along with the development of the strategy for their resolution becomes even more pertinent due to the effect of a recent outbreak of the global emigration crisis.

Ukraine is the country that for the recent decades underwent profound reforms towards democratic changes and internationalization of all the spheres of public life, including higher education (Liashenko, 2018). One of the cultural peculiarities of Ukraine is that religion always played an important role in social life. When it comes to Ukraine's integration to the world community, the religious aspects of cross-cultural communication are crucial elements that should be taken into consideration. This question becomes more and more relevant due to the substantial increase in the number of foreigners who arrive in Ukraine for different purposes. (Umland & Novak, 2018) The most popular reasons why foreigners arrive in Ukraine are education, business and tourism. All these activities require a good level of social interaction and communication. In case when foreigners are representatives of the cultures which are somehow close and familiar to Ukrainian culture it makes no difficulties to establish good communication. However, some difficulties in cross-cultural communication may take place if foreigners represent entirely different cultures.

In recent years, Ukrainian higher education has become increasingly popular among representatives of the Middle East, Northern Africa and Southeast Asia countries. This tendency is evidenced by the increased number of international students coming from these regions enrolled in Ukrainian higher education institutions. (Table 5) Due to the essential cultural and religious difference, sufficient attention should be paid to establish good communication practices and avoid possible conflicts on cultural and religious grounds. Good and comfortable communication is an important condition of effective educational practices. Acquaintance with the religious traditions of Ukraine and peculiarities of Ukrainian religious culture appear to be of big importance in terms of successful adaptation of international students in Ukrainian socio-cultural and educational environment. Such importance is determined by the key role of religiosity in the historical development and a present condition of Ukrainian culture in general (Aliaiev, 2016). Ukrainian cultural studies reveal the profound influence of Orthodox Christian religion on the other elements of culture such as arts, science, education, philosophy, etc. (Druzenko, 2014) The recent inquiries on the religiosity of contemporary Ukrainians show that for the last years its level substantially increased to the level on which the influence on the social life becomes visible. (Krindatch, 2003; Yelensky, 2004; Tytarenko, 2018)

Another important aim of this paper is to contribute to the development of a successful strategy of cross-cultural communication between Ukrainians and representatives of Eastern cultures (Iran, Iraq, Pakistan, Egypt, India and others) who arrive in Ukraine for educational purposes. Such a strategy may be realised by the means of overcoming the misunderstandings on the religious grounds. For this purpose, it is necessary to inquire on the religious aspects of the big general question: “Whether

Ukrainian culture is open for cross-cultural communication?" This paper appears to be a reflection of this inquiry.

Such inquiry, in the authors' opinion, includes clarification of the following related issues. a) Ukrainian religious culture from the perspective of an international student (tolerant or aggressive, friendly or troublemaking in terms of everyday life and professional activity); b) other religions from the perspective of Ukrainian religious culture; c) international students' experience of communication with Ukrainian religious culture (positive or negative impressions, problems and difficulties); d) is it necessary to take into account the religious culture of Ukraine in the professional activity performed by foreigners in Ukraine?

To clarify the aforementioned issues authors decided to take the following steps: a) to analyze the peculiarities of Ukrainians' attitude to religion, religious tolerance and freedom; b) to design a questionnaire to collect the necessary data from the international students; c) to form a representative sample of international students, who have a sufficient communication experience with Ukrainian religious culture; d) to conduct an anonymous survey among the representative sample of international students; e) to analyze the collected data and compare it with the results of recently conducted surveys among Ukrainian population concerning religious issues; f) to evaluate obtained results.

The following results were successfully processed and generalised.

Sources

The first step of our research was to examine and analyze the existing statistics about the present state of Ukrainian religiosity. Several sources were observed for this purpose and one of them was eventually chosen as most representative – the sociological reports provided by the by authoritative Ukrainian sociological organization Razumkov Centre⁸ which has been conducting the surveys on religious issues in Ukraine for more than a decade.

Due to the recent surveys on the religious diversity of Ukraine conducted by the Razumkov Centre (Mischenko, 2018; Razumkov Center, 2018) the general level of manifested religiosity of Ukrainians is relatively high. One of the important traits of Ukrainian religious life is that the residents of different regions of Ukraine are not equally involved in religious life. Western regions (Lviv, Ternopil, Chernivtsi, Rivne, Ivano-Frankivsk, Zakarpatska and Volyn oblasts) traditionally show a higher level of involvement into religious life (90.7%) than central (70%) (Kyiv, Chernihiv, Sumy, Zhytomyr, Poltava, Vinnytsia, Cherkasy, Kyrovograd, Khmelnytskyi oblasts), southern (58.5%) (Odesa, Mykolaiv, Kherson oblasts and Crimea) and eastern (63.3%) (Kharkiv, Dnipropetrovsk, Zaporizhia, Donetsk and Luhansk oblasts) regions respectively. This tendency has historical roots and remains stable for a long time. The most widespread religion in Ukraine is Christianity. Recent surveys show that the level of religious freedom and tolerance of Ukrainians is relatively high.

Recently published report (Razumkov Center, 2018) provides the following figures on the religious self-identification of Ukrainians. 72% of Ukrainians report themselves as believers. At the same time, 11.5% of the respondents declared hesitation between belief and unbelief. 4.7% of declared being unbelievers and 3% declared being convinced atheists. This information in comparison with the results of the similar surveys of the previous years has shown that for the recent three years the quantity of believers has slightly increased. The quantity of hesitating population remained at the same level, whereas the quantity of atheists has slightly risen. It is noteworthy that the quantity of unbelievers and respondents who have an indifferent attitude to this issue has decreased. More detailed information on these statistics could be found in the following table (Table 1) as well as in the referred report.

⁸ Here and further in the article, when it comes to the statistics concerning Ukraine, authors refer to the paper "Features of Religious and Church - Religious Self-Determination of Ukrainian Citizens: Trends 2010-2018." As it is claimed in the report "The study was carried out in all regions of Ukraine, except Crimea and the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk oblasts. 2,016 of Ukrainians aged 18 and over were polled. Theoretical error of the sample does not exceed 2.3%." (Razumkov Center, 2018, p.3)

Table 1. Religious self-determination of Ukrainians 2014-2018 (% of respondents)

Whether you go to church or not, who do you think you are?	UKRAINE			
	2014	2016	2017	2018
Believer	76.0	71.4	67.1	71.7
Hesitating between belief and unbelief	7.9	10.1	11.7	11.5
Unbeliever	4.7	6.3	4.1	4.7
Convinced Atheist	2.5	2.7	2.5	3.0
I don't care about it	4.9	7.2	8.2	5.3
Hard to answer	3.9	3.9	6.3	3.7

67% of respondents, who declared being believers, identify themselves as Orthodox (Eastern) Christians (76% of residents of the western regions and 40% of the residents of eastern regions). 9.6% identify themselves as Greek Catholics (40% of the residents of the western regions). Roman Catholics comprise 0.8% of believers. 2.2% of respondents identify themselves as Protestants. Other religions appear to be less popular and represented. For instance, Islam (which is widespread in the Middle East, Northern Africa and Southeast Asia) is not represented at all⁹, Judaism has only 0.4% of adherents. Buddhism, Hinduism and Paganism are represented by 0.1% of believers each. Another important figure is the number of respondents who report themselves as non-adhering of any religion (11%). The relative majority of such respondents reside in Southern regions of Ukraine (20.2%) and the Eastern regions (15.8%). More detailed information could be found in the following table (Table 2).

Table 2. Religions in Ukraine 2014-2018 (% of respondents)

What religion do you identify yourself with?	UKRAINE			
	2014	2016	2017	2018
Eastern Orthodox	70.2	65.4	68.2	67.3
Roman Catholic	1.0	1.0	1.0	0.8
Greek Catholic	7.8	6.5	7.8	9.4
Protestant	1.0	1.9	0.2	2.2
Judaism	0.1	0.2	1.3	0.4
Islam	0.2	1.1	0.2	0.0
Buddhism	0.2	0.0	0.1	0.1
Hinduism	0.0	0.2	0.1	0.1
Paganism	0.0	0.0	0.0	0.1
Unspecified Christian	6.3	7.1	7.0	7.7
Other	0.0	0.2	0.4	0.1
Not affiliated with any religion	12.5	16.3	12.6	11.0

⁹ This statement is valid for the survey conducted in 2018. In previous years there were more representatives of Islam among residents of Ukraine (0,2% - in 2017; 1,1% - 2016; 0,2% - 2014). However, this figure has never exceeded 1,5% of believers.

No answer	0.7	0.0	0.6	0.9
-----------	-----	-----	-----	-----

Another noteworthy issue concerning Ukrainian religious culture is the declared level of the religious freedom and religious tolerance of modern Ukrainians. Recent surveys have shown that the level of religious freedom and tolerance of Ukrainians is relatively high. The aforementioned survey included several questions that touch upon this issue as well. Two of them appear to be significant for the purposes of this paper. The first question asked respondents' opinion on religious tolerance in general. The second was about the respondents' attitude to particular religions "What is your attitude to the following religions and religious currents?" (positive, negative, indifferent or other). The following tables (Table 3, Table 4) show the statistics concerning these questions.

Table 3. Religious tolerance in Ukraine 2014-2018 (% of respondents)

Which of the following statements most reflects your beliefs?	UKRAINE			
	2014	2016	2017	2018
The only true religion is the one that I practice.	4.5	9.3	6.1	9.3
Only religions traditional for our country have the right to exist.	10.9	11.5	17.2	14.1
All religions have the right to exist as different ways to God.	30.0	28.2	24.8	30.7
Any religion that proclaims the values of goodness, love, mercy, and does not endanger the existence of other people has the right to exist.	43.7	50.0	47.2	44.0
Other	0.9	3.1	1.8	1.7
No answer	9.7	0.6	0.1	0.4

Table 4. Tolerance towards particular religions 2018 (% of respondents)

What is your attitude to the following religions and religious currents?	Positive	Indifferent	Negative	did not think about it	Did not hear about this religion (denomination)	No answer
Orthodoxy	78.3	14.7	1.1	5.7	0.1	0.1
Greek Catholicism	41.7	38.7	3.6	15.4	0.5	0.1
Roman Catholicism	36.2	41.6	4.0	17.0	1.0	0.0
Protestantism	19.0	44.7	12.7	20.8	2.6	0.1
Islam	14.1	43.5	18.6	22.3	1.4	0.1
Judaism	13.0	45.1	13.5	25.1	2.8	0.4
Evangelical and Charismatic churches	13.0	39.9	16.2	23.6	7.2	0.2
Eastern religions and spiritual practices (Buddhism, Yoga, etc.)	16.2	41.5	9.9	27.9	4.3	0.2

Methodology

Survey. The method authors used for conducting the research is an anonymous survey using the questionnaire. The survey was conducted in November 2019 in Kyiv (Ukraine). 160 respondents were divided into two groups (74 in the first session and 86 in the second) were asked about their impression of Ukrainian religious culture and their experience of cross-cultural communication. Each session was supervised by three members of the research team who provided the respondents with the informational support. Collected data was fragmented analyzed and double-checked by responsible members of the team. The fragmentation was necessary because the questionnaire contained questions concerning different aspects of cross-cultural communication (educational, religious, political, etc.).

Only 156 of 160 collected questionnaires were considered as valid. Other 4 profiles were not valid because the respondents provided their personal data. As it was mentioned before, the research presented in this paper is focused only on the religious aspects.

Sample. The respondents chosen for the survey at the moment of the survey were the international students of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Such choice of the sample authors made for the following reasons. Education appears to be one of the main purposes for foreigners to stay in Ukraine, mainly because of good quality and fair prices. For recent years, the number of international students in Ukraine exceeded 50000 and remains stable. Kyiv, being a capital, is currently one of the most attractive Ukrainian cities for foreigners. It holds the 2-nd position in the all-Ukrainian rate (11479 international students in 2019) after Kharkiv (14354 in 2019) (See Table 5).

Table 5. The number of international students by region of Ukraine (2016-2019)*

Region	2016-2017	2017-2018	2018-2019
Totally	52019	48836	54382
Vynnytsia	2013	1881	1983
Volyn	45	41	53
Dnipro	2722	2985	3519
Donetsk	99	---	1007
Zhytomyr	40	35	27
Transcarpathian region	475	895	1224
Zaporizhzhia	2014	2228	2343
Ivano-Frankivsk	1817	1590	1645
Kyiv region	39	38	56
Kirovohrad	143	80	65
Lugansk	202	258	297
Lviv	1447	1498	1563
Nikolaev	841	676	799
Odessa	5342	5286	5847
Poltava	1560	1527	1533
Rivne	279	301	231
Sumy	1540	1675	1951
Ternopil	1713	1731	1977
Kharkiv	15541	13466	14354
Kherson	138	152	113
Khmelnysky	9	11	23
Cherkasy	716	637	715
Chernivtsi	1083	1210	1559
Chernihiv	6	18	19
The city of Kyiv	12195	10772	11479

* See - (State Statistics Service of Ukraine, 2018; State Statistics Service of Ukraine, 2019).

Most of the international students that study in Ukraine are enrolled in Medicine (See Table 6).

Table 6. The most popular universities among international students 2019 (number of students)*

University	Number
Kharkiv National Medical University	4432
Karazin Kharkiv National University	4363
Odessa National Medical University	3780
Bogomolets National Medical University	3601
Zaporizhzhya State Medical University	2665
State Institution «Dnepropetrovsk Medical Academy of the Ministry of Health of Ukraine»	2443
National Pirogov Memorial Medical University	2276
Interregional Academy of Personnel Management	2079
I. Horbachevsky Ternopil National Medical University	2050
Bukovinian State Medical University	1723

* See - (State Statistics Service of Ukraine, 2018; State Statistics Service of Ukraine, 2019).

Not to be focused only on medical students and to make the sample more representative authors decided to poll the respondents from different specialties.

Such a target sample could be formed of the international students of any non-specialized university. Taras Shevchenko National University of Kyiv was chosen for the survey because it appears to be one of the largest higher education institutions in Ukraine which accommodates the representative number of non-single specialized international students (1675 - December 1, 2019). The sample of 160 respondents is 10% of the general number of Taras Shevchenko National University of Kyiv international students (Table 7)

Table 7. Dynamics of change in the number of international students of bachelor, specialist and master's degree at Taras Shevchenko National University of Kyiv (2009-2019) (number of enrolled international students)*

Period	Number
2009/10	560
2018/19	1291
pitched on 12/01/19	1675

* See - (Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2019).

Moreover, the sample represents almost all countries that hold leading positions in the rate (Table 8) of origin of international students in Ukraine.

Table 8. The number of international students in higher education institutions 2016-2019

Country*	2016-2017	2017-2018	2018-2019
India	5885	7666	10693
Azerbaijan	8823	6679	5423
Morocco	2854	3529	4719
Turkmenistan	6288	3669	3798
Egypt	1114	1884	2628
Iran	193	332	1382
Turkey	1427	1393	1586
Iraq	1319	943	596
USA	251	248	263
Bangladesh	56	74	82

* The countries from which respondents come from and the countries with the highest student enrollment rates in Ukraine are selected (State Statistics Service of Ukraine, 2018; State Statistics Service of Ukraine, 2019).

The following countries were represented in the survey: Bangladesh, Egypt, India, Iran, Iraq, Turkey, and the USA¹⁰ (Figure 1)

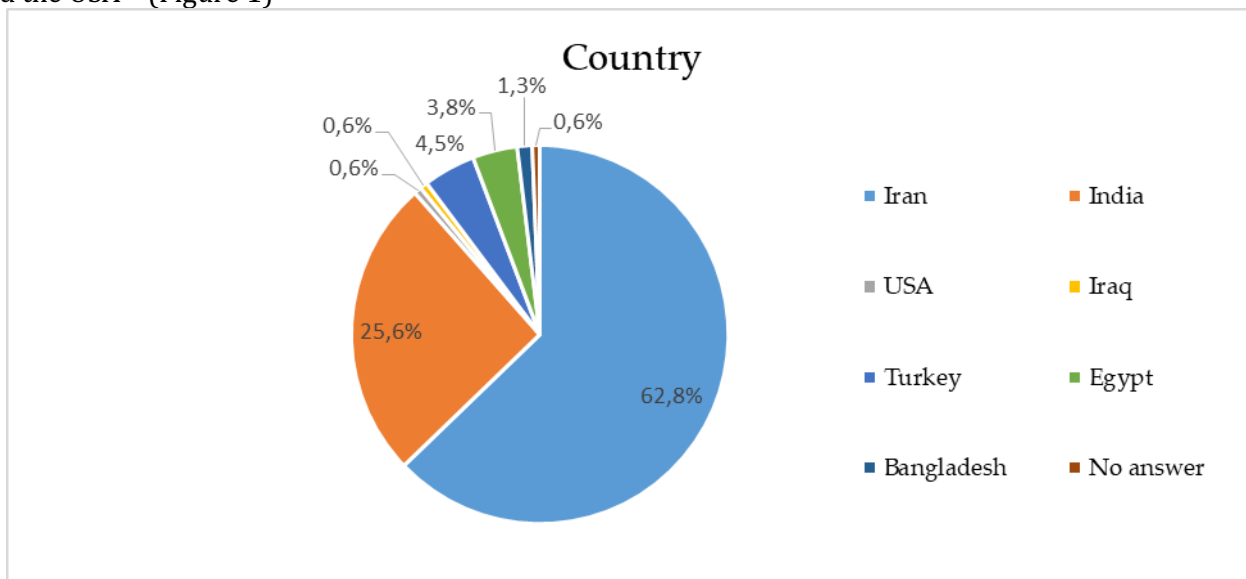

Figure 1. Origin of the respondents (number and % of respondents)

Most of the respondents at the moment of the survey were in the age between 18 and 30. The percentage of gender representatives among respondents was 58% males and 40% females. All the respondents by the time of the survey have been living in Ukraine for at least 1 year and had sufficient experience of communication with the representatives of the local culture. Moreover, all the respondents have recently completed a university course on Ukrainian culture which means that they were able to form a basic opinion on the role of religion in Ukrainian society. The English language competencies of respondents were confirmed by the results of the Taras Shevchenko National University of Kyiv entry exams (Figure 2, Figure 3)

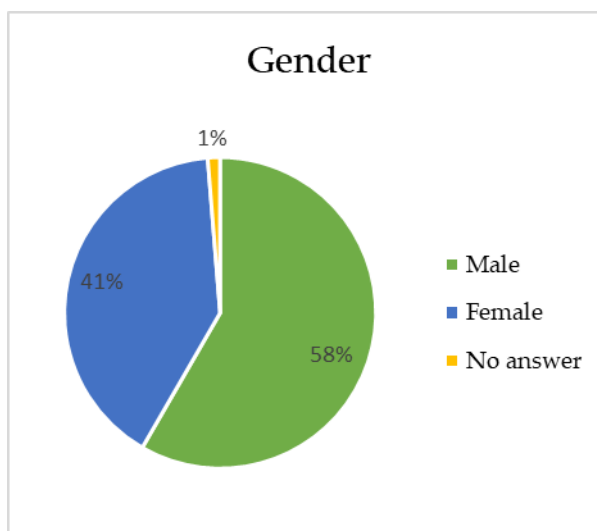

Figure 2. Gender of respondents (number and % of respondents)

¹⁰ One of the respondents declared that his country of origin is the USA.

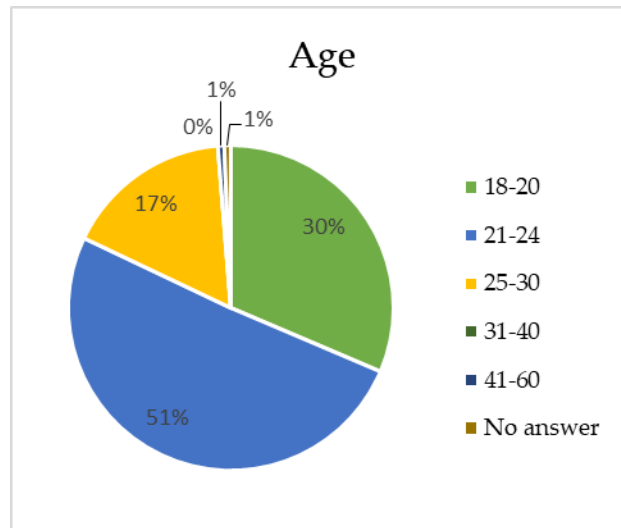

Figure 3. Age of respondents (number and % of respondents)

Questionnaire. The questionnaire was designed to collect the data based on personal opinion and experience rather than commonly held stereotypes. This authors' intention influenced the wording of the questions and their meaning. Since the purpose of the survey was to compare results with the Ukrainians' declaration concerning the same issues, the questions were formulated typically for correspondent Ukrainian surveys. The meanings of the main concepts used in the questions (religion, freedom, tolerance, intolerance, superstition, etc.) were explained in advance to the respondents by the supervisors to avoid misinterpretation and misunderstanding.

Findings

The level of religious freedom and tolerance of Ukrainian religious culture appears to be an important factor that has to be taken into account in the evaluation of the openness of modern Ukrainian society for cross-cultural communication. The vast majority of the international students from the Eastern cultures are representatives of the religions that are mostly not widespread and popular in Ukraine (Islam, Hinduism, Buddhism and others). As it was mentioned before, such a situation often leads to misunderstandings which may occur due to the cultural differences. Religion sometimes appears to be an essential ground in this regard. Authors claim that to find out the roots of the potential difficulties in the cross-cultural communication it is necessary to ask international students about their opinion on the peculiarities of Ukrainian religious culture and how comfortable do they feel being a representative of a particular religion in Ukraine.

To collect the international students' opinion it was decided to form a representative sample and conduct a survey. As a result of a conducted survey, authors received 156 of 160 valid anonymous answered questionnaires (profiles). Whilst the questionnaire touched upon different aspects of cross-cultural communication, in the frames of this paper authors focus on the questions that touched upon the religious aspects. The following questions were put to analyze international students' attitude to the religious culture of Ukraine and to distinguish possible grounds of the problems in cross-cultural communication.

1. "Do you consider the Ukrainians to be a religious nation?" This question was designed to clarify to what extent international students consider Ukrainians to be a religious nation due to the experience of the everyday and professional communication. The opinion of international students on this issue will allow concluding to what extent the declarative religiosity of Ukrainians coincides with what foreigners think about it.

The vast majority of the respondents declared that in their opinion Ukrainians are a religious nation (44%). Other possible options to answer this question ("No", "Difficult to answer") were represented al-

most equally: “No” – 26% and “Difficult to answer” – 24% respectively. Only 6% of the respondents ignored this question for some reason (Figure 4).

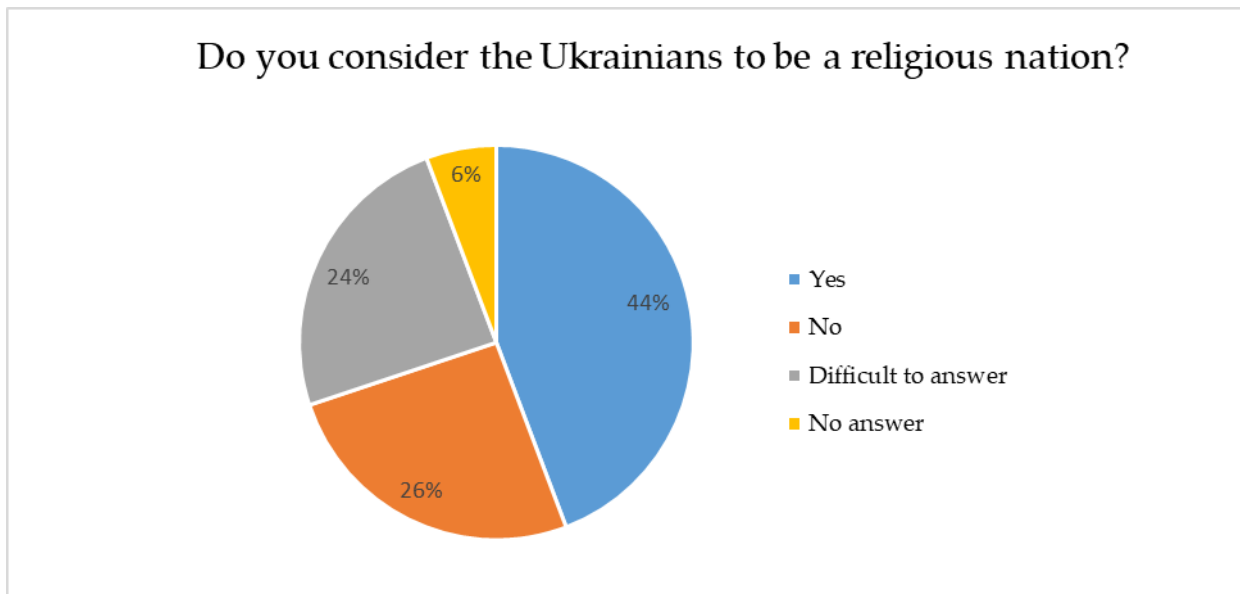

Figure 4. The opinion of the respondents concerning the religiosity of Ukrainians (number and % of respondents)

2. “How do you evaluate the general level of religious tolerance in Ukraine?” This question was put in order to evaluate how comfortable do the international students feel being the representatives of their particular religions in Ukraine and to what extent their answers to this question coincide with the answers to the similar question given by Ukrainians.

Respondents were proposed six possible answers to this question. Only a few respondents (7%) chose the option “ultimate tolerance”. A little more reported that the level of religious tolerance in Ukraine is high (19%). The most widespread answer was that religious tolerance is medium (39%). The positive answers to this question are more numerous than negative (65%) The negative answers comprise of options “low” (15%), “no tolerance at all” (2%). 8% of respondents declared their indifference to this question answering “I have never thought about religious tolerance in Ukraine”. 10% of respondents left this question unanswered (Figure 5).

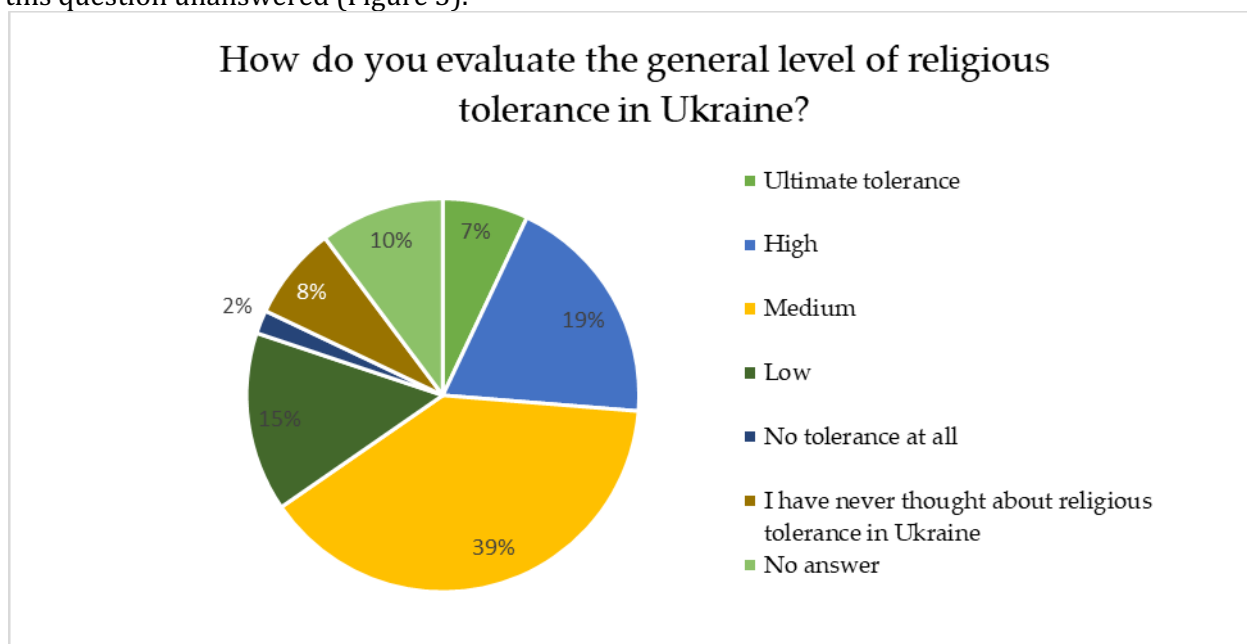

Figure 5. Religious tolerance in Ukraine from the respondents' point of view (number and % of respondents)

3. "How do you evaluate the general level of religious freedom in Ukraine?" This question was mostly focused on the examination of international students' perception of Ukrainian society in terms of the realization of freedom. As well as in the case of religious tolerance the positive answers to this question prevailed on the negative ones. The main difference between answers to this related question is that in case of religious freedom more respondents stated its relatively high level. 24% of the respondents declared that in their opinion the level of religious freedom in Ukraine is ultimate; 22% stated that the level is high; 27% declared that religious freedom is on the medium level. Other answers are shared between options "low" (6%), "no freedom at all" (4%), "I have never thought about religious freedom in Ukraine" (9%). 8% of respondents ignored this question (Figure 6).

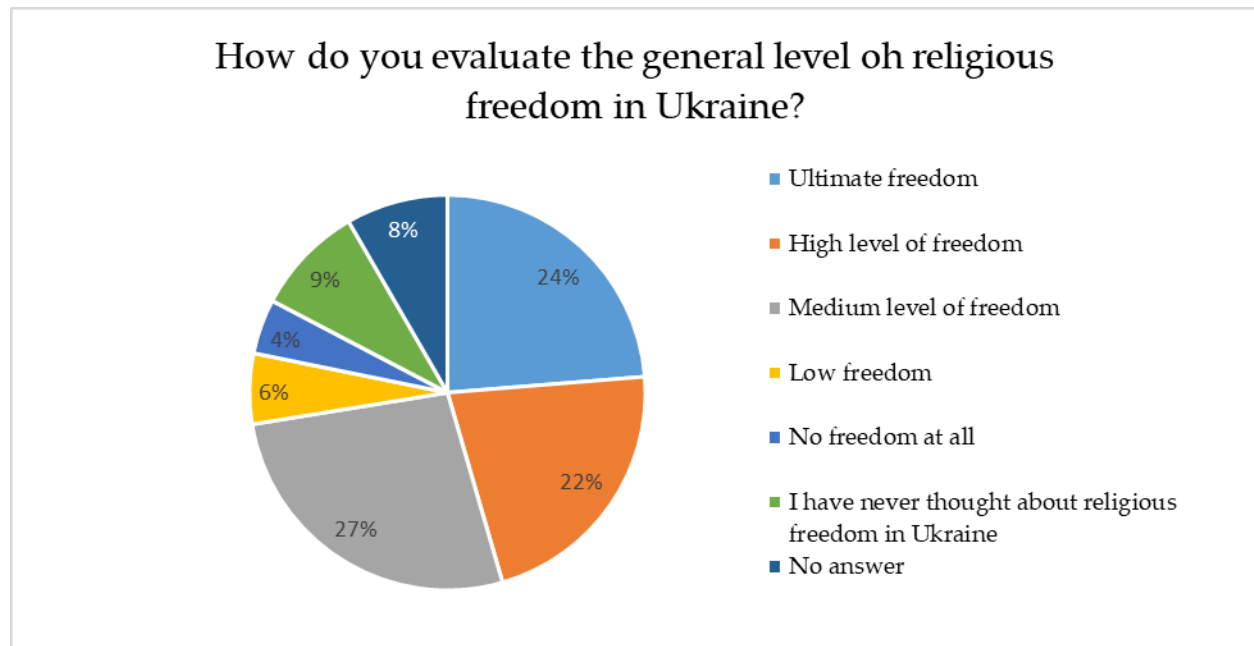

Figure 6. Religious freedom in Ukraine from the respondents' point of view (number and % of respondents)

4. "Have you ever experienced the cases of religious intolerance towards you in Ukraine?" The answers to this question have shown that among the group of respondents 15% experienced numerous cases of intolerance. 24% confirmed being involved in several cases. 35% of respondents declared no cases of intolerance towards them. 18% of respondents chose the option "difficult to answer" and 8% did not answer at all (Figure 7).

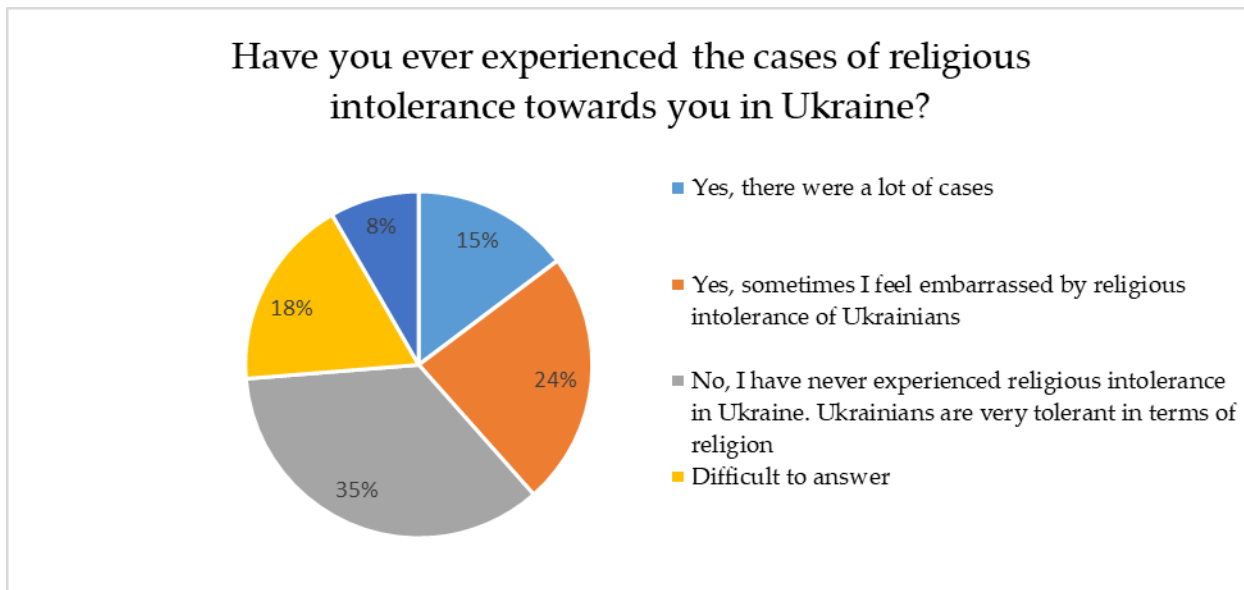

Figure 7. Cases of religious intolerance towards international students in Ukraine (number and % of respondents)

5. "Do you consider the peculiarities of religious life in Ukraine to be an essential factor that should be taken into account in frames of your future professional activity?" The options "yes" and "no", which were proposed as the main alternatives for answering this question, were chosen by an almost equal quantity of respondents – 35% and 35% accordingly. 22% of respondents showed their hesitation concerning this question by choosing the option "difficult to answer". 8% left this question with no attention (Figure 8).

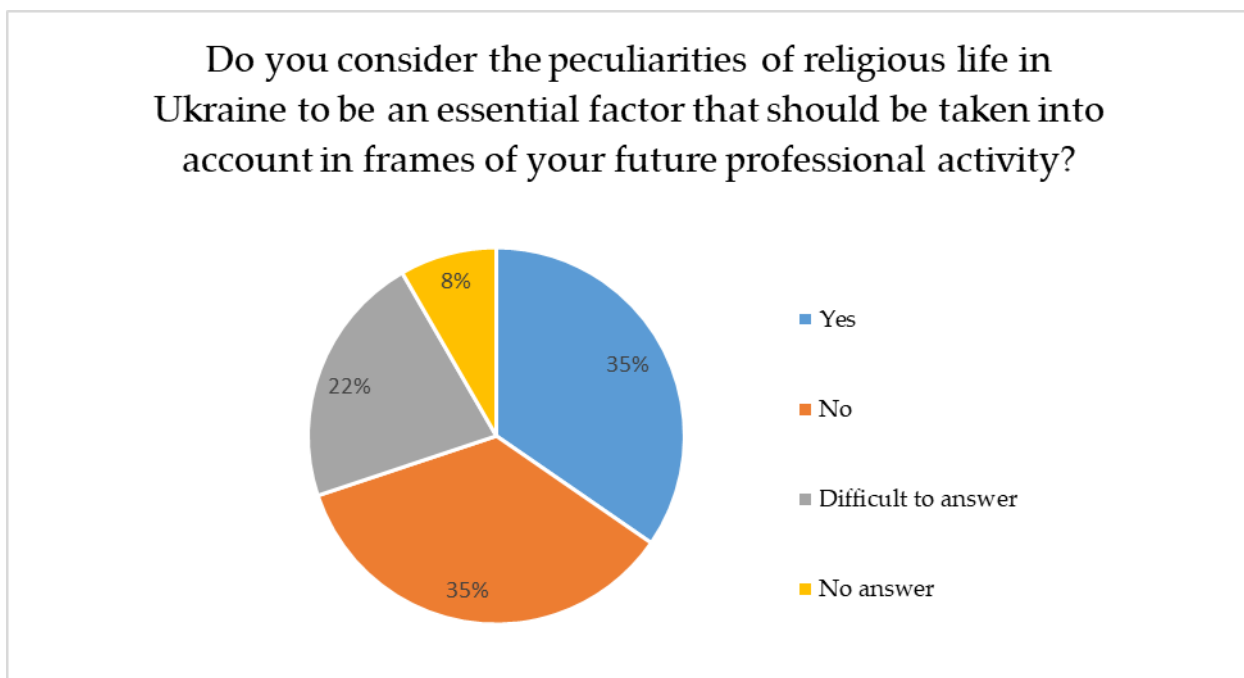

Figure 8. International students' opinion on the necessity of taking into account the religious issues in professional communication (number and % of respondents)

6. "What is your opinion on the prospects of religious culture in Ukraine (20-30) years?" The majority of respondents (35%) reported that religiosity will remain at the same level. 19% of respondents seem to be sure that the number of believers will decrease and 9% expressed an opinion that the dramatic de-

crease is expected. 13% decided not to answer this question and the remaining 24% made an optimistic claim.

Results and Discussion

All the aforementioned data leads us to visibly controversial conclusions. According to the data presented in the Razumkov Centre's report, 74% of Ukrainian respondents perceive themselves as moderately or highly tolerant persons in terms of religion. However, authors presume two hidden aspects (or modes) of actual religious tolerance in Ukraine. The first mode represents the informational, ideological and legislative public image of the subject. This means that in Ukraine the politically and ethically "correct" way of religious self-representation exists explicitly in social narratives and communicational practices and implicitly in the culturally-induced self-determination. This statement is justified by the international students' point of view regarding general questions about Ukrainians' religious tolerance. Namely, answering the question on the religious tolerance of Ukrainians the majority of the respondents (65%) believe that locals appear to be moderately tolerant which well corresponds with the Razumkov Centre's conclusions. This is the "outer" or "imaginative" mode of religious tolerance in Ukraine.

At the same time, when it comes to the real practice of everyday communication, it turns out that 56% of foreign respondents declared at least one case of actual religious abuse. This figure has to be commented on. Due to Figure 9, 15% of the respondents reported on the numerous cases of religious intolerance towards them. 24% of respondents claimed that they were abused on the religious grounds at least several times. Moreover, 18% of respondents were unable to deny any act of religious intolerance towards them. The last statement derives from the authors' common opinion that the option "difficult to answer" means rather an affirmative claim. Otherwise, the respondents should have answered in a more definite way (meaning "no"). This means that probably they tended to interpret some particular communicative situations concerning religion as rather embarrassing then neutral. Aforementioned figures have led the authors to the common conclusion that second "inner" or "practical" mode of the religious tolerance in Ukraine exists simultaneously with explicitly declared one (the first mode mentioned above).

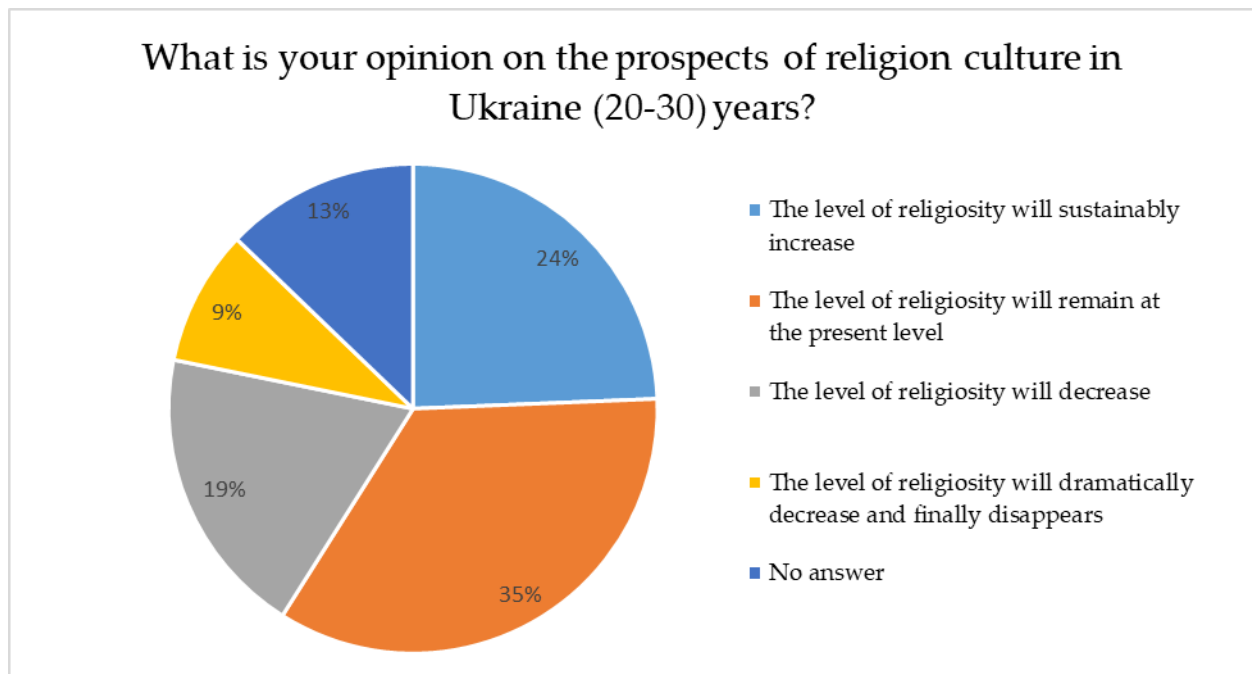

Figure 9. International students' opinion on the necessity of taking into account the religious issues in professional communication (number and % of respondents)

In the authors' opinion, the proposed hypothesis explains the discovered inconsistency between declared religious tolerance of Ukrainians and the real state of things (i.e. numerous acts of intolerance and

abuse in cross-cultural communication. Another proof of the two-mode hypothesis is the fact that respondents even being the victims of embarrassing and abusive behavior or interaction reproduced the common narrative on the "high-level tolerance" of locals. Authors assume that such conformism derives from probable incoherence of common narrative practices in Ukraine, and needs further exploration in broader research.

It is noteworthy, that international students in their opinion are likely to reflect the common Ukrainian narratives concerning religiosity. As an example, it could be noted that the figures concerning the perception of Ukrainians' religiosity rate obtained by authors' survey (Figure 4) do not coincide with the data presented by Razumkov Center research – 44% and 72% of respondents accordingly. Thus, two aforementioned modes of perception of religious tolerance derive from the broader Ukrainians' attitude to their religiosity itself. In their narrative practices and core beliefs, Ukrainians seem to be religious and tolerant. Nevertheless, in everyday practices, they represent a much lower level of mentioned features.

The same conclusion could be applied also to the visible inconsistency in Ukrainians' and international students' perception of religious freedom in Ukraine. Religious freedom in Ukraine is guaranteed by the constitution¹¹ and additional laws. (Druzenko, 2014) The reality of religious freedom is confirmed by the present religious diversity in Ukraine. Nevertheless, foreign respondents declared that its level appears rather poor (37% of respondents chose the options "medium", "low", "no freedom at all"). More detailed further inquiry on this particular issue is considered to be necessary to provide more profound justification of the stated hypothesis.

One of the consequences of the presented discrepancy is that the international students, who have been living in Ukraine for several years, do not believe in Ukrainians religiosity and tolerance. It is shown in the answers concerning the necessity of taking into account the peculiarities of Ukrainian religious culture in their professional experience. More than half of the questioned international students (57%) declared that religious aspects could be ignored when it comes to professional activity such as medicine, law, business, etc.

Regarding further perspectives of religion in Ukraine it is noteworthy that, despite the tendency of a global crisis of religious faith and its influence on the global economic and political processes (Shwed, 2019), in Ukraine, the level of religiosity sustainably increases. (Razumkov Center, 2018) When it comes to the international students' opinion on the prospects of religion in Ukraine they mostly declared positive expectation for the growth of the religiosity level of Ukrainians. Such opinion declared by the international students may be the result of their subjective perception of the religion's role typical for their national cultures. For instance, the typical for Eastern cultures perception of religion as an everlasting and inevitable part of social reality. An important detail that must be clarified in further research concerning these expectations is what mode of Ukrainians religiosity in terms of proposed hypothesis tends to increase in the forthcoming decades.

One of the important conclusions that authors came to is that obtained results and formulated the "two-mode" hypothesis might be relevant not only for better understanding and improvement of Ukrainian international educational practices. This experience and conclusions might be valid for the international education of many ex-soviet and European countries that were the part of "Warsaw Pact". Such a conclusion could be made due to the cultural similarities of most of the Slavic countries as well as the social and educational practices commonly inherited and preserved from being under the Soviet influence.

Further Research

After consideration of all obtained findings and results, the authors concluded that for further development and justification of a proposed hypothesis it would be necessary to conduct similar surveys in the other countries whose educational and social and cultural practices have much in common with Ukrainian. In order to make further research more representative and specify some particular sections of collected data, the additional questionnaires and interviews might be added. Additional questionnaires

¹¹ Article 35 of the Constitution of Ukraine determines that "Everyone has the right to freedom of personal philosophy and religion. This right includes the freedom to profess or not to profess any religion, to perform alone or collectively and unimpededly religious rites and ceremonial rituals, and to conduct religious activity." (Constitution of Ukraine, 2020)

and interviews should be designed to specify a) the religion of respondents; b) representatives of which particular religions experience difficulties in cross-cultural communication; c) the real cases of religious intolerance, their causes and solutions. Another aspect of the future development of this research is the dynamic monitoring of future changes in the provided statistics.

References

- Aliaiev, G. (2016). Religious Foundations of Culture (The Controversy Between Simon Frank and Simon Lurie on "Vekhi") *Philosophy and Cosmology*, Volume 16, 190-198. http://ispcjournal.org/journals/2016-16/Aliaiev_16.pdf
- Constitution of Ukraine. (2020). Center for the Scientific and Educational Literature.
- Druzenko, G. (2014). Religion and the Secular State in Ukraine. In *Religion and the Secular State: National Reports*. Edited by Javier Martínez-Torrón & W. Cole Durham, Jr. (pp. 705-724). Faculty of Law of the Universidad Complutense de Madrid.
- Razumkov Center. (2018). Features of Religious and Church - Religious Self-Determination of Ukrainian Citizens: Trends 2010-2018. [Information materials presented by Razumkov Center]. Religion and Government in Ukraine: Interaction Issues, Kyiv, Ukraine. http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf
- Krindatch, A. D. (2003). Religion in Postsoviet Ukraine as a Factor in Regional, Ethno-Cultural and Political Diversity. *Religion, State and Society*, 31. No. 1, 37-73. <https://doi.org/10.1080/0963749032000045846>
- Liashenko, I. & Rudenko, S. (2018). The management features of the university preparatory department. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, No. 1, 132-138. <https://doi.org/10.29202/nvngu/2018-1/6>
- Mischenko, M. 2018. The Society's Expectations of Church and Interchurch Relations (public opinion survey). [Round table session]. Religion and Government in Ukraine: Interaction Issues, Kyiv, Ukraine. <http://razumkov.org.ua/en/articles/international-conference-reconciliation-strategies-the-role-of-churches-in-ukraine>
- Shwed, Z. (2019). Theoretical Approaches to the Study of the Economy of Religion. *Future Human Image*, Volume 11, 83-90. <https://doi.org/10.29202/fhi/11/9>
- State Statistics Service of Ukraine. (2018, February). Higher Education in Ukraine in 2017. Statistical Information. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- State Statistics Service of Ukraine. (2019, February). Higher Education in Ukraine in 2018. Statistical Information. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Taras Shevchenko National University of Kyiv. (2020, February). Report of the Rector of Taras Shevchenko National University of Kyiv Leonid Huberskyi for 2019. <http://univ.kiev.ua/pdfs/zvit/zvit-rektora-2019.pdf>
- Tytarenko, V. (2018). Correlation between Morality and Religion in Ukrainian Society: Productive Ideas in German Idealism for Modern Consideration. *Ukrainian Policymaker*, Volume 2, 41-47. DOI: 10.29202/up/2/6.
- Yelensky, V. (2004). Religious Liberty and National Identity: The Case of Ukrainian Nation-Building. [Conference session]. CESNUR 2004 international conference, Waco (Texas), USA. https://www.cesnur.org/2004/waco_yelensky.htm
- Umland, A. & Novak, A. (2018). Why and How Ukraine Should Open Up to the EU Now. <https://andreasumland.blogactiv.eu/2018/11/18/why-and-how-ukraine-should-open-up-to-the-eu-now/>

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА ТА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Сергій Руденко, доктор філософських наук, професор, старший дослідник, Гуандунський університет нафтохімічних технологій (м. Маомін, Китайська Народна Республіка), професор кафедри української філософії і культури, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна), <https://orcid.org/0000-0001-9069-098>
e-mail: rudenkostrg@gmail.com

Вадим Титаренко, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри історії філософії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9251-8859>
e-mail: tytarenko.vadym@gmail.com

Євген Пілецький, кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8820-757X>
e-mail: e.piletsky@protonmail.com

Катерина Ган, лаборант науково-дослідного сектору філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1165-9436>
e-mail: katherinegan1889@gmail.com

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Руденко С., Титаренко В., Пілецький Є., Ган К. (2020). Релігійна свобода та толерантність у міжнародній практиці вищої освіти. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, (X), 52-67. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-5/12>

Анотація

У цій роботі представлені результати недавнього опитування, проведеного серед 160 іноземних студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Метою опитування було проаналізувати думку міжнародних студентів щодо релігійності українців, щоб визначити існуючі чи можливі проблеми міжкультурної комунікації у галузі вищої освіти. Отримані дані були узагальнені, проаналізовані та порівняні з результатами аналогічних опитувань, проведених серед респондентів України. Порівняння показало, що релігійність, толерантність та релігійна свобода українців у сприйнятті іноземних студентів помітно нижчі ніж у сприйнятті самих українців. Автори вважають, що представлений кейс є репрезентативним та релевантним також для деяких сусідніх країн, які мають культурно-історичні зв'язки з Україною та можуть сприяти встановленню належних міжнародних освітніх практик.

Ключові слова: інтернаціоналізація вищої освіти; релігія; толерантність; свобода; міжкультурне спілкування; Україна; іноземні студенти; полікультурне комунікативне середовище.

ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ **INTERDISCIPLINARY ISSUES IN PHILOSOPHY AND POLITICAL SCIENCE**

ЛІБЕРАЛІЗМ ЯК ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ОСНОВА ДЕМОКРАТІЇ

Володимир Федорченко, кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3864-9660>
e-mail: polit-nauk@ukr.net

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Федорченко В. (2021). Лібералізм як ідейно-політична основа демократії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 1(4), 68-73. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-6/12>

Анотація

В статті йдеться про сутність, політичний зміст та форми демократії. Розкриваються принципи та цінності лібералізму як ідейно-політичні витoki демократії. Аналізуються основні підходи до розуміння демократії як політичної цінності та чинники її актуалізації в сучасних умовах. Узагальнюються основні принципи та норми утворення та реалізації правил всеосяжного та нічим необмеженого політичного діалогу в суспільстві та між державами як стрижневої ідеї ціннісного виміру демократії.

Ключові слова: лібералізм, політика, демократія, політична цінність, політичний діалог, демократизм.

Вступ

Велика кількість дослідників в історії політичної науки та сучасних науковців та практиків, які заклали теоретичні та практичні основи демократії засвідчили значний і непоборний суспільний запит, інтерес до цього явища. Теоретичний дискурс упродовж двадцятого століття між різними науковими школами політології та філософії, між представниками політичних ідеологій, а також реальна практична політична боротьба між політичними партіями та суспільно-політичними рухами, на нашу думку продемонстрували, що сучасні суспільства, держави, міжнародні утворення, політика, тощо здебільшого не мисляться без демократії. Лібералізм вперше в політичній історії найбільш усвідомлено ставить питання про розширення кола суб'єктів політичного спілкування, створюючи нові уявлення та пояснення походження та природи людини, співіснування та можливі правила та форми спілкування людей в суспільстві, природи самого суспільства та його взаємодії з породженою ним державою. Через концепції природного права, суспільного договору, народного суверенітету тощо теоретики лібералізму не тільки більш менш науково намагаються пояснити нові суспільні реалії, але й в гармонії з цими поясненнями пропонують уявлення про нові, бажані норми, тобто правила політичного спілкування, відповідні їм суспільні інститути які ще тільки мають бути встановлені. Завдяки лібералізму, проголошеними ним принципам та цінностям, попри різні тлумачення демократії, виокремлення різних її концепцій та форм втілення в реальність, демократія сама перетворилася в певну політичну цінність. Демократія як політична цінність, поряд з іншими має власний зміст, особливості та відіграє окрему, так би мовити консумативну функцію, дослідженню чого і присвячена дана стаття.

Результати

В історії політичної думки та сучасній політичній науці питаннями демократії переймалася занадто значна кількість мислителів, щоб навіть згадати всіх в межах статті. Від Платона, Аристотеля, Д.Локка, Ж.Ж.Руссо, Т.Джеферсона, А.Токвіля та Є.Бернштейна до М.Дюверже, Й.Шумпетера, С.Хантінгтона, Р.Даля, Г.Алмонда, Х.Аренд, Ф.Фукуями та багатьох інших. Вони та інші доклалися як до розробки теоретичних основ та практичного втілення демократії так і до складання наукового інструментарію дослідження цього явища. Як результат, в сучасній політології термін демократія позначає досить велику кількість більш-менш пов'язаних явищ. Це і народовладдя, і політичний режим, і політичний устрій з відповідними інституційними та процедурними елементами, форма правління, форма політичної та соціальної системи суспільства, держави та влади. Іноді розглядають демократію як предмет політології в цілому, з чого випливає, що демократія - це «історичний процес, як процес реалізації універсальних цінностей: свободи, справедливості на ін..» (Політологія, 2004: 143). В цьому сенсі демократію аналізують як єдине але багатомірне явище, прояви якого зачіпають всі сторони політики та розгортаються в усіх сферах суспільного життя, по суті асоціюють з історичним процесом розгортання політики як суспільного явища. Розкриття демократії як політичної цінності лібералізму дозволяє, більш коректно визначити сутність та напрям розвитку політичної сфери суспільства в усьому багатоманітні її проявів, коректніше вирізнити та визначити поняття демократизму, тим самим виокремити сутнісну, серцевинну особливість демократії, яка на нашу думку і дозволяє розрізнити її реальне, неформальне, істинне втілення від суто формальних, тих які називають неповними, частковими, «дефектними».

Для більш коректного та узагальненого розкриття нашого розуміння демократії як політичної цінності, вважаємо за доцільне запропонувати на розгляд наступні змістовні позиції, які так чи інакше витікають з ліберальних концепцій природного права, політичних прав та народного суверенітету, в яких в кожній наступній ми спираємося на попередні.

Перша. Вся історія людства, від перших примітивних форм співіснування до сучасних державних, міждержавних та міжнародних утворень продемонструвала величезну кількість різноманітних форм людської співпраці. Сучасні суспільства, в тому числі людство в глобальному сенсі, є сумарним результатом історичного процесу співробітництва в усіх його проявах. Залежно від багатьох чинників, свідомо чи несвідомо люди змінювали умови цієї співпраці, історично вдосконалюючи їх, поступово раціоналізуючи та надаючи їм бажаних форм. Це, врешті привело не тільки до підвищення ефективності людської взаємодії, а й до усвідомлення того факту, що співпраця, спільна праця, взаємодія має задовольняти спільні, взаємні інтереси, служити спільному благу. Таким чином, з точки зору реалізації завдання даної статті, можна узагальнено зауважити, що становлення та розвиток суспільства можливо трактувати як процес розгортання та осучаснення змісту, форм організації тощо... співробітництва, взаємодії та спілкування, з метою, в першу чергу, забезпечення спільних інтересів його учасників.

Друга. Зараз існує не одна концепція спільного, суспільного чи загального інтересу та спільного блага. Історично, розуміння та усвідомлення того, що є спільним інтересом, спільним в чому і для кого, змінювалося, міняючи й мету та форми співпраці. З історичним зростанням масштабності людської співпраці змінювалося й уявлення про, так би мовити «масштаб» загальності спільного інтересу та загального блага. Як вперше зазначали теоретики лібералізму, віками інтереси (економічні, соціальні, культурні, політичні етнічні тощо) значної частини суспільства виключалася зі спільного інтересу, перетворюючи співробітництво на групову справу задля задоволення часткових інтересів, а інша, виключена частина перетворювалася на ресурс, засіб співпраці. Це було однією з основ того, що мислителі називали відчуженням та експлуатацією. Поступово утворилася, як найбільш ефективна, ціла суспільна структура, яка організовувала і забезпечувала людську співпрацю задля реалізації цього і, таким чином усвідомленого спільного інтересу. Тобто історично виокремлювалися публічні інтереси, як

інтереси певних соціальних груп, що визнані і задоволені цією специфічною соціальною організацією – державою, яка в першу чергу виконувала функцію реалізації цих «публічних» інтересів, сукупність яких складала спільний інтерес. По суті тут, слідом за класиками та сучасними теоретиками лібералізму, ми описуємо функції та основне призначення політичної сфери життя суспільства, а державу характеризуємо як політичний інститут, адже політика, як одна з форм такої суспільної взаємодії, сформувалася та функціонує як сфера усвідомлення та реалізації цих спільних інтересів в процесі спілкування, яке відбувається у відповідній – політичній, тобто публічній формі. В основі співпраці лежить спілкування (відносини) в його різних формах (економічній, соціальній, культурній) та взаємодія між людьми та їх групами на локальному рівні та в межах всього суспільства, а держава організовуючи, координуючи та контролюючи цю взаємодію, у відповідності до визнаного нею пануючого спільного інтересу задовольняє таким чином суспільну потребу в управлінні та керуванні владними засобами (Колпаков, 2003: 31). Тут доречно буде згадати одне з сучасних визначень політики: «Політика це діяльність щодо керівництва та управління суспільними справами на засадах публічної влади» (Шляхтун, 2010: 12).

Третя. Суспільна свідомість, в різних своїх формах, від міфологічної, релігійної до наукової, так чи інакше відображала та фіксувала історично змінювані уявлення та знання людей про світ політичного, політику, державу відповідно про зміст, структуру, механізми та шляхи реалізації спільних інтересів. Поступово, з розвитком суспільства, з'являлося все більше соціальних суб'єктів, інтереси яких визнавалися публічними та так чи інакше включалися в спільний інтерес, а самі ці суб'єкти, функціонально чи ситуативно ставали політичними, з можливістю чи, принаймні прагненням брати участь чи впливати (тобто в процесі політичного спілкування та взаємодії) на прийняття управлінських, політичних рішень, тобто на визначення загального інтересу, шляхів та методів його реалізації. Якщо вимоги щодо визнання публічними інтересів суспільних груп, з тих чи інших причин не задовольнялися, відбувалися їх (груп) несанкціоновані державою включення в політику у формі повстань, заколотів, революцій чи війн. На рівні суспільної свідомості такі речі, окрім всього фіксувалися у вигляді ідей, концепцій чи навіть теорій, які обґрунтовували, чи навпаки спростовували право даних груп на врахування їхнього інтересу в рамках спільного, та на участь чи вплив на прийняття рішень в даних питаннях. В рамках цих ліберально-філософських, політичних по суті концепцій вперше і відбувся революційний перехід в усвідомленні масштабу загальності інтересу, від розуміння та захисту групового, чи часткового інтересу як спільного до усвідомлення необхідності врахування інтересів всіх, від окремих людей, соціальних груп, до спільнот в цілому. Це усвідомлення відбувалося поступово і відбувається дотепер. Так само як вважалося, що в історії людства не було канібалізму, оскільки той кого з'їдали не вважався людиною, так і натеper повсюдно декларовані принципи, названі навіть «основними цінностями» свободи, рівності, справедливості тощо все ще не стосуються всіх. Сучасні суспільства ще тільки на майже початкових етапах формування толерантного ставлення до «інших інтересів» та необхідності їх враховувати.

Четверта. На нашу думку, історичне розширення (яке відбувається саме в політичній сфері) кола осіб, соціальних груп, спільнот, включених до «всіх», чий інтерес врахований в спільному інтересі та впливає на розуміння та досягнення «спільного блага», з одного боку та, поступове усвідомлення необхідності розуміння загального інтересу чи спільного блага, не як часткового, групового інтересу чи блага певним чином визначеного кола суспільних прошарків чи, навіть більшості, а дійсно всіх (як би це не виглядало утопічно), пов'язаний саме з ідеєю демократії та дійсно історичним, перманентним процесом її втілення. Визнання публічними та захист інтересів «всіх», на нашу думку і є ціннісним стрижнем ідеї демократії, яка в цьому контексті виглядає сутнісним осередком політики як суспільного явища, перетворюючи та формуючи її мету у відповідності до формули – максимальне благо для максимальної кількості людей. Визнання принципу мажоритаризму, як права більшості в сучасних демократіях, не заперечує цінності ідеї визнання та захисту інтересів всіх. Захист прав та інтересів меншості також стає невід'ємним уявленням сучасної політики. Сама ж політика, в цьому сенсі, може бути визначена як діяльність з формування та реалізації права спільного інтересу. Це зашироке визначення, яке також розширює пошукове поле політичної науки.

П'ята. Відповідно можна вести мову про те, що демократія це історичний, інтелектуальний, ідейно-теоретичний та практично-політичний рух, започаткований та розгорнутий ліберальними теоретиками та практиками. Зміст цього руху не зводиться до встановлення певного політичного режиму чи певних процедур в політиці чи інших сферах суспільного життя. Він не може бути остаточно зафіксований у вигляді набору певних інструментів. Він більш загальний, а тому ширший. На кшталт розуміння соціалізму Е.Бернштейном, який він бачив як напрямок руху, а не його мету і, тим самим подавав його як мірило «соціалістичності» суспільства. З ідеалу, як суспільного стану, перетворював на ціннісний вимір суспільних відносин.

Тут демократія виступає як бажана сукупність певних правил, які породжують та забезпечують вільне для всіх політичне спілкування і, саме в цьому сенсі може розглядатися як політична цінність, що виступає мірилом для бажаних суспільних відносин. Сукупність інститутів, процедур, методів, прийомів та форм, з якими пов'язують демократію, є лише історично змінюваними інструментами формування, забезпечення та реалізації цих правил, які в своєму загальному спрямуванні мають відповідати ідеї демократії як цінності.

Шосте. Таким чином позначене розуміння демократії повністю не вичерпує її розуміння як політичної цінності (Див. *Философский энциклопедический словарь*, 1989: 732-733; *Лісовий*, 1997: 60-77; *Здравоміслов*, 1986), а визначає основні підходи до її розуміння.

Узагальнено варто зазначити наступне. Вперше ідея демократії, у вище визначеному сенсі з'являється в рамках просвітництва та раціоналістичної філософії та найбільш широко розгортається в політичних ідеологіях. З соціально-економічними трансформаціями епохи відродження та нового часу на авансцену активної соціальної і політичної дії виходять нові, широкі суспільні верстви, що приводить до значних зрушень в політичній сфері життя суспільства в цілому та породжує суспільний запит на пояснення змін в світі політичного та обґрунтування права цих верств на захист своїх інтересів, відповідно - нових правил взаємодії, співпраці, норм політичного спілкування, які приходили на зміну старим. Лібералізм вперше в політичній історії найбільш усвідомлено ставить питання про розширення кола суб'єктів політичного спілкування, створюючи нові уявлення та пояснення походження та природи людини, співіснування та можливі правила та форми спілкування людей в суспільстві, природи самого суспільства та його взаємодії з породженою ним державою. Через концепції природного права, суспільного договору, народного суверенітету тощо теоретики лібералізму не тільки більш менш науково намагаються пояснити нові суспільні реалії, але й в гармонії з цими поясненнями пропонують уявлення про нові, бажані норми, тобто правила політичного спілкування, відповідні їм суспільні інститути які ще тільки мають бути встановлені. Ці уявлення про бажаний суспільний лад були досить різноманітними, та все ж мали єдині ідеали та цінності, які поступово, іноді і революційним шляхом втілювалися в життя.

Узагальнюючи варто ще раз наголосити на тому що вони, в першу чергу стосувалися уможливлення вільного політичного спілкування в процесі утворення та формування нового типу держави як інструменту конструювання суспільства. Таким чином держава, виступаючи як спільна, загальна справа для всього суспільства, мала на меті не тільки врахувати інтереси всіх, хто співпрацював на її розбудову, але й сама мала забезпечувати встановлення відповідних правил - норм спілкування для суспільства. Демократія тут розкривалася не тільки як набір певних інструментів та процедур для унормування певного набору суспільних відносин, тобто формування суспільних інститутів політичної організації всього суспільства - держави, а й як мірило відповідності цих нових відносин бажаним правилам співпраці, спілкування, взаємодії в усіх сферах життя суспільства. Тобто вже розглядалася та використовувалася як політична цінність, яка уможливлювала вільний суспільний діалог, точніше полілог.

Звичайно, відповідно до вище зазначеного розуміння політики, нові правила вільного спілкування щодо значимих суспільних питань, як і зміст та коло самих питань, формувалися поступово, ще досить довго залишаючись не повними, зберігаючи і групову обмеженість щодо політики і щодо формування розуміння масштабу спільного інтересу та, відповідно змісту загального блага.

Інші політичні ідеології, презентуючи та захищаючи різноманітні, часто також групові інтереси суспільних верств, в процесі практичної боротьби політичних сил та, відповідно – ідеологічного дискурсу, в результаті аналізу, критики, заперечення ідеї демократії як вільного політичного спілкування як способу забезпечення найбільш адекватних умов (спільної для всіх) співпраці в політиці, почали використовувати та по різному інтерпретувати ідею демократії, по суті збагативши її новими змістами. Навіть пропонуючи внесення обмежень, чи певних виключних умов в правила політичної співпраці (стосовно окремих груп чи ситуацій), вони сприяли розгортанню політичного діалогу. Це зауваження справедливе до більшості політичних ідеологій, від консерватизму до марксизму.

Сьома. Найбільш якісний прорив у формуванні змісту та принципів розгортання демократії як політичної цінності відбувся наприкінці дев'ятнадцятого та у двадцятому столітті. Значні соціально-економічні та політичні зміни, які проходили як в окремих країнах так і в світі в цілому, що породили до того небачені нові обставини співіснування та співпраці людей, ускладнили світ політичного, спонукали до пошуку нових відповідей та смислів. Соціальні революції, національно-визвольні рухи та світові війни, по суті демонстрували недостатню спроможність старих політичних структур та відповідних світоглядних систем, в тому числі і традиційно демократичних, адекватно реагувати на нові виклики, змістовно не змінюючи правил гри. Адекватна новим умовам політична взаємодія не могла бути забезпечена існуючими, все ще обмеженими груповими (економічними, етнічними, культурними, релігійними), частковими інтересами, правилами політичного спілкування, як умови плідної суспільної та, вже і міжнародної співпраці. На нашу думку, обставини вимагали посиленої взаємодії все більшої кількості традиційних та новітніх, тих що тільки виникали, політичних суб'єктів, зняття значної кількості обмежень на рівноправне політичне спілкування. Принципи, інструменти та мета політики, як феномену, все ще залишалися недостатньо масштабованими цінностями відкритого, нічим не обмеженого суспільного діалогу, а політика недостатньо відкритою для продуктивного вирішення питання інтересів.

В цьому сенсі, актуалізувався суспільний запит на демократію, в першу чергу як ціннісну ідею у вище визначеному сенсі, спроможну задати та забезпечити умови для політичного діалогу-полілогу в середині країн та між країнами без будь яких обмежень щодо суб'єктів цього діалогу та кола їхніх інтересів.

Висновки

Все що стосується проблеми політичної демократії: поділ гілок державної влади, загальне виборче право, багатопартійність, інститути забезпечення народного суверенітету в цілому тощо, тобто принципи та цінності, вироблені лібералізмом упродовж століть, з цієї точки зору, мають розглядатися як необхідні, але недостатні інструменти, принципи, форми та методи втілення та дотримання демократії як політичної цінності. Якщо вони реалізовані лише формально, а їх функціонування не забезпечує вільного політичного діалогу, з тенденцією до зняття будь яких обмежень, якщо, як результат надається виключний захист лише вибірковій частині інтересів, така форма впровадження демократії не відповідає ліберальній ідеї демократії як політичної цінності та не може бути визначена як демократична. Та все ж, недосконалість історичних та сучасних форм демократичних інститутів не може протиставляти їх самій ідеї - цінності демократії. Відповідно, ми вважаємо, що авторитарні «відкати» в ряді країн та антидемократичні рухи в інших, чи просто протестні рухи в країнах «сталого демократії», які виникали протягом двадцятого століття, засвідчили лише невдоволеність існуючими політичними інститутами, неспроможними до повноцінного втілення демократії в її дійсно ліберальному розумінні. По суті, сама частковість, неповнота втілення цінностей демократії, залишаючись демократією лише для частини суспільства, компрометувала саму ідею демократії в ліберальному сенсі, в її прагненні знищення будь яких меж для суспільно корисного значущого політичного спілкування. Натомість, діяльність демократичних інститутів та застосовуваних демократичних процедур та методів, будучи ціннісно демократичною, здатна вдосконалювати та осучаснювати правила забезпечення суспільного та міждержавного політичного діалогу.

В цьому сенсі Ф.Фукуяма був і правий і неправий, коли казав про «кінець історії» з приводу остаточної перемоги ліберальної демократії. Адже вона є найбільш наближеною до «правильної», складеної у відповідності до ціннісного ідеалу та принципів лібералізму, сучасною формою втілення демократії, але ніяк не достатньою, історично не остаточною.

Бібліографія

- Політологія. Довідник. / М.І. Обушний, А.А. Коваленко, О.І. Ткач; За ред. М.І. Обушного. – Київ: Видавництво «Довіра», 2004. - 599с.
- Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. Т-К.: Юрінком Інтер, 2003. - 544с.
- Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія: підручник / П.П. Шляхтун. - К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. - 451с.
- Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Идьичев и др. -2-е изд. -М.; «Советская энциклопедия», 1989. – 815 с.
- Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1997. – 352с.
- Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986, - 223 с.

References

- Polytology. Directory. / M.I. Obushny, A.A. Kovalenko, O.I. Tkach; M.I. Obuzhny –Kyiv: Publishing house "Dovira", 2004. - 599p.
- Kolpakov V.K., Kuzmenko O.V. Administrative Law of Ukraine: Textbook. T-K: Yurinkom Inter, 2003. - 544p.
- Shlyakhtun P.P. Political Science: History and Theory: Textbook / P.P. Shljahntun. – Kyiv: Publishing-printing center "Kyiv University", 2010. - 451p.
- Philosophical Encyclopedic Dictionary / Redcock: S.S.Averintsev, E.A. Arab-Oglu, L.F. Idyichyov and others. - 2th ed. - M.: "Soviet Encyclopedia", 1989. - 815 p.
- Lisoviy V. Culture - Ideology - Politics. – K.: Publisher them O.Telihi, 1997. – 352p.
- Zdravomyslov A.G. Needs, Interests, Values. - M.: Politizdat, 1986. - 223 p.

LIBERALISM AS THE IDEOLOGICAL AND POLITICAL BASIS OF DEMOCRACY

Vladimir Fedorchenko, Candidate of Political Science, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-3864-9660>
e-mail: irinadobronravova@knu.ua

Abstract

This article focuses on the essence, political content and forms of democracy. The principles and values of liberalism as ideological and political origins of democracy are revealed. There are analysed ideological sources and basic approaches to understanding democracy as a political value and the reasons for its actualisation in contemporary conditions. There are generalised principles and norms for creating and implementing rules for an all-encompassing and unlimited political dialogue in society and between states as a central idea of the value dimension of democracy.

Keywords: liberalism, politics, democracy, political value, political dialogue, democracy.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Fedorchenko V. (2021). Liberalism as the Ideological and Political Basis of Democracy. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy, 1(4), 68-73. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-6/12>

ДЕМОКРАТИЧНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ

Валерій Гончарук, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3627-3997>
e-mail: honcharukvp@gmail.com

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Гончарук В. (2021). Демократичність як критерій оцінки виборчих систем. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, 1(4), 74-80. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-7/12>

Анотація

В цій статті розглядається вплив виборчої системи на функціонування демократії. На прикладі мажоритарної та пропорційної виборчої системи, а також їх основних різновидів аналізується відповідність систем критерію демократичності.

Ключові слова: вибори, виборча система, демократія, мажоритарна та пропорційна виборча система, закриті та відкриті партійні списки, виборчий бар'єр.

Вступ

Виборчі системи виконують різні завдання в контексті функціонування демократії. Разом з тим багато дослідників зводять оцінку виборчих систем лише до двох критеріїв: ефективність та справедливість (Кіс, 1996). Проте, список цих критеріїв є необмеженим. В умовах перехідного суспільства, складних трансформаційних процесів важливо з'ясувати наскільки виборча система сприяє демократизації, чи навпаки є гальмом в становленні відкритого демократичного суспільства. Сучасні виборчі моделі цілком забезпечують принцип виборності основних органів державної влади, проте в різній мірі сприяють реалізації інших основних принципів демократії, перш таких як принцип більшості, забезпечення прав меншості, рівності, плюралізму, тощо. Виборчі системи по різному забезпечують проведення вільних, прозорих, демократичних виборів. З цієї ознаки «демократичність» виборчої системи, тобто наскільки виборча система відповідає завданням сучасної демократії, є самодостатньою характеристикою, особливо актуальною в умовах авторитарних ризиків згорання демократії, що є характерним для перехідних суспільств.

Аналіз сучасних розробок

У вітчизняному науковому просторі тема оптимізації виборчої системи з ознак функціонування демократії є вкрай актуальною. Перш за все дослідники ставлять за мету адаптувати демократичні правила та процедури до вітчизняної практики. В основному науковці звертають увагу на конституційно-правовому аспекті забезпечення стабільного функціонування демократії. Такий підхід цілком справедливий, оскільки виборчий процес має бути чітко регламентований і будь-яка норма може або сприяти забезпеченню демократичного волевиявлення або спотворенню його. Та втім демократію не можливо вимірювати лише на інституційному рівні, саме явище демократії є значно складніше та передбачає не менш важливі соціо-культурний та економічний виміри.

Поміж багатьох досліджень хотілося би виділити низку дисертаційних розробок, які безпосередньо присвячені різним аспектам впливу виборчих систем та виборів на функціонування демократії.

Зокрема конституціоналіст Б.Мохончук в своїй роботі «Виборча система України як конституційно-правовий інститут» значну увагу надає «... класифікації інститутів демократії та обґрунтовується загальнотеоретичне визначення виборчої системи, як обумовленого необхідністю утвердження ідеї народовладдя процедурно-регламентаційного інституту демократії, який забезпечує трансформацію голосів виборців у місця кандидатів у представницькому органі, шляхом встановлення найоптимальніших юридичних процедур.» (Мохончук).

В роботі політолога О.Федоренка «Демократія як спосіб політичної організації та управління сучасним суспільством» «Аналізується взаємозв'язок між політичною свободою та виборністю органів влади, політичною свободою та відповідальністю як на рівні громадянина, так і на рівні органів державної влади, що забезпечує демократично-правові відносини між державою як політичним суб'єктом, який обрано народом, та громадянським суспільством, яке контролює їх діяльність. Акцентовано на важливості забезпечення у процесі розвитку сучасного народовладдя в перехідних суспільствах повноцінної участі громадян як у формуванні, так і в контролі діяльності органів влади. Це зрушення – від можливості участі до реальної участі – залежить від рівня демократичності політичної культури еліти та усього суспільства.» (Федоренко).

В галузі державного управління звертають увагу на соціальних завданнях, які мають вирішувати вибори. В.Зозуля в своєму дисертаційному дослідженні «Розвиток демократичного врядування в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аналіз» зазначає: «Демократичне врядування: направлене на забезпечення якісних умов життєдіяльності суспільства; покликане підвищувати рівень управлінських послуг через професіоналізацію суб'єктів їх надання та наближення до безпосередніх споживачів; забезпечує залучення, на рівних/партнерських засадах, всіх суб'єктів публічного управління та адміністрування до прийняття та реалізації рішень; реалізується демократично обраними представниками населення для задоволення основних суспільних потреб та інтересів; орієнтоване на результат, який має суспільний характер; являє собою комплексний механізм діяльності суспільних інститутів; забезпечує демократичний розвиток держави.» (Зозуля).

Також з поміж інших робіт за окресленою проблемою слід зазначити монографію Ключковського Ю.Б. «Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні» (Ключковський, 2018).

Результати

Вибір виборчої моделі залежить від багатьох чинників, головним чином типу партійної системи, рівня органу влади та функцій, які на нього покладаються. При цьому сама по собі виборча система в технічному плані становить поєднання багатьох елементів, таких, наприклад, як 1) спосіб визначення переможця; 2) тип виборчого округу; 3) структура голосу виборця; 4) об'єкт голосування; 5) формула встановлення переможця. Саме цим обумовлюється велике різноманіття виборчих моделей та варіативність наслідків їх застосування.

На думку канадського політолога І.Т.Кіса мажоритарні виборчі системи є ефективними, натомість пропорційні – справедливими. Перші дозволяють забезпечити ефективне врядування та відповідальність обраного депутата. Другі – адекватне представництво суспільних поглядів та повагу до прав «меншин» (Кіс, 1996). Всі чотири вказані характеристики безпосередньо відповідають завданням демократичних виборів. Разом з тим виборча система не здатна в однаковій мірі виконати всі завдання демократії.

Загального, консенсусного розуміння, яка система є «більш демократична» не існує. Все залежить від трактування самого поняття «демократії» науковцем.

Наведу два протилежні підходи, які по різному пояснюють вплив виборчої системи на функціонування демократії.

На думку А.Лейпхарта пропорційна система, а точніше принцип пропорційності більш відповідає ідеї демократії (Лейпхарт, 1997)

Стабільні демократичні режими можливі і в багатоскладових суспільствах, розділених на сегменти (як в Австрії, Бельгії, Голландії, Швейцарії) за релігійною, мовною, ідеологічною, соціальною, етнічною, культурною ознаками. Для позначення таких демократій Лейпхарт вводить поняття «співсуспільна демократія». Одним із визначальних компонентів такої демократії Лейпхарт називає - пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподіл посад в державному апараті і коштів державного бюджету.

Принцип великої коаліції, що забезпечує пропорційна система, коли лідери всіх значних сегментів багатоскладового суспільства співпрацюють в управлінні країною, суперечить традиційним уявленням про систему демократії, де є більшість і меншість. Найважливіший принцип – ухвалення рішень консенсусом, з врахуванням точки зору всіх лідерів найбільших сегментів суспільства, що є альтернативою нав'язування волі більшості, тим хто опинився в меншості. В цьому сенсі принцип мажоритаризму не є самодостатньою ознакою демократії, оскільки, для демократії важливо щоби меншість добровільно сприймала волю більшості, а не шляхом прямого чи прихованого насильницького нав'язування.

Участь у великій коаліції дає важливу політичну гарантію безпеки сегментам, що становлять меншість, але гарантію не абсолютно надійну. Лише право меншості на вето забезпечує сегменту права і повну політичну безпеку. Вето має взаємний характер, і це надає меншості почуття впевненості.

Характерно, що такої думки зокрема притримується й значна кількість експертів в Україні, які наполягають на запровадженні на парламентських виборах пропорційної виборчої системи з відкритими списками. І хоча аргументація на користь пропорційної системи наводиться дещо інша, вона зводиться до мінімізації підкупу виборців та втручання адміністративного ресурсу, проте вона все ж лежить в руслі переваг пропорційності.

Проте саме по собі запровадження пропорційної виборчої системи не обов'язково призведе до бажаних демократичних змін. Зокрема є приклади функціонування пропорційної виборчої системи за умов авторитарного режиму, наприклад, Російська Федерація в період з 2007 по 2011 рр. використовувала пропорційну систему, що лише закріпило авторитарну псевдобагатопартійність. Партія Гітлера перемогла в умовах пропорційної системи та зруйнувала залишки Веймарської демократії. Пропорційна система в Італії в період до 1993 р. була джерелом політичної та урядової дестабілізації, проходження до парламенту корумпованих представників мафіозних кланів.

Натомість поряд із прикладами ефективно функціонуючих мажоритарних демократій – США, Сполучене Королівство є безліч авторитарних режимів, які також використовують принцип більшості.

Тому, якщо окремо говорити про пропорційну систему, то важливими є окремі складові, які впливають на демократичність системи. Серед яких зокрема: 1) виборчий бар'єр; 2) кількість депутатів, які обираються в межах виборчих округів; 3) спосіб формування виборчого списку; 4) виборча формула; 5) наявність додаткових механізмів для забезпечення представництва малих і середніх партій, вирівнювання пропорційності в межах всієї країни, тощо.

В дискусії щодо переваг пропорційної виборчої системи в контексті демократії, акцентується увага на різновиді виборчої системи. А саме протиставляються системи з відкритими та закритими списками. Значна кількість дослідників віддають перевагу відкритим спискам, за якими виборці самостійно можуть визначати розташування кандидатів в партійному списку. Натомість закриті партійні списки сприяють зміцненню партійної бюрократії, диктату партійних лідерів. Безпосередня ж практика застосування відкритих та закритих списків показують, що є країни, де і перша (Португалія, Іспанія) і друга модель (Фінляндія) здатні забезпечити стабільне функціонування демократії. А в переважній більшості випадків використовуються комбіновані моделі, так звані напівжорсткі списки (Нідерланди, Бельгія, Швеція), в Австрії мандати розподіляють на трьох рівнях і на кожному використовують різний спосіб, в Данії партія визначає, який список закритий чи відкритий їй використовувати.

Таким чином, навіть в самих пропорційних системах може існувати серйозний поділ за критерієм демократичність: системи з закритими списками вважаються менш демократичними на відміну від систем з відкритими списками.

Виборчий бар'єр також не може бути самодостатнім показником демократичності. Оскільки низка країн взагалі не встановлюють виборчий поріг для партій – Нідерланди, Португалія, Фінляндія. Для проходження до парламенту партія в межах округу має отримати кількість голосів, які дорівнюють одному мандату. Але є й країни з достатньо високим бар'єром – Туреччина – 10%. Важливо щоби виборчий бар'єр вирішував два завдання: 1) забезпечував представництво основних політичних сил країни та соціальних інтересів; 2) разом з тим, не призводив до високої фрагментованості парламенту, що ускладнює формування більшості та ефективне функціонування уряду, не руйнував стабільної демократії.

Тому надвисокий виборчий бар'єр та занадто низький можуть здійснювати в різній мірі, але дестабілізуючу, негативну роль для функціонування демократії.

Однак не всі дослідники в контексті демократичності віддають перевагу пропорційній виборчій системі, а стверджують протилежне, що саме мажоритарна система є запорукою демократичної стабільності.

Зокрема М.Дюверже стверджує про безпосередній взаємозв'язок між кількістю партій та стабільним, а головне ефективним функціонуванням демократії. Двопартійна система не лише виглядає найбільш відповідною природньому порядку, оскільки найбільш природньо відображає двополюсність громадської думки, а також є потенційно більш стабільною, чим багатопартійна. В цьому випадку мажоритарна виборча система відносно більшості сприяє становленню двопартійності, натомість пропорційна система знімає запобіжники для проходження до парламенту нових партій, в тому числі й партій крайнього, екстремістського ґатунку. Останні є продуктом пропорційної системи та зводять демократичний дискурс до заперечення самої ідеї демократії (Duverger, 1959).

Оригінальним виглядає й висновок К.Поппера, що пропорційна система взагалі є несумісною з демократією.

Науковець задає питання? «Що ж є основою демократії? De facto існують лише дві форми державного устрою: та, при якій можлива безкровна зміна уряду за допомогою проведення виборів, і та, де це неможливо. Зазвичай перша форма зветься демократією, а друга - диктатурою або тиранією... Критерієм є можливість безкровного повалення уряду.» (Поппер).

Єдиний спосіб повалення уряду, на думку Поппера – голосування. «Існують різні методи повалення уряду. Кращим є вибори: нові вибори чи голосування в вільно обраному парламенті.» (Поппер).

Принцип представництва мажоритарний та пропорційний докорінним чином відрізняється. За мажоритарної системи закладається принцип місцевого представництва, тобто, громад, територій, регіонів. Натомість пропорційного – партійний. Кожна партія отримує стільки мандатів, скільки відсотків виборців за неї проголосував. Депутат завдячує своєму обранню перш за все партії, яка його включила до списку, депутат є представник партії і голосує солідарно із партією, в її інтересах.

Не заперечуючи важливої ролі партій для функціонування демократії, Поппер приходить до висновку: «наші демократії не є народними, а партійними демократіями, іншими словами, правлінням партійних лідерів. Оскільки, чим більше партія, тим вона менш демократична, в результаті голосують за неї все менше і менше можуть впливати на її лідера і програму.» (Поппер).

Таким чином Попер приходить до висновку, що «неправильним є переконання, згідно з яким парламент, обраний за допомогою пропорційної системи, найкращим чином представляє інтереси народу. Подібний парламент не представляє ні народ, ні його інтереси, а лише відображає пропагандистський вплив партій на населення на момент виборів. Більш того, це заважає перетворити день виборів в те, чим він повинен бути: в день народної оцінки діяльності уряду.» (Поппер).

1) За умови великої кількості партій, що забезпечує пропорційна система значно складніше сформулювати уряд, тому такі системи не стійкі. Пропорційна система збільшує кількість партій, що не може вважатися самоціллю демократії.

2) Партії отримують не пропорційний вплив в коаліції. Дуже часто малі партії домінують та визначають, котра з великих партій потрапить до уряду.

3) Партії навіть самі маргінальні уникають політичної відповідальності. Коли постає питання про зміну уряду шляхом народного волевиявлення, наприклад, шляхом проведення парламентських виборів. При великій кількості партій, важко добитися того, щоб одна з партій мала абсолютну більшість. І навіть самі маргінальні партії не можуть бути «звільнені», незалежно від отриманого ними кількості голосів.

4) День виборів не стає днем оцінки уряду. В умовах коаліції відповідальність за урядування розмивається.

5) Якщо більшість виборців бажає відставки уряду, то внаслідок пропорційної системи ця відставка може не відбутися. Оскільки залишиться той самий уряд, та сама коаліція, але перерозподіляться голоси між партіями учасниками коаліції.

6) Відсутня кількісна логіка потрапляння до уряду партія яка на виборах отримує 40% може опинитися в опозиції, а на наступних виборах з 5% потрапити в уряд.

Натомість Поппер вважає, що лише в умовах англо-американської виборчої системи, яка гарантує двопартійність можлива демократична та зрозуміла форма ротацій урядів.

На думку Поппера «Пропорційна система несе в собі небезпеку того, що рішення більшості буде зведено до мінімуму і що партія, яка зазнала поразки на виборах, не винесе з нього необхідних уроків, що є необхідним для існування демократії.»

Існує відмінність в трактуванні різниці між самими різновидами мажоритарної системи. Система абсолютної більшості забезпечує вищу легітимність обраному посадовцю, а ніж відносна, в якій переможець може перемогти з відносно незначним відсотком голосів. За цією логікою легітимність ототожнюється з демократичністю. Вказується також, що суттєвим недоліком системи відносної більшості є ігноруванням великої кількості голосів виборців, а подекуди й переважної більшості.

Натомість практика застосування системи відносної більшості в США та Сполученому Королівстві, незважаючи на багаточисельну критику, демонструють її ефективність в контексті забезпечення стабільного демократичного урядування. Депутати в цих країнах, незважаючи на застосування відносної більшості в реальності перемагають абсолютною більшістю голосів або ж близькою до неї кількістю.

Натомість абсолютну більшість критикують за додаткові витрати, розтягування виборчого процесу, маніпулювання в міжтуровий період з електоральними настроями.

Система альтернативного голосування, яка вирішує питання легітимності обраного посадовця вже в першому турі є складна в практичному застосуванні. А за умови фрагментованої партійної системи, низького рівня партійної культури та політичної культури населення не здатна забезпечити адекватне, демократичне представництво.

Висновки

В даній статті розкриваються лише загальні підходи до оцінки ступені демократичності виборчих систем. При чому підходи до розуміння характеру демократичності мажоритарної та пропорційної виборчої системи суттєво різняться. Низка дослідників серед яких А.Лейпхарт вважають, що саме принцип пропорційності забезпечує стабільне функціонування демократії, але є й такі як К.Поппер, що стверджують, що пропорційна система є несумісною з демократією.

Разом з тим більшість дослідників спрощено розглядають вплив виборчої системи на функціонування демократії. Оскільки важливим є не стільки сам тип виборчої системи, скільки набір та поєднання складових з яких вона складається.

В межах пропорційної та мажоритарної системи існують більш чи менш демократичні різновиди. Пропорційна виборча система з закритими списками вважається менш демократичною, а ніж з відкритими. Система абсолютної більшості – більш демократична, а ніж відносної.

Натомість практика застосування різних виборчих систем демонструє наявність достатнього демократичного потенціалу і в мажоритарних і в пропорційних системах, та можливість суттєвих викривлень та зловживань при різних моделях.

Бібліографія

- Зозуля В.О. Розвиток демократичного врядування в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аналіз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. // Zozulia V.O. Good governance development in conditions of globalization: theoretical and methodological analysis. – Qualifying scientific work on manuscript copyright. [Електронний ресурс] / Режим доступу:
http://ipk.edu.ua/science/special_vr02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%97%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8F.pdf
- Кіс Т.І. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. - 1996. - №2,4. // Kis T.I. Election systems and their political implications
- Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваите, 2018. 908 с. // Klyuchkovsky Yu.B. Principles of Election Law: Doctrinal Understanding, Status and Prospects for Legislative Implementation in Ukraine: Monograph [Електронний ресурс] / Режим доступу:
<https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/401765?download=true>
- Мохончук Б.С. Виборча система України як конституційно-правовий інститут. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.// Mokhonchuk B.S. The electoral system of Ukraine as a constitutional-legal institution. – Qualifying scientific work retaining manuscript rights. [Електронний ресурс] / Режим доступу:
http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Мохончук/d_Мохончук.pdf
- Лепхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование/ Пер. с англ. под ред. А.М. Салмина, Г.В.Каменской. – М.: Аспект прес, 1997. – 287 ст. // Lephart A. Democracy in Plural Societies: a comparative study [Електронний ресурс] / Режим доступу:
<http://pavroz.ru/files/lijphartbook.pdf>
- Поппер К. Пропорциональная система несовместима с демократией // Popper K. The proportional system is incompatible with democracy [Електронний ресурс] / Режим доступу:
http://kontury.info/publ/aktualnyj_arkhiv/proporcionalnaja_sistema_nesovmestima_s_demokrati_ej/11-1-0-109
- Федоренко О. В. Демократія як спосіб політичної організації та управління сучасним суспільством. — Рукопис // Fedorenko A. Democracy as a Method of Modern Society Political Organization and Management. — Manuscript [Електронний ресурс] / Режим доступу:
<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/7131/1/Fedorenko.pdf>
- Duverger Maurice. Political Parties: Their Organisation and Activity in the Modern State. L., 1959.

References

- Zozulya V.O. Development of democratic governance in the context of globalization: theoretical and methodological analysis. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. // Zozulia VO Good governance development in conditions of globalization: theoretical and methodological analysis. - Qualifying scientific work on manuscript copyright. [Electronic resource] / Access mode:
http://ipk.edu.ua/science/special_vr02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%97%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8F.pdf
- Keys T.I. Electoral systems and their political consequences // New Politics. - 1996. - №2.4. // Kis TI Election systems and their political implications

- Klyuchkovsky Yu.B. Principles of suffrage: doctrinal understanding, state and prospects of legislative implementation in Ukraine: monograph. Kyiv: Vaite, 2018. 908 p. // Klyuchkovsky Yu.B. Principles of Election Law: Doctrinal Understanding, Status and Prospects for Legislative Implementation in Ukraine: Monograph [Electronic resource] / Access mode: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/401765?download=true>
- Mokhonchuk B.S. The electoral system of Ukraine as a constitutional and legal institution. - Qualification scientific work on the rights of the manuscript. // Mokhonchuk B.S. The electoral system of Ukraine as a constitutional-legal institution. - Qualifying scientific work retaining manuscript rights. [Electronic resource] / Access mode: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Moxonchuk/d_Moxonchuk.pdf
- Lephart A. Democracy in multi-member societies: a comparative study / Per. with English under ed. A.M. Salmina, GV Kamenskaya. - M.: Aspect Press, 1997. - 287 p. // Lephart A. Democracy in Plural Societies: a comparative study [Electronic resource] / Access mode: <http://pavroz.ru/files/lijphartbook.pdf>
- Popper K. The proportional system is incompatible with democracy // Popper K. The proportional system is incompatible with democracy [Electronic resource] / Access mode: http://kontury.info/publ/aktualnyj_arkhiv/proporcionalnaja_sistema_nesovmestima_s_demokrati_ej/11-1-0-109
- Fedorenko O.V. Democracy as a way of political organization and management of modern society. - Manuscript // Fedorenko A. Democracy as a Method of Modern Society Political Organization and Management. - Manuscript [Electronic resource] / Access mode: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/7131/1/Fedorenko.pdf>
- Duverger Maurice. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. L., 1959.

DEMOCRACY AS A CRITERION FOR ASSESSING ELECTORAL SYSTEMS

Valery Honcharuk, Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Political Sciences Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-3627-3997>
 e-mail: honcharukvp@gmail.com

Abstract

This article examines the influence of the electoral system on the functioning of democracy. On the example of the majoritarian and proportional electoral system, the adequacy of the criteria for democratic criteria is analysed.

Keywords: elections, electoral system, democracy, majoritarian and proportional electoral system, closed and open party lists, electoral barrier.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Honcharuk V. (2021). Democracy as a Criterion for Assessing Electoral Systems. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 74-80. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-7/12>

ПЛЕБІСЦИТАРНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІЇ Е. РЕНАНА

Роман Коршук, кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-7368-3963>

e-mail: romankorshuk@ukr.net

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Коршук Р. (2021). Плебісцитарна концепція нації Е. Ренана. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, 1(4), 81-88. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-8/12>

Анотація

У статті аналізується концепція нації французького мислителя Ернеста Ренана. Розглядається роль об'єктивних чинників у процесах націотворення, вказується на недопустимість абсолютизації ролі даних чинників у формуванні нації. Досліджуються причини критики Е.Ренаном ототожнення нації та раси, зокрема, вказується на антинауковість та антидемократичність подібного ототожнення. Аналізується концепт нації як щоденного плебісциту та його зв'язок зі спільністю історії і долі. Вказується на важливість національної ідеї в процесі формування нації. Аналізується роль національних міфів, зокрема міфів про «націю-жертву» і «націю-героя» та історичного забуття у процесах націотворення.

Результати дослідження були отримані шляхом застосування наступних методів: структурно-функціонального – для аналізу ролі об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на процеси націотворення, їх взаємозв'язок; порівняльного – для порівняння значення території, династії, державності, спільності інтересів, раси, мови, релігії та національної ідентичності у процесі формування нації; інституціонального – для аналізу щоденного плебісциту як процесу ментальної та соціально-політичної інституціоналізації колективної волі, що лежить в основі безперервного відтворення національної спільності; каузального аналізу – для розкриття конкретно-історичних обставин формування плебісцитарної концепції нації Е.Ренана, зокрема впливу на формування його поглядів наслідків Франко-прусської війни 1870–1871 рр..

В історію розвитку суспільно-політичної думки Ернест Ренан увійшов як автор концепту нації, що являється поєднанням психологічного, історичного та демократичного елементів. Концепція Е.Ренана органічно поєднує національну ідентичність як основу нації з демократичним характером національного вибору (щоденний плебісцит). Саме подібне поєднання формує національно-свідомих громадян, що разом становлять націю та втілюють її колективну волю. Існування націй як колективних волей національно-свідомих індивідів виступає запорукою панування сили права як у внутрішній політиці, так і в міжнародних відносинах.

Ключові слова нація, національна ідентичність, демократія, плебісцит, раса, мова, династія, релігія, історичне забуття.

Вступ

Однією з центральних характеристик новітньої доби стало формування сучасних націй та національних держав. Даний період в історії людства небезпідставно називають ерою націй та націоналізму, адже саме феномени нації, націоналізму та національної держави визначали та визначають обличчя епохи. В даному контексті поняття «націоналізм» використовується в широкому значенні як «увесь процес формування та утвердження націй або національних держав» (Сміт, 1994: 80). Водночас, ледь не центральною ознакою цієї ж епохи стало формування сучасної демократії та її тріумфальний похід у світі. Синхронізація цих процесів небезпідставно

вказує на їх тісний взаємозв'язок. Як слушно зауважує сучасна американська дослідниця Л.Грінфелд «демократія з'явилася на світ у вигляді націоналізму, ідея нації містилася у ній як метелик у коконі» (Greenfeld, 1993: 10) Саме завдяки цьому поєднанню держава перестала бути приватною корпорацією верхніх прошарків суспільства та почала набувати всенародного характеру. Важливу роль у формуванні подібної практики без сумніву відіграли теоретичні концепції нації, зокрема, концепція французького мислителя Ернеста Ренана (28.02.1823 – 2.10.1892). Е.Ренан заклав базисні засади психологічної теорії нації. Водночас, родзинкою його концепції трактування нації як щоденного плебісциту є поєднання національної ідентичності як основи нації з демократичними принципами її функціонування.

Джерела

Серед зарубіжних науковців, що досліджували питання нації в творчій спадщині Ернеста Ренана, варто відзначити Д.Бібер, А.Ассман, Е.Сміта тощо. В сучасній Україні дану проблематику досліджували В.Лісовий, Ю.Римаренко, О.Проценко, Г.Касьянов, В.Вілков та інші. Актуальність та наукова новизна даної статті полягають у розкритті змісту плебісцитарної концепції нації Ернеста Ренана як органічного поєднання психологічного, історичного та демократичного елементів. Саме дане поєднання формує національно-свідомих громадян, що разом становлять націю та втілюють її колективну волю. Також актуальність та наукова новизна статті полягає в розкритті ролі національних міфів та історичного забуття у процесах націотворення в інтерпретації Ернеста Ренана.

Методологія

Основними методами дослідження виступають структурно-функціональний, порівняльний, інституціональний та метод каузального аналізу. Структурно-функціональний метод використовується для аналізу ролі об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на процеси націотворення, їх взаємозв'язку. Також даний метод використовується для розгляду ролі національної ідеї, національної міфології та історичного забуття у формуванні нації. Порівняльний метод дав змогу порівняти значення території, династії, державності, спільності інтересів, раси, мови, релігії та національної ідентичності у процесі формування нації. За допомогою цього методу було здійснено порівняльний аналіз плебісцитарної концепції нації Е. Ренана та концепції нації представника австромарксизму О. Буєра, зокрема ролі психологічних чинників у формуванні та бутті нації. Також порівняльний метод дозволив проаналізувати погляди на роль расового фактору у процесах націотворення Е.Ренана та його німецьких опонентів Т.Моммзена і Д.Ф.Штрауса. Інституціональний метод дав можливість дослідити роль інституту держави в формуванні нації згідно концепції Е.Ренана. Також за допомогою цього методу було проаналізовано феномен щоденного плебісциту як процесу ментальної та соціально-політичної інституціоналізації колективної волі, що лежить в основі безперервного відтворення національної спільності. Метод каузального аналізу дав змогу розкрити конкретно-історичні обставини формування плебісцитарної концепції нації Е.Ренана, зокрема вплив на формування його поглядів наслідків Франко-прусської війни 1870–1871 р.р.

Результати

Базові ідеї психологічної концепції нації були викладені Е.Ренаном в науковій доповіді «Що таке нація», яку він виголосив у Сорбонні в 1882 році. Ця невелика за обсягом наукова робота стала важливою віхою розвитку етнічних та етнополітичних ідей, адже «Р. одним з перших в зах. соц. філософії виступив проти ототожнення мовних спільнот, націй та рас» (Вілков, Римаренко, 1996: 877).

Подібна позиція обумовлювалась не лише науковими пошуками та уподобаннями дослідника, але й тодішніми історичними реаліями франко-німецького протистояння, зокрема проблемою Ельзасу та Лотарингії. Одним з наслідків Франко-прусської війни 1870–1871 р.р. було

приєднання до новоствореної німецької імперії Ельзасу та частини Лотарингії. В середовищі німецьких інтелектуалів ця подія розглядалася як повернення історичних областей в лоно єдиного німецького Райху.. Натомість, їх французькі опоненти, Е.Ренан та Н-Д. Фюстель де Куланж апелювали до національної свідомості жителів даних регіонів, наголошували на важливості не тільки об'єктивних, але й суб'єктивних ознак належності до тієї чи іншої нації.

Саме тому (більш детально про це нижче) Е.Ренан вкрай критично ставився до гіперболізації расового принципу у формуванні націй.

Ернест Ренан виходив з тези, що нації – явище нової доби: «В цьому розумінні нації – почасти нове явище в історії. Стародавній Світ не знав їх; Єгипет, Китай, Халдея зовсім не були націями. Це були групи людей, якими правили Син Сонця або Син Неба. Не було єгипетських громадян, не було громадян китайських» (Ренан, 2000: 108). Вважати націями спільноти Стародавнього Світу та середньовічної Європи – це робити серйозну методологічну помилку, адже в цьому випадку змішують в єдине ціле цілком різні типи спільнот – імперії, міста-держави, династичні держави та нації і національні держави. Що ж відрізняє ці донаціональні спільноти від нації? Французький дослідник чітко вказує на одну з відмінностей: нація – це єдність громадян з єдиними правами та обов'язками.

Як було зазначено вище, в історію етнополітичної думки Е.Ренан увійшов як засновник психологічної теорії нації. Однак, це аж ніяк не значить, що він заперечував роль об'єктивних ознак у формуванні нації. Мислитель детально аналізував роль ряду факторів, що здійснюють вплив на процеси націотворення. В його час серед таких виокремлювали, насамперед, династію, расу, мову, релігію, спільність інтересів та географічний чинник. «Сучасна нація – історичний результат цілого ряду факторів, які діють у тому самому напрямі. Єдність реалізує то династія (Франція), то безпосередньо бажання провінцій (Голландія, Швейцарія, Бельгія), то загальний дух, який поступово перемагає забаганки феодалізму (Італія, Німеччина)» (Ренан, 2000: 111).

Е.Ренан не заперечує роль династій у формуванні ряду сучасних націй та національних держав, зокрема, Франції. В Західній Європі нації-держави сформувалися переважно внаслідок еволюції від династичної держави до національної. Більш того, відсутність єдиної династії і, відповідно, єдиної держави в минулому була основною причиною відставання таких націй, як Італія та Німеччина від тієї ж Франції у процесах націотворення та формування єдиної національної держави. Водночас, в сучасному світі є достатньо прикладів формування націй без впливу династії та навіть всупереч ньому. США та Швейцарія не тільки не стали складовими династичних держав, але й сформувалися як нації у боротьбі з династіями. Та ж Франція, позбувшись династії, не тільки не перестала існувати, але й вийшла на новий етап націотворення, остаточно сформувавши новітню націю. «Треба, отже, допустити, що нація може існувати без династичного принципу і що навіть нації, витворені династіями, можуть відділитися від цих династій, не перестаючи, однак, існувати» (Ренан, 2000: 112).

Е.Ренан, заперечуючи обов'язковість династії для націотворення, аж ніяк не відкидав ролі власне держави у процесі формування нації. Водночас, наявність держави як і існування династії не є центральним націотворчим фактором. Державна єдність не завжди призводить до формування єдиної нації, про що свідчить ряд прикладів, зокрема Османська імперія, народи якої не стали єдиною нацією.

Уявлення про расу як основу нації є не лише перебільшенням ролі расового чинника, але й серйозною науковою помилкою: «В наші дні роблять ще більшу помилку, бо змішують расу з нацією й надають етнографічним або скоріше лінгвістичним групам зверхність, подібну до зверхності дійсно існуючих народів» (Ренан, 2000: 107). На першопочатковому етапі етогенезу раса дійсно мала важливе значення, адже в основі формування людських колективів саме як етнічних спільнот лежав рід, родинні зв'язки. Однак, ще в часи Стародавнього Світу формування тих чи інших народів було пов'язане зі змішуванням рас та етносів. З часом ці процеси набували все більшого значення. Перехід від невеликих міст-держав та етнічних держав до імперій та династичних держав лише сприяв цим процесам, адже під владою єдиного центру опинялися різні етнічні та расові групи. Війни, завоювання та міграційні процеси також сприяли змішуванню. Фактично вся історія людства – це історія етнічних та расових змішувань. Сучасні

народи сформувалися в результаті подібних об'єднань рас та етносів: «Правдою є те, що нема чистих рас і що ґрунтувати політику на етнічному аналізі – це значить перетворювати її на химеру. Найбільші країни: Англія, Франція, Італія – це ті, в яких кров найбільш перемішана. Чи Німеччина є з цього погляду винятком? Чи є вона чисто германською країною?» (Ренан, 2000: 113). Вести мову про сталість протягом століть або тим більше про чистоту рас – це заперечувати увесь історичний процес формування сучасних націй: «Раса, як розуміємо її ми, історики, – це щось, що витворюється і розкладається» (Ренан, 2000: 114).

Наголос на вирішальному значенні расового фактору в націотворенні є не лише помилковим, але й небезпечним. Ця небезпека полягає у підміні прав індивідів та принципу націй (принцип національності) расовим принципом. Згідно з расовими теоріями індивід та нація перестають бути суб'єктом і перетворюються в об'єкт політики, позбавляються права голосу та вибору, адже расу не можливо обрати. Втілення на практиці подібних ідей не лише протирічить здоровому глузду та прогресу, але й виступає джерелом конфліктів та воєн. Впровадження расового принципу як центрального критерію визначення національних та державних кордонів може обернутися проти самих його прихильників. Панування в Німеччині другої половини XIX століття расових теорій та обґрунтування на їх основі територіальних зазіхань рано чи пізно, на думку Е.Ренана, обернеться проти самих німців: «Будьте обережні: ця етнографічна політика небезпечна. Нині ви застосовуєте її проти інших, потім її звернуть проти вас самих. Чи ймовірно, щоб німці, які так високо піднесли стяг етнографії, не побачили, як слов'яни в свою чергу почнуть досліджувати назви сіл Саксонії й Ельзасу, відшукувати сліди вільців і ободритів і вимагати звіту за вбивства й масовий продаж у рабство, доконані Оттонами на їхніх предках?» (Ренан, 2000: 115).

Мова також не може виступати визначальним чинником націотворення. В сучасному світі приклади США та Англії, Іспанії та іспаномовних країн Північної й Південної Америки, Швейцарії з її чотирма мовами тощо, доводять, що спільність мови автоматично аж ніяк не формує національну спільність. На думку Е.Ренана, перебільшення ролі мовного фактору в житті нації напряду пов'язано з поглядом на мову як одну з ознак раси, поєднання расового та мовного чинників. Подібні погляди не корелюються з науковими дослідженнями та історичними реаліями: «поділи індоєвропейських, семітських й інших мов, які з таким дивним вмінням витворила порівняльна філологія, не сходяться з поділами антропології. Мови – це історичні витвори, які дають мало вказівок про кров тих, що ними говорять, і які в кожному разі не могли б накласти кайданів на людську свободу, коли треба означити родину, з якою поєднуються на життя і на смерть» (Ренан, 2000: 116). Наслідком гіперболізації мовного та расового фактору, а також їх антинаукового поєднання, може стати заперечення надбань вселюдської культури, замикання лише в національній культурі та обмеження її розвитку.

Не зважаючи на неодноразову апеляцію до історичних прикладів в своїй критиці ролі мови в формуванні нації французький дослідник, задля підкріплення своїх поглядів, вдається до відвертих історичних маніпуляцій. Наприклад, він ідеалізує мовну політику Франції в XVIII-XIX столітті: «Почесне для Франції явище в тому, що вона ніколи не намагалася добитися єдності мови шляхом примусу» (Ренан, 2000: 115). В історії Франції, особливо в часи Великої французької революції, не останню роль серед засобів поширення французької мови відігравав примус. «Із 1793 р. по всій країні зусиллями абата Грегуара та Барера, члена якобінського Комітету громадської безпеки під керівництвом Робесп'єра, поширювалася французька мова» (Сміт, 2004: 47). Це вкотре підкреслює не лише науковий, але й політичний і ідеологічний зміст роботи «Що таке нація?». Фактично маємо справу не лише з науковою розвідкою, але й з політичним памфлетом.

Квінтесенцією поглядів щодо ролі мови у формуванні нації став відомий вислів французького мислителя: «мова запрошує до єднання, але не змушує до нього» (Ренан, 2000: 115).

Ще меншу роль у процесах націотворення відіграє релігійний фактор: «Релігія також не могла би дати достатньої підстави для встановлення сучасної національності» (Ренан, 2000: 116). На відміну від Стародавнього Світу релігія більше не виступає однією з основ існування соціальної спільноти як етнічної групи. Процеси націотворення та націоналізму формують нові національні ритуали, що або приходять на зміну релігійним, або взаємодіють із ними. «Ця релігія

була еквівалентом того, чим є у нас кидання жеребка або культ стяга. Зректися брати участь в цьому культі було б те саме, що відмовитися від військової служби в наших сучасних суспільностях» (Ренан, 2000: 116). Фактично націоналізм стає сурогатною світською релігією, перетворюючи націю в своєрідного «смертного бога». Натомість релігія стає індивідуальною справою громадянина.

Найменш значущим фактором в бутті нації Е.Ренан вважав спільність інтересів. Навряд чи можна виміряти націю лише раціональним інтересом: «В національності є одна сторона почування: вона і душа, й тіло одночасно» (Ренан, 2000: 117). Спільності інтересів цілком вистачає щоб формувати торгівельні союзи, але не достатньо щоб сформувати націю. Подібні аргументи стосувалися і географічного фактору. Особливості території швидше впливають на обличчя націй, ніж формують нації як такі: «Ні, територія, як і раса, не витворює нації. Земля дає субстрат, поле для боротьби й праці; людина дає душу. Людина проявляється у витворенні того священного явища, яке зветься народом. Для цього географії не вистачає» (Ренан, 2000: 118).

Відповідно, виникає питання – яка ознака є ключовою для нації? Не заперечуючи важливості об'єктивних ознак нації – території, мови, расових та етнічних особливостей, держави (династії), релігії, спільності інтересів, французький мислитель в праці «Що таке нація?» наголошував на визначальній ролі суб'єктивних, духовних, психологічних моментів: «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком...Таким чином, нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому. Нація вимагає минулого, але в сучасності вона реалізується цілком конкретним фактором: це ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації – це (якщо можна так висловитися) щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя» (Ренан, 2000: 118-119).

Фактично під щоденним плебісцитом мається на увазі «безперервне відтворення національної спільності шляхом ментальної та соціально-політичної інституціоналізації колективної волі з воль “національно свідомих індивідів”» (Вилков, 2008: 221).

Як бачимо, психологічне відчуття приналежності до нації ґрунтується на історичному минулому, спільності історії та долі. Пізніше цю тезу розвинув ще один представник психологічної теорії, австромарксист Отто Бауер, який визначав націю як «сукупність людей, об'єднаних у спільність характеру на ґрунті спільної долі» (Бауер, 2004: 35). Подібні уявлення формують спільну згоду жити разом, виступають основним спонукальним моментом для вибору (плебісциту). Саме в такому ключі психологічне відчуття свідомості належності до нації, оперте на уявлення про спільне минуле переважає расовий і навіть мовний чинник. «Ділити в минулому спільну славу й спільні жалі, здійснювати в майбутньому ту саму програму, разом терпіти, тішитися, сподіватися, - ось що є кращим від спільних митних комор і кордонів, які відповідають стратегічним вимогам, ось що розуміється, незважаючи на різницю раси й мови» (Ренан, 2000: 118-119). Таким чином концепція Е.Ренана органічно поєднує національну ідентичність як основу нації з демократичним характером національного вибору (щоденний плебісцит).

Вагомішу роль у формуванні національної ідентичності як основи нації відіграють не перемоги, а трагедії. Не заперечуючи в цілому роль перемог та національних тріумфів, французький мислитель наголошує, що саме трагедії та поразки виступають спонукальним мотивом для національного єднання та подальшої боротьби: «Так, спільні терпіння єднають більше, ніж спільні радощі. В національних споминах смуток має більше значення, ніж тріумф: смуток накладає обов'язки, смуток спонукає до спільних зусиль» (Ренан, 2000: 119). Фактично центральним міфом для формування нації, на думку Е.Ренана, виступає міф про націю-жертву – певна нація протягом тривалого періоду в історії зазнавала нападів та утисків, була своєрідною жертвою інших націй. Водночас, міф про націю-жертву виконує позитивну функцію в процесах націотворення лише тоді, коли органічно поєднується з міфом про націю-героя. Нація-жертва не тільки зуміла вистояти в часи лихоліть, але й готова до відновлення історичної справедливості

шляхом героїчних вчинків. Жертви в минулому кличуть до перемог у майбутньому. Нація, що зазнала несправедливості у минулому, має право в майбутньому повернути своє.

Без сумніву не останню роль у формуванні подібних поглядів відіграла уже згадувана проблема втрати Ельзасу та частини Лотарингії. Хоча в своєму творі Е.Ренан на це прямо не вказує, однак біль за ці втрати однозначно читається поміж рядків. Питання реваншу за Франко-пруську війну 1870–1871 р.р. в ті часи було ледь не головною складовою французької національної ідеї.

Поряд з формуванням національних міфів важливу роль в процесах націотворення відіграє історичне забуття. В основі формування сучасних націй лежить історична помилка: «Забута історія, або краще сказати, історична помилка є одним з головних чинників творення нації, і тому розвиток історичних досліджень часто буває небезпечним для національності» (Ренан, 2000: 110) Історичне забуття надзвичайно важливе для формування нації, адже воно прибирає з національної свідомості чорні сторінки історії, наповнює уявлення про власну націю позитивним змістом. Е.Ренан цілком реалістично підкреслював, що об'єднання держав у минулому спиралося переважно на насильство. Яскравою ілюстрацією цієї тези є історія Франції. Збирання французьких земель та посилення королівської влади відбувалося шляхом воєн та насильства. Водночас, в історичній ретроспективі подібна політика все ж таки мала позитивні наслідки, адже призвела до формування єдиної нації-держави. Історичне забуття виступає основою формування культу національних героїв, дозволяє приховати негативні сторони їхньої діяльності, залишаючи натомість лише позитивні сторінки як у їхній біографії, так і в історії нації загалом.

Формування нації – це своєрідне уособлення боротьби історика та міфотворця – боротьби між історичною правдою (яка, як правило, дуже гірка) та міфологізованим уявленням на національну історію. На думку Е.Ренана, задля блага нації, історик має поступитися міфотворцю, адже саме міф як спрощене освоєння дійсності, що сприймається на віру, є одним з визначальних чинників щоденного плебісциту націотворення.

Квінтесенцією поглядів на співвідношення міфу та історичної правди в процесах націотворення став відомий вислів французького мислителя: «Але суть нації полягає в тому, що у всіх індивідів було багато спільного і що всі вони забули багато» (Ренан, 2000: 110).

Нації кардинально змінили не лише внутрішньополітичний, але й зовнішньополітичний ландшафт. Формування націй забезпечило верховенство принципу народного суверенітету у внутрішньополітичних відносинах, та впровадило верховенство принципу національного суверенітету як «повновладдя нації, її реальна можливість визначати характер свого національного життя аж до політичного самовизначення та утворення самостійної держави» (Шляхтун, 2005: 502). на міжнародній арені. Е.Ренан цілком поділяв популярну в його часи тезу щодо верховенства в міжнародному праві «принципу національності», найбільш детальніше сформульованого швейцарським юристом І.К.Блюнчлі: «Кожна нація покликана і має право створити власну державу. Як людство складається з певного числа народів, так і світ має бути поділений на стільки ж держав. Що нація – то держава; що держава, – то нація!» (друк. за вид. Бочковський, 1998: 88).

Народний суверенітет у внутрішній політиці та національний суверенітет у зовнішньополітичних відносинах поставили силу права на місце права сили. На думку французького мислителя, подібна зміна основ міждержавних відносин може стати першим поштовхом до їх впорядкування та уникнення конфліктів: «В тій системі, яку я вам тут пропоную, нація, як і король, не має права казати провінції: «Ти належиш до мене, я беру тебе». Для нас провінція – це її мешканці; коли хто-небудь має право давати поради в подібних справах, це, насамперед, мешканці провінції. Для нації ніколи не було справжньої користі в тому, щоб приєднувати або утримувати країну проти її бажання. Врешті-решт, бажання нації – єдиний законний критерій, до якого треба завжди звертатися» (Ренан, 2000: 119). Фактично світ націй виступає запорукою демократичних відносин як всередині держави, так і в міждержавних відносинах. На сучасному етапі розвитку людства існування націй виступає як «гарантія свободи, яка зникла б, коли б світ мав тільки один закон, тільки одного пана» (Ренан, 2000: 119).

Дискусія та висновки

Не зважаючи на більш ніж століття, що відділяє нас від часу написання праці «Що таке нація?», дана робота не втратила актуальності. Критичне ставлення до абсолютизації ролі об'єктивних чинників у формуванні нації, критика ототожнення раси та нації, наголос на ролі міфів та історичного забуття в процесах націотворення тощо – це лише частковий перелік наукових здобутків французького мислителя. В історію розвитку суспільно-політичної думки Ернест Ренан увійшов як автор концепту нації, що являється поєднанням психологічного, історичного та демократичного елементів. Саме подібне поєднання формує національно-свідомих громадян, що разом становлять націю та втілюють її колективну волю. Існування націй як колективних волей національно-свідомих індивідів виступає запорукою панування сили права як у внутрішній політиці, так і в міжнародних відносинах.

Бібліографія

- Бауер О. Національне питання і соціал-демократія – К.: Основні цінності, 2004. – 120 с.
Бочковський О. Вступ до націології – К: Генеза, 1998. – 144 с.
Вилков В.Ю. Западная нациология XX столетия: концептуальные портреты – К.: Видавець Карпенко В.М., 2008. – 424 с.
Вілков В., Римаренко Ю. Ренан Ж. Ернест / Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І. Римаренко (від. ред.). – К.: Генеза, 1996. – С. 877-878
Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму –К.: Либідь, 1999. – 352 с.
Ренан Е. Що таке нація? / Націоналізм. Антологія /упоряд О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 107 – 120.
Смит Д. Энтони. Национализм и модернизм: критический обзор современных теорий наций и национализма – М.: Практикс, 2004. – 464 с.
Сміт Д. Ентоні. Національна ідентичність – К.: Основи, 1994. – 223 с.
Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія – К.: «К.І.С.», 2004. – 170 с.
Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів – К.: Либідь, 2005. – 568 с.
Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity– Cambridge, MA-London, England, 1993. – 596 p.

References

- Bauer O. The National Question and Social Democracy. - K. : Key Values, 2004. - 120 p.
Bochkovskii O. Introduction to national studies. - K: Genesis, 1998. - 144 pp.
Vylkov V.Yu. Western nationalism of the twentieth century: conceptual portraits. K. : Publisher Karpenko V.M., 2008. - 424 pp.
Vilkov V., Rymarenko Y. Renan J. Ernest / Small Encyclopedia of Ethno-State Studies / Yu.I. Rymarenko (ed.). - K. : Genesis, 1996. - p. 877-878
Kasyanov G.V. Theories of the nation and nationalism. - K.: Lybid, 1999. - 352 pp.
Renan E. What is a nation? / Nationalism. Anthology / order A. Protsenko, V. Lisovy. - K. : Smoloskyp, 2000. - p. 107 - 120.
Smith D. Anthony. Nationalism and modernism: a critical review of contemporary theories of nations and nationalism. - M. : Praxis, 2004. - 464 pp.
Smith D. Anthony. National Identity. - K. : Fundamentals, 1994. - 223 p.
Smith Anthony D. Nationalism: Theory, ideology, history. - K. : "K.I.S.", 2004. - 170 p.
Shlyakhtun P.P. Constitutional Law: Glossary of Terms. - K.: Lybid, 2005. - 568 pp.
Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity– Cambridge, MA-London, 1993. – 596 p.

THE PLEBISCITI CONCEPT OF A NATION BY ERNEST RENAN

Korshuk. R. Candidate of Political Sciences, Associate professor Taras Shevchenko National University of Kyiv, (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0001-7368-3963>
e-mail: romankorshuk@ukr.net

Abstract

The article analyses the concept of the nation of the French thinker Ernest Renan. The role of objective factors in nation-building processes is considered, the inadmissibility of absolutisation of the role of these factors in the formation of the nation is indicated. The reasons for E. Renan's criticism of the identification of nation and race are investigated. In particular, the anti-scientific and anti-democratic nature of such identification is pointed out. The concept of the nation as a daily plebiscite and its connection with the common history and destiny is analysed. The importance of the national idea in the process of nation formation is pointed out. In particular, the role of national myths, the myths of the "victim nation" and the "hero nation", and historical oblivion in the processes of nation-building is analysed.

The results of the study were obtained by applying the following methods: structural and functional - to analyse the role of objective and subjective factors influencing the processes of nation-building, their relationship; comparative - to compare the importance of territory, dynasty, statehood, common interests, race, language, religion and national identity in the process of nation-building; institutional method - for the analysis of the daily plebiscite as a process of mental and socio-political institutionalisation of the collective will, which is the basis for the continuous reproduction of the national community; causal analysis - to reveal the specific historical circumstances of the formation of the plebiscite concept of the nation of E. Renan, in particular the influence on the formation of his views on the consequences of the Franco-Prussian War of 1870-1871.

Ernest Renan entered the history of the development of socio-political thought as the author of the concept of the nation, which is a combination of psychological, historical and democratic elements. Renan's concept organically combines national identity as the basis of the nation with the democratic nature of national choice (daily plebiscite). This combination forms nationally conscious citizens who together make up the nation and embody its collective will. The existence of nations as the collective wills of nationally conscious individuals is the key to the law in domestic politics and international relations.

Keywords: nation, national identity, democracy, plebiscite, race, language, dynasty, religion, historical oblivion.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Korshuk R. (2021) The Plebiscitary Concept of a Nation by Ernest Renan. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 81-88. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-8/12>

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЛОБІЮВАННЯ ЗА СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Петро Олещук, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1042-4539>
e-mail: oleshchuk3@gmail.com

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Олещук П. (2021) Інформаційні технології лобіювання за сучасної демократії. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, 1(4), 89-96. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-9/12>

Анотація

Досліджується використання інформаційних технологій лобіювання за сучасної демократії та розкриваються особливості їх практичної реалізації. Охарактеризовані різновиди інформаційних технологій лобіювання з виокремленням адвокаційних кампаній, технологій мобілізації громадської думки та технологій медіа-перехоплення.

Ключові слова: лобіювання, політичні технології, інформаційні технології, демократія.

Вступ

За умов бурхливого розвитку інформаційного суспільства та інтенсифікації каналів комунікації, характер технологій політичного лобіювання так само набуває суттєвих змін. Сучасна демократія характеризується складністю ухвалення політичних рішень та багатоманітністю інтересів різноманітних соціальних груп, які можуть реалізовуватися через механізми лобіювання. Останні можуть виконувати функції комунікації органів державної влади та громадянського суспільства. Водночас, сучасний лобізм неможливий без залучення технологій інформаційного впливу, які дозволяють максимально ефективно впливати на розробку та ухвалення державних рішень.

Аналіз сучасних розробок

Проблема лобіювання широко досліджена в українській політичній науці. Водночас, переважна більшість досліджень зосереджується на інституціональній складовій лобіювання, оминаючи проблему використання інформаційного впливу у лобіюванні за умов сучасної демократії. Водночас, сучасний лобізм неможливий без інформаційного тиску на владу із залученням механізмів сучасної демократії. Це обумовлює необхідність дослідження технологій інформаційного впливу у лобіюванні за умов сучасної демократії.

Результати

Якщо класична модель лобіювання передбачала жорсткий поділ технологій лобіювання на законні та незаконні, де перші передбачали пошук механізмів взаємовигідної співпраці з політиками, інформаційну роботу з метою переконання політичних суб'єктів, а другі – виключно підкуп та силовий тиск, то новітні технології, значною мірою, передбачають достатньо складне проведення межі між легітимними та нелегітимними засобами. Оскільки цілком легальний тиск на владу через інструменти інформаційної роботи цілком може доповнюватися нелегальними

силовими акціями з нападами «громадських активістів» на різноманітні підприємства та організацію провокативних силових дій у громадських місцях.

Суворе розмежування на кампанії з лобіювання та публічної адвокації втрачає реальний зміст, адже адвокаційні кампанії все частіше стають лобістськими за своєю природою, а підтримка з боку різноманітних «активістів» - умовою технологічної ефективності кампанії з лобіювання.

Наступна особливість новітніх технологій політичного лобіювання полягає у поєднанні усіх можливих технологій політичного тиску, які реалізуються у рамках однієї кампанії лобіювання. При цьому, на жодному з напрямків не робиться наголос. Безпосередня інформаційна робота з представниками політичної еліти, аналітична діяльність та законопроектів може поєднуватися у рамках однієї акції із масовими кампаніями протесту та опосередкованим впливом на громадську думку через мас-медіа та інші суспільні канали комунікації.

Все це виражається у тому, що кампанія з лобіювання із довготривалої операції перетворюється на жорстку та короткотривалу атаку, що, загалом, повністю відповідає загальній логіці світу, що характеризується пришвидшеним темпом суспільно-політичних процесів. Відповідно, новітні технології політичного лобіювання можуть бути поділені на кілька змістовних груп, які, тим не менше, використовуються не окремо, а в поєднанні з іншими.

До першої групи технологій лобіювання можна віднести лобіювання шляхом мобілізації громадської думки на користь прийняття необхідного рішення. Умовно дані технології можна назвати технологіями опосередкованого інформаційного тиску.

До методів мобілізації громадської думки відносяться: організація кампаній в ЗМІ, організація масових акцій (grassroots), громадський захист (public advocacy), інспірування масових звернень (astroturfing).

Організація кампаній в ЗМІ - найбільш доступний і в більшості випадків достатній спосіб вирішення питання про вплив на владу. У цьому випадку можна говорити про поєднання методів лобізму і GR-діяльності. При цьому, необхідно відзначити, що організація публікацій у ЗМІ є звичною практикою будь-якої діяльності у сфері зв'язків з громадськістю, і саме по собі не може бути засобом лобіювання. Особливостями сучасних інформаційних кампаній з лобіювання у ЗМІ є комбінування різних засобів та способів впливу за жорсткої координації усіх зусиль. Першою важливою особливістю сучасних кампаній є комп'ютеризація операцій. Далі, варто згадати про координацію кампанії. Сучасні технології дозволяють контролювати великий, запущений в дію, механізм інформаційного лобізму. Нарешті, на основі здійснюваної координації реалізується моніторинг подій. Відповідно, фіксуються усі форми політичної активності, кількість згадувань та посилань у ЗМІ, на основі чого робиться висновок про ефективність тиску. У кінцевому рахунку здійснюється мобілізація сил та розповсюдження інформації. Необхідно відзначити, що інформаційний тиск може здійснюватися як прямо, так і опосередковано. Зокрема, прямий тиск – це публікація матеріалів, у яких не приховуються основний зміст та інформаційний посил, а основні ідеї, заради поширення яких і здійснюється дана публікація, ретранслюються відкрито.

Окрім прямого, може здійснюватися і прихований інформаційний тиск, коли базові та найбільш значимі ідеї приховуються за іншим змістом, але все ж ретранслюються. Головна мета подібного тиску – створення інформаційного фону для прямого інформаційного тиску. Наприклад, це можуть бути певні тези лобістського змісту, подані у загально-аналітичних матеріалах та публікаціях. Або певні тези, що озвучуються експертами на телебаченні або радіо.

Технологія, загалом, виглядає наступним чином.

По-перше, визначаються цілі кампанії з лобіювання, які можуть передбачати тиск на органи законодавчої або виконавчої влади з метою підтримки ухвалення певного рішення (або навпаки – скасування нормативно-правового акту). Наприклад, це може бути питання заборони грального бізнесу.

По-друге, на основі визначених задач встановлюються безпосередні об'єкти для тиску. Ними можуть бути політичні діячі або державні установи (партійні інститути). Крім того, можуть бути визначені конкретні політики або політичні сили як об'єкти для атак.

По-третє, розробляються базові політичні меседжі, які повинні вплинути на громадську думку у напрямку підтримки пропонуваніх політичних рішень. Вони повинні бути доступними для розуміння широкими суспільними верствами.

По-четверте, базові меседжі озвучуються з метою максимально-широкого донесення їх змісту.

По-п'яте, запускається кампанія інформаційної підтримки, яка передбачає як організацію кампаній «громадського активізму» на підтримку базових меседжів, так і ретрансляцію базових меседжів у публіцистиці, наукових публікаціях, експертних оцінках тощо.

В кінцевому рахунку, кампанія має забезпечити тотальне домінування базових меседжів в інформаційному полі, аби лобювання було підтримане на рівні громадської думки, а точковий тиск лобістів підтримувався потужним тиском громадськості. Загалом, і прямиий, і опосередкований тиск, здебільшого, поєднуються у рамках однієї інформаційної кампанії з лобювання, та покликані створити сприятливі настрої у суспільстві, які потім можна використати як аргумент під час перемовин з політиками, аби мотивувати їх ухвалити потрібні рішення.

Також варто згадати і про таку специфічну технологію інформаційного тиску як «медійне перехоплення» або *Media-jacking* (Чумиков, 2015: 33), - процес створення паблісіті для свого порядку денного за рахунок використання чужого майданчика або новинневого простору. Таке медійне паразитування на увазі та через інтеграцію свого меседжу в актуальний новинневий фон чужого заходу і перемикування уваги аудиторії на власні питання або проблеми. Так як корпорації і політики мають більше ресурсів для залучення преси, добре сплановані, креативні медіаперехоплення можуть бути досить ефективним способом залучення інтересу ЗМІ під час проведення малобюджетних активістських акцій.

Технологія «медійного перехоплення» виглядає наступним чином.

По-перше, визначаються теми, які зараз викликають найбільшу суспільну увагу.

По-друге, визначається спосіб, як саме можна приєднатися до даної теми. Наприклад, у формі власної акції, що відбуватиметься паралельно з подією, яка викликати увагу.

По-третє, визначення способу, яким чином увага буде переключатися з основної акції на ту, що організовується в рамках проекту по «медійному перехопленню». Тут основна увага може приділятися видовищності або провокативності даної акції.

За інформаційним тиском слідує організація масових акцій з метою впливу на громадську думку - дуже ефективний засіб тиску на владу. Сюди можна віднести явище, що отримало широке поширення в США. Мова про використання громадських ініціатив на місцях (*grassroots activity*), а також кампаній громадської підтримки (*public advocacy campaigns*).

«Вкорінені» або *Grassroots-технології* (від англ. «Коріння трави») широко застосовуються масовими групами інтересів, наприклад профспілками та екологічними об'єднаннями. Інструментарій *Grassroots* включає організацію і проведення різного роду масових акцій і колективних дій, для участі в яких мобілізуються як безпосередні члени групи інтересів, так і представники широкої громадськості, які поділяють подібні цілі або мотивовані матеріально. Часто такі акції носять деструктивний характер, однак при цьому володіють значним ресурсом впливу на представників влади, тому що привертають увагу широкої громадськості та ЗМІ.

При проведенні більшості лобістських кампаній з використанням непрямих технологій впливу має місце комбіноване застосування інструментів *Public Affairs*, *Media Relations* і *Grassroots*. Це означає, що між об'єктом і суб'єктом лобізму вибудовуються так звані «ланцюжки аудиторій» (Вуйма, 2007: 67). Невід'ємним елементом всіх «ланцюжків аудиторій» є засоби масової інформації. Завдяки впливу ЗМІ мобілізується громадськість, яка вже зі свого боку починає тиснути на органи влади. У деяких випадках лобістські схеми носять надзвичайно складний характер. З урахуванням сучасних тенденцій, пов'язаних зі зростанням впливу Інтернету на формування громадської думки, можна говорити про використання в лобістських кампаніях не тільки засобів масової інформації, а й електронних засобів масової комунікації.

Типова *grassroots-кампанія* - це плановане захід, організований для мобілізації громадської підтримки і чинення тиску на законодавців, державних посадових осіб або корпорацій.

Традиційна grassroots-активність може приймати стандартні форми у вигляді збору підписів для петицій, збору коштів від дрібних донорів для політичної реклами або кампанії, агітації, участі в мітингах, безкоштовних телефонних ліній, зборів невеликих груп, інтерв'ю з ключовими державними посадовими особами тощо. Grassroots як форма політичного переконання може бути дуже ефективним способом посилення громадського резонансу навколо проблеми і спонукання представників державних органів до прийняття конкретних рішень.

Public advocacy campaigns - громадські акції, спрямовані на представництво і захист прав та інтересів певної соціальної групи. Групи активістів займаються лобюванням соціальних питань, таких як проблеми екології, насильство в сім'ях, закони про аборти і т.д. До відомих активістських груп належать Greenpeace, організація із захисту прав тварин PETA, Асоціація американських сімей і т.д. Ефективність цих груп полягає в тому, що, займаючись просуванням своїх програм, вони автоматично звертають увагу громадськості і політиків на більш глобальні проблеми, що стосуються всього світового співтовариства. Проте активістським організаціям часто доводиться захищати свої інтереси серед какофонії думок, що супроводжує будь-який законодавчий проект в законодавчих органах. Іноді позиції одних соціальних груп можуть не збігатися з поглядами інших об'єднань і асоціацій.

Поширеною є практика впливу на політичну еліту шляхом формування громадської думки за допомогою різноманітних технік та засобів. Однією з таких технологій є астротурфінг (astroturfing), який на вигляд нічим не відрізняється від grassroots-кампаній. Однак в одному випадку ініціатива кампаній йде від самих людей, а в другому - наявне політичне замовлення, а джерело фінансування кампанії приховується.

До іншої технології впливу на громадську думку в рамках лобювання та дезінформування законодавців належить практика «зеленого камуфляжу» (greenwashing), коли виробники заявляють про екологічну чистоту своєї продукції, не маючи на те вагомих підстав. «Зелений камуфляж» використовується багатьма компаніями для підтримки іміджу екологічно-орієнтованої організації і отримання політичної підтримки. Як правило, при цьому опускаються важливі деталі або підтасовуються факти. Загалом, технологія «зеленого камуфляжу» може застосовуватися не лише по відношенню до «екологічності» бізнесу, але й щодо будь-яких інших актуальних соціальних проблем. Наприклад, створення робочих місць, працевлаштування ветеранів або інвалідів тощо. У цьому контексті, «камуфляж» виступає «політичним захистом» для бізнесу, який прикривається у подібний спосіб від спроб тиску на нього з боку влади.

Сокпаппетінг (Sockpuppeting, англ. Sock puppet - «ручна лялька») - штучне нагнітання ажіотажу в Інтернеті за допомогою клонів або інтернет-ботів - вже давно став частиною сучасного політичного маркетингу. Спеціальні програми здатні автоматично генерувати тисячі «фейків» шляхом створення облікового запису, які в свою чергу використовуються для інформаційного впливу на інтернет-користувачів. У 2013 р звичайний бот за допомогою 1,8 млн персональних комп'ютерів легко мультиплікувавши до 3 млн кліків, лайків та ретвітів в день, збагачуючи своїх творців на 1 млн дол. на рік (Ктепі). «Сокпаппети» часто створюються професійними інтернет-тролями для створення ефекту більшості або штучної накрутки голосів при голосуванні, приховування справжнього імені або особи користувача, а також поширення дезінформації.

Програми-роботи, або ботнети, як правило, створюються для імітації спілкування з живими користувачами або генерування «лайків». Найчастіше їх неможливо відрізнити від справжніх користувачів навіть за IP-адресами комп'ютерів, так як вони нерідко прив'язані до інших «фейкових адрес». Соціальні боти здатні за кілька місяців створити історію, репутацію, зав'язати довірчі відносини з мікроблоггерами Твіттера, а також наростити аудиторію. Загалом, саме соціальні медіа суттєво підвищили ефективність стратегій і тактик зі зв'язків з органами державної влади та залучення громадян до політичного життя.

В даний час більше, ніж будь-коли раніше, політичні меншини мають можливості озвучити свою думку за рахунок нових технологій і інтернет-додатків. Невеликі організації та приватні особи більше не залежать від засобів, раніше доступних тільки урядам і великим корпораціям. Сьогодні громадяни можуть вибрати ті новини, які вони хочуть отримувати, і просувати в власних соціальних медіа ті соціальні та суспільні програми, які їм подобаються. Провідні

організації, що займаються захистом громадських інтересів, стають повноправними учасниками онлайн-спільнот. Вони знайомляться з їх культурою, мовою і потребами і керують політичною дискусією за допомогою мультимедійних ресурсів.

Передвиборна кампанія Барака Обама в 2008 р продемонструвала переваги соціальних мереж для політичного активізму, взаємодії з громадянами та збору коштів. Наприклад, соціальні медіа підвищили рівень суспільного реагування і підзвітність обох сторін. Вони створили нову модель громадської активності, що поєднує елементи традиційних ЗМІ з соціальними медіа, при якій прості громадяни стають основою політичного переконання, використовуючи при цьому свої особисті зв'язки в політичних цілях.

В останні роки краудсорсінг (crowd + outsourcing, «мудрість натовпу», «колективний розум») використовувався для організацій акцій протесту, викриття корупції, організації допомоги постраждалим в кризових ситуаціях і багатьох інших акцій. Останнім часом стали популярні кампанії, які використовують елементи краудсорсингу для здійснення впливу на політичні та законодавчі рішення. Наприклад, організація Unsaucus в м Провіденсі, штат Род-Айленд в США оголосила в соціальних мережах акцію з пошуків кандидата на посаду нового мера, таким чином, надавши всім бажаючим не тільки допомогти «рекрутувати на цю посаду» гідного кандидата, але і прийняти участь в колективному обговоренні необхідних кваліфікацій нового «менеджера по найму». Таким чином, майбутні вибори нового мера і суспільні сподівання, пов'язані з ним і його діяльністю, стали предметом громадської дискусії задовго до виборів.

Набуває популярності і т.зв. хештег-політика (Meisel) - нова тактика, використовувана інтернет-активістами в Twitter для обговорення та просування своїх законопроектів. Хештег або Гештег (англ. Hashtag, hash — символ ґратки) — слово або фраза, яким передує символ «#». Користувачі можуть об'єднувати групу повідомлень за темою або типом з використанням хештегів — слів або фраз, які починаються з #. Короткі повідомлення в мікроблогах соціальних мереж, таких як Twitter (Baumgartner & Morris, 2010), Tout, identi.ca, Google+, Facebook і VK, можуть бути помічені хештегом, включаючи в себе як одне слово, так і більше об'єднаних слів (але без пробілів). Хештеги дають можливість групувати подібні повідомлення, таким чином можна знайти хештег і отримати набір повідомлень, які його містять. Шляхом нарощування дискусійного форуму навколо ключових хештегів і контролю контенту модератор намагається залучити нових прихильників для підтримки політичного порядку денного. Іноді в ролі хештег-менеджерів виступають відомі політики. Так, 2012 р президент Обама перед дебатами з представниками Конгресу США на тему підвищення оподаткування населення звернувся до користувачів Twitter з закликом написати під хештегом # my2k, що для них означають 2 тис. дол. Багато користувачів не стримували емоцій у своєму ставленні до законопроекту, адже в разі прийняття кожна сім'я мала б щорічно платити в казну саме цю суму.

Наступна і досить важлива група технологій – прямий політичний інформаційний тиск. Зокрема, він здійснюється у формі надсилання запитів органам державної влади з метою впливу на ухвалення політичних рішень. Найпоширеніша практика подібних звернень – подання петицій до органів державної влади та місцевого самоврядування та збір під ними підписів, аби примусити орган влади до розгляду даного документу.

У випадку України кожен громадянин може, наприклад, зареєструвати та розпочати збір підписів під петицією до Президента України (<https://petition.president.gov.ua/>). Щоправда, ефективність подібного механізму на даний момент не дозволяє говорити про нього як про досить важливий інструмент тиску. Питання практичної реалізації громадянами України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів регулюється Законом України «Про звернення громадян» (Закон України). Так, громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо

реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргю про їх порушення.

Особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами. Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги. Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства. Заява (клопотання) — звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства, недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо. Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Є кілька основних жанрів листів, передбачених законодавством. Умови надання відповідей на них дещо різняться. Цими жанрами є повідомлення (на нього відповідати не треба, якщо адресат не палає бажанням красно подякувати), заява (на неї відповідь має бути, оскільки заява — це офіційне виголошення своєї оригінальної позиції організацією, яка її надсилає), запит (на нього треба відповідати обов'язково, до того ж у місячний термін; він має містити власне запит, питання, на які ви просите відповісти, і адресу, на яку відіслати відповідь), скарга (в принципі, це те саме, що і запит, от тільки у скарзі ви просите відповісти, які дії були зроблені «у зв'язку з тим, що... / ваша скарга/»).

Депутатський запит — особливий жанр листа. Такі листи направляють народні депутати. Термін розгляду таких запитів — 3 дні, а відповідь має бути надіслана в межах 10 діб. Анонімні листи — форма прямого інформаційного впливу, що не передбачає вказування автора. Писати анонімні листи немає сенсу, оскільки на них не може бути відповіді, а тому вони не зобов'язують адресата ні до яких дій. Відкриті листи також є одним із способів впливу на місцеві органи влади. Вони надсилаються до адресата, а копія листа публікується у місцевій пресі. Якщо відповідь не подається до преси, авторитет відповідного органу чи особи падає в очах місцевої громади. Завдяки цьому можна одночасно добитися відповіді і висвітлити у пресі свою позицію і позицію влади щодо певної проблеми. Для публікації відкритих листів обирають найпопулярніші і найавторитетніші серед населення видання, найкраще ті, анонси яких оголошують по радіо, телебаченню і у метро.

Окрім передбачених законом та традиційних форм прямого інформаційного впливу сучасні автори виокремлюють і ряд незвичних форм та методів, які характеризують сучасний інформаційно-лоббистський вплив (Абетка політична, 2016: 73-74). Близькими до відкритих листів є так звані «інформаційні атаки» (з копією у прокуратуру) щодо того, що у пресі була опублікована інформація, котра не відповідає дійсності і зачіпає особисті інтереси громадян або впливає на авторитет і громадське визнання організацій. В таких листах вимагають опублікувати відмову від статті (спростування). Факсовою атакою називають одну з тих акцій, які примушують остаточно вийти із себе працівників установи, проти якої ви проводите кампанію протесту («мішень»). Вона полягає у тому, що на факс цієї установи приходить велика кількість листів однакового змісту (бажано зрізних номерів телефонів для уникнення блокування цих номерів), або листи дуже великого розміру. Багато листів стають причиною того, що у факсі часто і швидко закінчується папір, його треба замінювати і купувати, відповідно.

Висновки

Підсумовуючи сказане вище, необхідно відзначити, що політичне лобювання у всіх його легальних формах є технологією інформаційного впливу. Даний вплив може бути як прямим, у формі надання певної інформації представникам політичної еліти з метою спонукати їх до ухвалення певних рішень, так і непрямим, коли інформаційний вплив спершу здійснюється на громадську думку, а далі вже тиск громадськості використовується як інструмент досягнення необхідного результату. Від інших політичних технологій інформаційного впливу технології лобювання відрізняються цілями, суб'єктами та засобами реалізації. Зокрема, ціллю є не заміна влади, а ухвалення конкретних рішень, тому лобювання в інформаційному плані є вузько-направленою дією. Суб'єктами лобювання виступають групи тиску, що реалізують у сфері політики конкретні інтереси, а тому не залучені у політичний процес постійно. Відповідно, вони змушені залучати професійних лобістів. При цьому, якщо у випадку медійних технологій основним ресурсом виступає доступ до медіа, то у випадку лобювання – це професійні контакти лобістів, які і виступають каналами донесення необхідної інформації. Особливістю новітніх технологій політичного лобювання є те, що інформаційний тиск може бути як прямим через пряму взаємодію з політичною елітою з метою ухвалення певних рішень, так і опосередкованим, через тиск з боку громадської думки. Крім того, у межах сучасних технологій лобювання прямий та непрямий тиск часто взаємо доповнюються та посилюють ефект від впливу на державні інституції.

Бібліографія

- Baumgartner J., Morris J. (2010). Who Wants to Be My Friend? / Jody C. Baumgartner and Jonathan S. Morris // *Communicator-in-Chief*, 54.
- Ктепi В. Deception in political social media // ed. K. Harvey. *Encyclopedia of social media and politic*. Vol. 4. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. P. 357-359.
- Meisel D. Hashtag politics. [digital source] - URL: <http://beautifultrouble.org/theory/hashtag-politics>
- Абетка політична. Вплив громадян на ухвалення політичних рішень: навчальний посібник. За наук.ред. док.наук держ. упр. О.В.Радченка; Редактор-упорядник М. Д. Городок, [автори-упоряд. С.В. Герасимчук, М.Д.Городок, А.В. Карташов]; Вид. 11-е, доп. і перероб. — Київ.: Вид-во «Березовська», 2016. — 76с.
- Вуйма А. Ю. Лоббирование. Как добиться от власти нужных решений / Антон Вуйма. — СПб.: Питер, 2007. — 384 с.
- Закон України «Про звернення громадян» [електронний ресурс]. – режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>
- Чумиков, А. Н. Имидж – репутация – бренд: традиционные подходы и новые технологии : сборник статей / А. Н. Чумиков – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 106 с.

References

- Baumgartner J., Morris J. (2010). Who Wants to Be My Friend? / Jody C. Baumgartner and Jonathan S. Morris // *Communicator-in-Chief*, 54.
- Ктепi В. Deception in political social media // ed. K. Harvey. *Encyclopedia of social media and politic*. Vol. 4. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. P. 357-359.
- Meisel D. Hashtag politics. [digital source] - URL: <http://beautifultrouble.org/theory/hashtag-politics>
- The alphabet of policy. Impact of citizens on political decisions: textbook. Editor-in-chief O. V. Radchenko; Editor-compiler M. D. Gorodok, [S.V. Gerasimchuk, M.D. Gorodok, A.V. Kartashov]. - Kyiv: Berezovsky, 2016. – 76 pp.
- Vuyma A. Y. Lobbying. How to achieve the power of the right decisions / Anton Wuyma. - SPb. : Peter, 2007. - 384 pp.

The Law of Ukraine "On Citizens' Appeal" [electronic resource]. - access mode:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>

Chumikov A.N. Image - Reputation - Brand: Traditional Approaches and New Technologies: Collected Articles / A.N. Chumikov - M.-Berlin: Direct Media, 2015. - 106 pp.

THE INFORMATION TECHNOLOGIES OF LOBBYING FOR THE MODERN DEMOCRACY

Petro Oleshchuk, Candidate of Political Sciences, associate professor, associate professor of political science department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-1042-4539>

e-mail: oleshchuk3@gmail.com

Abstract

This paper explores the use of information technologies for lobbying in modern democracy and the peculiarities of their practical implementation. The author characterised varieties of information technology lobbying with the selection of advocacy campaigns, technologies for public mobilisation and technologies of the media-jacking.

Keywords: lobbying, political technologies, information technologies, democracy.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Oleshchuk P. (2021) The Information Technologies of Lobbying for the Modern Democracy. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy, 1(4), 89-96. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-9/12>

РАЦІОНАЛЬНЕ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНЕ В СУЧАСНІЙ ДЕМОКРАТІЇ

Григорій Постригань, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри політичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-4137-3690>

e-mail: polit-nauk@ukr.net

Анотація

Обґрунтовано теоретичні основи аналізу сучасної демократії як єдності раціональних та ірраціональних параметрів. Аргументовано виокремлення інституціональної складової демократії, що забезпечує раціоналізацію структур та процесів систем народовладдя. До ірраціонального в демократії визначено явища культурного порядку: політичну волю, віру, довіру. Отримані результати дозволяють виявляти взаємозалежність та взаємообумовленість раціонального та ірраціонального в конкретних політичних явищах та подіях сучасності.

Ключові слова: демократія, раціональне, ірраціональне, політична відповідальність, вибори, опозиція, політична воля, віра, довіра.

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Постригань Г. (2021). Раціональне та ірраціональне в сучасній демократії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 1(4), 97-104. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-10/12>

Вступ

Демократія як суспільний ідеал, як домінуючий напрям розвитку сучасності надихає переважну більшість народів світу, серед яких чільне місце займає й народ України, до пошуків оптимальних шляхів її реалізації в повсякденну політичну практику. В той же час суспільно-політичні процеси останніх десятиліть, які відбуваються в різних регіонах цивілізації XXI ст. свідчать про те, що демократія проходить через період серйозних випробувань. Розхитування засад демократії шляхом вторгнення в її інститути та цінності популістських ідей та процедур, ведення своєїрідної "гібридної" війни проти демократії створило низку теоретичних та практичних проблем, які потребують глибокого осмислення та пошуку шляхів їх вирішення. До таких проблем можна віднести "віртуалізацію" політики та демократії, викривлення принципів народного суверенітету через маніпулювання масовою свідомістю, що в свою чергу, веде до деформації волевиявлення народу як у громадській думці, так і в результатах всенародних голосувань. Існують і інші аспекти своєїрідної ерозії демократії, які заслуговують на увагу теоретиків та практиків політики.

Попри досить солідну наукову літературу з проблем демократії недостатньо аналізуються такі фундаментальні питання, як раціональні на ірраціональні компоненти в структурі демократії, їх взаємозв'язок і взаємообумовленість. Подібні дослідження зачіпають глибокі засади людської діяльності, які важливі для розуміння чинників політичної поведінки в умовах демократії. Загальним методологічним підходом в цьому плані є положення про те, що політика в кінцевому підсумку є не чим іншим, як особливим різновидом людських взаємодій, а демократія в свою чергу, її послідовною орієнтацією на людину, як найвищу суспільну цінність. Такий підхід сприятиме виявленню залежностей в процедурах і цінностях демократії, як об'єктивно обумовлених, так і суб'єктивно відтворюваних ідеалах, орієнтаціях, конкретних справах.

У суперечливій єдності раціонального та ірраціонального в людині можна знайти деякі важливі протиріччя й самої демократії. В цьому й полягає основна мета цієї статті: розкрити

зв'язок раціонального та ірраціонального в людині з раціональними та ірраціональними аспектами демократії як політичної практики й форми людської взаємодії.

Джерела

Область наукової уваги сформувалася з перетину багатьох понять - раціональності, ірраціональності, демократії, свободи, історичних типів раціональності та ірраціональності. Це зумовило необхідність вивчення робіт, що відносяться до різних сфер філософського знання. Через це виникла потреба звернення і до різних видів соціально-філософського дискурсу: політологічного, політекономічного, соціально-філософського, епістемологічного, антропологічного, культурологічного.

Джерела постановки проблеми сягають XVII-XIX століття, в соціально-політичні вчення Дж.Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, І. Бентама, Дж.Ст.Мілля, А. де Токвіля, - чий ідеї згодом лягли в основу сучасного ліберально-демократичного концепту. У цей період формується парадигма ставлення до демократії як очевидно раціональному явищу.

Дана парадигма розвивається лібералізмом не тільки на стадії передумов, але і в його зрілих теоретичних формах. Її концептуалізація здійснюється теорією раціонального вибору, що виникла в другій половині ХХ століття. Представники даного напрямку Дауне А., Ілстер Дж., Колеман Дж., Ордешік П., Елстер Дж., Ерроу К. та ін., Спираючись на ідеї неокласичної економічної теорії, пов'язують формування демократичного устрою суспільного життя (як і ринкового) з вільним вибором, здійснюваним раціональними індивідами, які переслідують свої егоїстичні цілі.

У розвитку уявлень про раціональність демократичного процесу велику роль зіграли західні політологи та соціальні філософи Б'юкенен Дж. І Таллок Г., які розробили теорію суспільно значущого вибору, а також Хабермас Ю - творець теорії комунікативної дії, в рамках якої ним формується модель «комунікативної раціональності».

Однією з найбільш значущих для сучасного соціально-філософського дискурсу є тема раціональності. Класиком її осмислення є М. Вебер, який виявив основну тенденцію розвитку історичного процесу та визначив її як «раціоналізацію життєвої поведінки».

Всі ці праці, так чи інакше, стали джерелами даного дослідження.

Методологія

У зв'язку з тим, що предметом дослідження є область перетину різних феноменів, а не якась явище, взяте саме по собі, досягнення мети й розв'язання поставлених завдань викликало необхідність звернення до різноманітних сфер наукового інтересу, концепцій та підходів.

Методичною основою дослідження є такі принципи як: 1) холізм, який пов'язаний з цілісним розглядом предмета дослідження в його системній визначеності; 2) об'єктивізм, який дозволив адекватно представити систему соціальної регуляції у взаємодії раціональних та ірраціональних компонентів сучасної демократії, де останні відіграють все більш значну роль; 3) історизм, дозволив розглянути демократію в зміні шляхом порівняння різних етапів її становлення, що особливо важливо в умовах трансформації (зміни соціокультурної парадигми), коли відбувається зміна еліт, способів їх взаємодії з масами, заснованих на жорсткій прихильності до владної ієрархії, а лінійна структура суспільства, ефективна в попередні часи, втрачає своє значення як регулятора і саме соціокультурні відмінності стають структуростворюючим чинником суспільства як регулюючої системи.

Пріоритет у даній роботі був відданий такими методами політичних досліджень: системному, соціокультурному та структурно-функціональному. Системний метод використовувався при вивченні демократії як цілісного суспільного явища. Соціокультурний метод застосовувався в ході з'ясування соціальних і культурних передумов і джерел виникнення раціонального та ірраціонального в сучасній демократії, а структурно-функціональний метод використовувався при визначенні їх конкретних форм прояву у свідомості та поведінці людей в демократичному процесі.

Результати

Категорії “раціональне” та “ірраціональне” є одними із засадничих у філософських дослідженнях. На основі визнання провідної ролі тої або іншої виникали і існують різні філософські теорії, школи й напрями, в яких розгортаються раціоналістичні або ірраціоналістичні концепції світу, його пізнання та людського існування. Слід зазначити, що категорії раціонального та ірраціонального вважаються полісемантичними по своїй природі. Це означає, що виділяють різні змістові аспекти їхнього вживання.

Так, з точки зору гносеології раціональне та ірраціональне є різноякісними сторонами пізнавального процесу. Якщо раціональним визначається розумова, інтелектуальна сторона пізнання, що втілюється в системно-обґрунтоване, доказове знання, то до ірраціонального відносять протилежні розуму процеси сприйняття світу – віра, інтуїція, інстинкти, життєві сили тощо. Ірраціональне сприйняття світу втілюється в різноманітні свідомі й підсвідомі емоційно-чуттєві переживання, асоціації, образи тощо. Таким чином, з точки зору гносеології раціональним є те, що логічне, закономірне, передбачуване, а ірраціональним є те, що нелогічне, мінливе й незакономірне, непередбачуване, є простором переживань, вірувань, емоційних імпульсів.

На основі гносеологічного тлумачення раціонального та ірраціонального сформувалося й діяльно-соціологічне їхнє бачення, в основі якого покладено втілення в суспільну практику результатів пізнавальної активності людини. З цієї позиції поняття раціонального та ірраціонального розкривають такі сторони індивідуально-суспільного життя, як “співвідношення мети й засобів її досягнення, мети й неочікуваних наслідків діяльності, співвідношення суспільно-зорієнтованих дій та індивідуальних прагнень, раціональних форм суспільної організації та ірраціональних проявів дезорієнтації, а то і соціального хаосу” (Філософія та політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання (теоретичні та методологічні аспекти), 2011).

Вказані аспекти тлумачення раціонального та ірраціонального взаємопов’язані, оскільки пізнання і дія взаємодоповнюють одне одного, взаємопереплітаються. Тому формальнологічна протилежність цих понять є відносною, в реальній життєвій практиці раціональне та ірраціональне взаємообумовлюють одне одного, раціональне породжує ірраціональне і навпаки. Цікавою в цьому плані є думка М. Вебера про історичну діалектику раціонального та ірраціонального. Він писав, що “явища нібито безпосередньо цілораціонально обумовлені, насправді історично виникли завдяки абсолютно ірраціональним мотивам, а потім вони, оскільки умови життя, що змінилися, надали їм високу ступінь технічної “раціональної правильності” “адаптуючись”, збереглися й подекуди широко поширилися” (Вебер, 1990).

Для розуміння проявів раціонального та ірраціонального в сучасній демократії треба окреслити особливості функціонування вказаних феноменів в політиці в цілому. Ці особливості обумовлюються рядом чинників, серед яких важливу роль відіграють владний характер політичної діяльності, суперечлива взаємодія особистих, групових та суспільних інтересів, узгодження яких доволі часто породжує неочікувані результати раціонально спланованих дій. “Виключно вірно саме те, і це основний факт усієї історії..., - пише М. Вебер, - що кінцевий результат політичної діяльності часто, ні - мабуть, саме регулярно виявлявся в зовсім неадекватному, часто прямо-таки парадоксальному відношенні до її первісного сенсу” (Вебер, 1990).

Все сказане дає підстави для загальної характеристики раціональних та ірраціональних складових демократії. Перш за все треба уточнити вживання поняття “демократія”. Традиційно вважається, що демократія є характеристикою політичного життя суспільства, що це перш за все певна форма організації держави, політичних партій, інших громадсько-політичних структур, які втілюють основні принципи народовладдя: народний суверенітет, свобода, рівність, справедливість, принципи більшості, прав людини тощо. Тому говорять про демократичну

політичну систему, демократичну державу, партію, в цілому демократичний політичний режим. Цей ряд означень можна продовжувати.

В той же час під демократією розуміють і інші сфери суспільного життя: економічна демократія, соціальна демократія, демократична культура. Цілісна характеристика суспільства як демократичного передбачає втілення головних принципів демократії – свободи, рівності, справедливості в усіх сферах його життєдіяльності і це методологічно виправдано, бо існує тісний зв'язок усіх проявів суспільних відносин, в тому числі і в просторі політичних структур та відносин.

Цікавою в цьому плані є ідея американського філософа Дж. Дьюї про те, що демократія в першу чергу є переважно формою життя, а не просто формою правління (Стур, 2003). Він стверджує, що в кінцевому підсумку демократія – це індивідуальний спосіб життя кожної людини, який втілюється в орієнтаціях, устремліннях та цілях індивіда. Головне в такому розумінні демократії заключається тому, що члени суспільства свідомо вибудовують свої взаємовідносини, реально втілюючи ідеали і цінності демократії в складну систему суспільних відносин.

Суттєвим в такій концепції демократії є те, що демократія як спосіб життя і демократія як спосіб правління повинні гармонізувати один з одним, але це не відбувається автоматично, само по собі. Між ними можуть і виникають неузгодженість та суперечливість. Згідно з Дьюї, “реальне життя людей і соціальні відносини в суспільстві можуть виявитись по суті далекими від демократії, навіть коли чільні уряди повністю відповідають формальним демократичним критеріям (Стур, 2003).

Таким чином, демократія як інтегративна характеристика суспільства включає в себе не тільки конкретні форми організації політико-владних відносин, але й діяльнісно-поведінкові параметри, які наповнюють ці відносини. Якщо щодо перших можна стверджувати, що вони по своїй природі мають раціональний характер, то діяльнісно-поведінкові складові демократії тяжіють до ірраціональності. Організаційний компонент демократії втілюється в різноманітних політичних інститутах, які забезпечують внормованість, послідовність, цілісність, раціональність демократичної політичної системи.

В сучасному розумінні інститути, як зауважує Г. М. Малкіна, - це, “формалізовані і неформалізовані норми, які регулюють і структурують взаємодії між індивідами і соціальними групами” (Малкіна, 2010). Політичні інститути, по суті, є політико-правовими явищем, оскільки вони не тільки втілюють організацію політико-владних відносин, але й забезпечують їхню правову регламентацію. Треба зауважити, що М. Вебер вбачав основою легітимації демократії раціонально створені правила, які забезпечують компетентність і легальність носіїв влади (Вебер, 1990).

Якщо інституціональний компонент демократії втілює її раціональну складову, то діяльнісно-поведінковий є втіленням ірраціональності демократичних структур та процесів. Ця ірраціональність проявляється в різноманітних формах політичної і неполітичної культури, психологічних реакціях й мотиваціях конкретних дій людини. Певним втіленням ірраціональності демократії можна вважати політичну боротьбу. Вона притаманна як недемократичним, так і демократичним політичним системам. Але в умовах демократії боротьба може набувати раціональних форм. Цей раціоналізм забезпечується інституалізацією політичної боротьби, спрямування її на досягнення ідеалів демократії: підпорядкування влади інтересам громадян. В цьому вбачається одна з органічних переваг демократії як соціально-політичного устрою. Головне, вважає А. Б. Зубов, що “демократичний процес передбачає боротьбу особистих егоїзмів за владу, тобто виходячи з дійсності, а не бажаної природи людини, саме цей момент суперництва егоїзмів використовує і для контролю над владою, і для отримання максимально важливого добробуту та свободи простими громадянами” (Зубов, 2013).

Розглянемо деякі з політико-правових інститутів, які, як уже зазначалося, раціоналізують сучасну демократію, але які не позбавлені вияву ірраціональних компонентів діяльнісно-поведінкового, культурного характеру.

Певним інтегративним втіленням інституціональної складової демократії є політична відповідальність. Цілісне, ґрунтовне її дослідження здійснила Г. М. Малкіна. Нас цікавить

функціональна роль політичної відповідальності в забезпеченні раціональної складової демократії і її залежність від ірраціональних чинників.

Як зазначає Г. М. Малкіна політична відповідальність є по суті, політико-правовою відповідальністю, оскільки вона передбачає застосування щодо її суб'єктів формалізованих (юридичних) санкцій, які можуть мати кримінальний, адміністративний, дисциплінарний, цивільно-правовий чи конституційний характер (Малкіна, 2010).

Оскільки суб'єктами політико-правової відповідальності у демократичному суспільстві виступають усі носії політичної влади, і перш за все, носії державної влади, то процедури та норми політичної відповідальності счеплюють в єдине ціле усі ланки політичної системи, створюючи раціонально врівноважену конструкцію демократичного суспільства. Інститути політичної відповідальності охоплюють вищі органи державної влади (голова держави, уряд, парламент, судова влада); структури громадського суспільства (політичні партії, громадські організації тощо) і їх взаємовідносини з державою; органи місцевого самоврядування.

Раціонально-формальна спрямованість інститутів політичної відповідальності не означає, що ця раціональність не потребує певного вдосконалення, при потребі необхідної корекції, підвищення її ефективності тощо. Дослідження Г. М. Малкіної серед іншого орієнтоване на пошук шляхів покращення інститутів політичної відповідальності в Україні.

У зв'язку з цим треба звернути увагу на інший різновид політичної відповідальності – морально-політичну відповідальність. Вона не є елементом інституціональної складової демократичного суспільства, вона по своїй природі є ірраціональним параметром політики. В її основі знаходяться морально-психологічні аспекти свідомості та поведінки політика, які відзначають його ставлення до дотримання норм суспільно-політичного життя, до виконання громадських обов'язків, до цінностей та ідеалів демократії (Малкіна, 2010).

Цікавим у зв'язку з цим є думка М. І. Михальченка, який, аналізуючи інституційні аспекти розвитку України за часи незалежності, зауважує, що політичні інститути самі по собі ще не забезпечують необхідних змін у суспільстві. Потрібна, вказує він, “політична воля до реформ керівників політичних і економічних інститутів і тієї невеличкої частини активної політичної верстви населення, яка і є мотором, рушійною силою реформ” (Михальченко, 2016).

Це, на нашу думку, чітко ілюструє взаємозалежність, взаємообумовленість раціональних та ірраціональних параметрів сучасного демократичного суспільства. В даному випадку не суттєвим є те, що Україна ще не досягла рівня розвинутих демократичних країн, і в умовах сталих демократій, як свідчить історична практика, значення морально-політичної відповідальності, політичної волі залишається важливим чинником стабільного розвитку суспільства.

Одним із необхідних інститутів політичної відповідальності і той же час, фундаментальним політичним інститутом є вибори. Як відомо вибори входять в структуру сучасної демократії, є основним механізмом реалізації основоположного принципу демократії – принципу народного суверенітету. Вибори в демократичній політичній системі виконують ряд важливих функцій: функцію делегування власних повноважень представникам народу; функцію притягнення політичної відповідальності через втрату владних повноважень; функцію формально-правового регулювання політичної боротьби, яка з особливою силою розгортається під час виборчих кампаній.

В усіх своїх функціональних проявах вибори виступають одночасними носіями раціональних та ірраціональних елементів демократії. Як раціональний компонент демократії вибори відбуваються за чітко прописаними нормами і правилами, закріпленими в законодавчих актах. Можна сказати, що вибори в умовах демократії є одним з найбільш формалізованих політичних інститутів, який легітимізує владні відносини, надає їм раціонально-правового статусу.

В той же час демократичні вибори породжують хвилі популізму, емоційних переживань, різноманітні спроби завоювати прихильність виборців. Всі ці ірраціональні компоненти виборів зіштовхуються з її раціонально-правовими параметрами. Саме тому “вибори – це не лише дотримання регламентних норм, в рамках яких відбувається сам процес, а й уміння вигідно й

успішно позиціонувати себе, враховуючи і використовуючи, в тому числі, і особливості регламентних аспектів виборчого процесу” (Райковський, 2009).

Сказане підтверджується перебігом президентської виборчої кампанії 2019р. в Україні. Її аналіз повинен стати предметом спеціальних політичних та соціально-психологічних досліджень, але вже по гарячих слідах цих виборів можна зробити висновок. Ці вибори продемонстрували домінування ірраціонального над раціональним на нинішньому етапі розвитку України.

Не меншого значення для функціонування демократії поруч з політичною відповідальністю та виборами має й такий політичний інститут, як опозиція. Вона забезпечує дуже важливу умову народовладдя, а саме контроль над діями правлячих політичних сил. Опозиція в парламенті або й поза ним прагне обмежити тиск влади на громадян, стимулює ефективне урядування владних структур, пропонує альтернативні рішення актуальних проблем суспільного розвитку країни.

Всі вказані функції політичної опозиції спрямовані на раціоналізацію суспільно-політичного життя. Більш того, дослідники опозиції спеціально виділяють особливу функцію протидії ірраціональним формам політичної боротьби. Зміст цієї функції полягає в спрямуванні “невдоволення владою в суспільстві в демократичні, цивілізовані форми замість ірраціональних, руйнівних дій” (Кукуруз, 2010).

Але в той же час, сама опозиція може діяти руйнівно, займаючись виключно нищівною критикою дій правлячих політичних сил, тим самим вона стає неконструктивною опозицією. Більше того, “опозиція може діяти ірраціонально, вносячи дисбаланс у стабільність функціонування державних органів і використовувати при цьому різноманітні методи діяльності: блокування трибуни, масові заворушення і т. п.” (Кукуруз, 2010).

І в цьому випадку наочно видно, що раціональне та ірраціональне в сучасній демократії переплітаються. Оптимальним для стабільних демократій є взаємодоповнення, гармонізація раціонального та ірраціонального. У зв'язку з цим особливе значення для такої гармонізації має одне з проявів ірраціонального параметра демократії – політична культура.

По суті, вище вже йшла мова про такі феномени політичної культури демократичного суспільства, як морально-політична відповідальність політиків, наявність політичної волі до служіння інтересам соціуму, а не егоїстично-корисним інтересам політичних корпорацій.

Серед різноманітних проявів політичної культури заслуговує на увагу ряд таких, що є цікавими з точки зору предмету цієї статті – єдності раціонального та ірраціонального в сучасній демократії. До їх числа можна віднести такі, як віра та довіра.

Ці поняття близькі за змістом один до одного, вони характеризують стани людської свідомості, які знаходять своє втілення в певних діях людини. Якщо віра є своєрідним емоційним переживанням норм, цінностей, ідеалів, фактів суспільного життя, які сприймаються без підтвердження особистим життєвим досвідом як істинні, бажані, то довіра – це спрямування особистих очікувань до конкретної людини або суспільного інституту як таких, що гарантують отримання позитивного для людини результату.

В класичних працях Т. Алмонда та С. Верби “Громадська культура”, Р. Патнами “Творення демократії”, працях інших дослідників демократії аргументовано доводиться, що віра і довіра є необхідними елементами демократії.

Так, наприклад, Ш. Н. Ейзенштадт вказує на те, що довіра в умовах демократичних режимів визначається особливим інституційним фоном, який включає в себе “відносно стабільні інституційні структури, які забезпечують участь основних соціальних секторів у виробленні й інтерпретації правил політичної гри” (Ейзенштадт, 2003).

Таким чином, довіра як умова стабільної демократії сама залежить від інституціональної складової демократичної політичної системи. Це ще одне підтвердження взаємообумовленості раціональних та ірраціональних компонентів сучасних демократій.

Не менш цікавою є думка вже згаданого американського філософа Дж. Дьюї про те, що в демократії як способу життя провідну роль відіграє демократична віра. Її ядром є переконання в тому, що “спільна творчість людей, їх розум та воля, якщо вони будуть реалізовані, здатні створити ґрунт для повноцінного демократичного життя” (Ейзенштадт, 2003).

Відомо, що рівень довіри до основних політичних структур українського суспільства є невисоким, що не в останню чергу визначило результати президентських виборів в Україні в

2019 р. Очевидно, що стабілізація ситуації в нашій країні та можливе подальше економічне та соціальне зростання не будуть ефективним без як раціонально-правових, інституціональних за формою параметрів, так і ірраціонально-культурних вимірів демократичних засад політичного життя суспільства.

Дискусія та висновки

Сучасна демократія може бути розглянута як сукупність раціональних та ірраціональних компонентів. Основою раціонального виміру демократії є інституціональна її характеристика, до якої можна віднести інститути політичної відповідальності, вибори, політичну опозицію. Ірраціональне в демократії пов'язано з різними проявами політичної культури, серед яких морально-політична відповідальність, політична воля, віра та довіра займають одне з чільних місць. Раціональні та ірраціональні складові демократії взаємодіють і взаємообумовлюють одне одного.

Демократичний процес є проявом раціональності тільки в тому випадку, коли остання виступає в якості єдності парадигмальних (на функціональному рівні) і критичних (субстанціональний рівень) форм існування. На першому рівні забезпечується доцільність даного процесу, на другому – цілепокладання. Розуміння раціональності тільки як умови доцільної діяльності може призвести до взаєпротиставлення свободи, демократії та раціональності. Масова свідомість в цьому випадку може вибрати «несвободу», спотворити сутність демократії. На практиці це призводить до виродження самої раціональності, становлення її псевдодемократичних форм, реалізації ірраціональності.

У сучасному західному суспільстві абсолютизована парадигмальна раціональність в демократичному процесі може перерости в ірраціональність. Тому багато в політиці не тільки не стає продуктом критичного розуму, але виходить за його межі взагалі. Навіть прийняті закони часто є результатом не стільки раціональних рішень, скільки рівноваги сил і воля політичних груп. Може виникнути, в певному сенсі, вороже раціональності явище демократичної тиранії, – але не більшості (як в тоталітарних демократіях), а меншості. Як продуктом, так і продуцентом ірраціональності стає досить парадоксальна для народовладдя ситуація відчуження населення країни від влади.

Тому слід здійснити перехід від парадигми до критики, до цілепокладання. Необхідним є сходження від розсудливо-догматичної рецепції чужих ідей, практик і цілей до синтетичної, розумної творчої діяльності, заснованої на вмінні виробляти власний погляд на речі, осмислено обирати орієнтири і визначати засоби їх досягнення. Цей аспект вимагає ґрунтовних подальших досліджень та наукових дискусій.

Бібліографія

- Вебер М. Избранные произведения – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
- Зубов А. Б. Органические преимущества демократии. Политические исследования. – 2013. – № 2. – С.40-50.
- Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз – К.: Наукова думка, 2010. – 198 с.
- Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): монографія – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. – 326 с.
- Михальченко М. І. Теоретико-методологічні засади дослідження процесів трансформації сучасних політичних інститутів України. Політичні інститути та процеси. Наукове видання. Вип. 1. – К., 2016. С.7-25.
- Райковський Б. С. Вибори та виборчі системи: Політологічний вимір – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 184 с.
- Стур Дж. Дж. Открывая демократию заново. Политические исследования, - 2003. - №5. - С.12-24.

- Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость (II). Политические исследования. - 2003. - №3. - С.81-95.
- Філософія та політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання (теоретичні та методологічні аспекти): монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – 543 с.

References

- Eisenstadt S. N. (2003). Paradox of democratic regimes: fragility and variability (II). *Political studies*, Volume 3, 81-95.
- Kukuruz O. V. (2010). Political opposition in Ukraine and Poland: a comparative analysis. Scientific thought.
- Malkina G. M. (2010). Political responsibility in democratic society (institutional aspect): a monograph. Publishing and printing center “Kyiv University”.
- Mikhalchenko M. I. (2016). Theoretical and methodological basis of exploring the transformation of modern political institutes of Ukraine. *Political institutes and processes. Scientific publication*, Volume 1, 7-25.
- Philosophy and political science as a component of modern social knowledge (theoretical and methodological aspects): a monograph (2011). Publishing and printing center “Kyiv University”.
- Raikovskyi B. S. (2009). Elections and electoral systems in the context of transformational development of the Ukrainian society. Parliament’s publishing.
- Stur J. J. (2003). Discovering democracy again. *Political studies*, Volume 5, 12-24.
- Weber M. (1990). Selected works. Progress.
- Zubov A. B. (2013). Organic benefits of democracy. *Political studies*, Volume 2, 40-50.

RATIONAL AND IRRATIONAL IN MODERN DEMOCRACY

Hryhorii Postryhan, Doctor of Philosophical Science, Associate professor, Associate professor of Political Sciences Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0003-4137-3690>
e-mail: polit-nauk@ukr.net

Abstract

The author gave reasons for the basis of theoretical analysis of modern democracy as a meeting of rational and irrational aspects. The author argues for the separation of institutionalisation component of democracy that grants rationality to the structures and processes of democratic systems. Irrational in democracy refers to the phenomenon of cultural order: political will, faith and trust. Results show an interdependency between rational and irrational in specific political phenomena and events of today.

Keywords: democracy, rational, irrational, political responsibility, election, opposition, political will, faith, trust.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Postryhan H. (2021). Rational and irrational in modern democracy. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 97-104. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-10/12>

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ВИМІРИ ДЕМОКРАТІЇ

Петро Шляхтун, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
e-mail: polit-nauk@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-7420-7325

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
e-mail: anna-malkina@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-2307-4702

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Шляхтун П., Малкіна Г. (2021). Інституціональні виміри демократії. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія, 1(4), 105-112. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-11/12>

Анотація

Розкриваються сутність інституціонального підходу в наукових дослідженнях та особливості застосування його різновидів в аналізі політичних явищ і процесів. Охарактеризовані різновиди інституціонального підходу застосовуються в аналізі демократії з виокремленням інституціонально-організаційного, інституціонально-правового та інституціонально-культурного її вимірів.

Ключові слова: інститути, інституціоналізм, неоінституціоналізм, демократія.

Вступ

Розроблений в останні десятиліття міждисциплінарний неоінституціональний підхід у наукових дослідженнях застосовувався переважно в соціологічних та економічних дослідженнях, меншою мірою – в політологічних. Застосування неоінституціонального підходу в дослідженнях політичних явищ і процесів, особливо таких складних політичних утворень, як політична система суспільства, демократія, політична культура тощо, є актуальним науковим завданням.

Аналіз сучасних розробок

У сучасних наукових працях інституціоналізм аналізується переважно як міждисциплінарний підхід у наукових дослідженнях, у тому числі політологічних, демократія – як форма державно-політичного устрою. Актуальність і наукова новизна статті полягають у застосуванні інституціонального, у тому числі неоінституціонального, підходу в аналізі демократії з виокремленням її основних інституціональних вимірів.

Результати

Згідно із загальним енциклопедичним визначенням інститут соціальний – “першопочатково позначення норм права, що регулюють соціально-правові відносини в різних сферах суспільства (наприклад, інститут шлюбу, сім’ї); у широкому сенсі – елемент соціальної структури, історичні форми організації і регулювання суспільного життя – сукупність установ, норм, цінностей, культурних зразків, стійких форм поведінки: економічні інститути (наприклад,

власність, заробітна плата), політичні інститути (держава, армія, партії), виховні інститути та ін.” (Большой энциклопедический словарь, 2004: 451).

Узагальнюючи це визначення соціального інституту у широкому сенсі, можна сказати, що соціальний інститут є стійкою формою суспільних відносин, стійкості (інституціоналізованості) яким надає їх урегульованість соціальними нормами. Соціальні норми є встановленими тим чи іншим чином правилами поведінки. Вони можуть бути моральними, релігійними, правовими, політичними, корпоративними тощо. З нормативного боку соціальний інститут є відокремленою сукупністю норм, що регулюють певну групу однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин. Соціальними інститутами є як унормовані суспільні відносини, так і об'єднання людей, у тому числі формалізовані (організації), що складаються на основі цих відносин і норм. Такими об'єднаннями є, наприклад, територіальні та релігійні громади, політичні партії, громадські організації тощо. Найширшим за обсягом норм та інших інститутів як його складових є інститут держави.

Соціальні інститути класифікуються за різними ознаками. Залежно від характеру норм, що складають соціальні інститути, розрізняють моральні, релігійні, правові, політичні, корпоративні та інші інститути. Залежно від функцій, які соціальні інститути виконують у суспільстві, вони поділяються на сімейні, обрядові, політичні, релігійні, професійні, виробничі тощо. Відповідно до основних сфер суспільного життя розрізняють економічні, соціальні (у вузькому сенсі), політичні і соціокультурні інститути.

Найважливішу роль у регулюванні суспільних відносин відіграють правові інститути як системи правових норм, що регулюють певні групи однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин. Виокремлення та розрізнення правових інститутів, з'ясування зв'язків між ними є засобом систематизації права. Залежно від галузей права розрізняють інститути цивільного, кримінального, господарського, конституційного та інших галузей права. Найбільше значення у дослідженні політики мають інститути конституційного права, норми якого регулюють політичні відносини у суспільстві. Основними конституційно-правовими інститутами, як системами конституційно-правових норм, є інститути вищих органів держави (глави держави, парламенту, уряду, вищих судів), форми державного правління, територіальної організації держави (форми державного устрою), прав і свобод людини і громадянина, громадянства, виборчої системи, референдуму, місцевого самоврядування тощо.

Історично першим різновидом інституціонального підходу в дослідженні суспільних відносин, який склався ще в XIX столітті, був правовий інституціоналізм як виокремлення, розрізнення та систематизація (об'єднання в інститути) правових норм. Особлива увага при цьому зверталася на правові інститути, що визначають форму та функціонування держави – форму державного правління, правовий статус глави держави (монарха), парламенту, порядок його формування та діяльності тощо. На початку XX століття увага дослідників стала зосереджуватися також на вивченні недержавних політичних організацій – політичних партій і громадських організацій, передусім профспілок (Р. Міхельс, М. Острогорський).

Характерними рисами інституціоналізму цього періоду (класичного, “старого” інституціоналізму) були об'єктивізм – розуміння інститутів тільки як об'єктивно існуючих і легалізм (від лат. *legis* – закон) – орієнтованість на вивчення формальних, офіційно закріплених правових та організаційних інститутів. На середину XX століття з'ясувалося, що абсолютизація формалізованих інститутів і ігнорування ролі індивідуального соціально-психологічного чинника у суспільних відносинах не дають змоги пояснити і спрогнозувати значну частину реальних подій суспільно-політичного життя. У політологічних дослідженнях став все ширше використовуватися біхевіоралістичний підхід (від англ. *behaviour* – поведінка), суть якого полягає у дослідженні індивідуальної поведінки людей.

Якщо раніше політологи акцентували свою увагу на формально-правовому аналізі політичних інститутів, формальній (інституціональній) структурі політичної організації суспільства, то об'єктом аналізу біхевіоралістичного підходу в політології стали різні аспекти поведінки людей як суб'єктів політики. При цьому вважається, що домінуючими мотивами політичної поведінки індивідів є їхні психологічні орієнтації, а політичні явища, так само, як і природні, можуть і повинні вимірюватися кількісно. Ґрунтуючись на цих засадах,

біхевіоралістичний підхід передбачає широке використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо. За допомогою таких методів досліджуються політичні орієнтації, позиції і поведінка людей, наприклад під час виборів, у конфліктних ситуаціях тощо. Біхевіоралістичний підхід спричинив справжню революцію в політології, бо саме він і передбачувані ним дослідницькі методи дають можливість отримувати достовірні знання про політику.

У контексті біхевіоралістичного підходу важливого значення набула теорія раціонального вибору, згідно з якою, виходячи з обмежених ресурсів та інформації, люди засвоюють таку поведінку, яка максимізує їхню вигоду. Біхевіоралістичний підхід став домінувати у політологічних дослідженнях, що мало наслідком недооцінювання інституціонального підходу.

На межі 80-90-х років ХХ століття інституціональний підхід було актуалізовано шляхом поширення його на неформалізовані, тобто такі, які не регулюються якими-небудь писаними нормами і офіційно письмово ніде не оформлені, відносини, явища і процеси. Такий підхід отримав назву «новий інституціоналізм» або «неоінституціоналізм».

Одним із засновників неоінституціонального підходу став відомий американський економіст Дуглас Норт. У своїй праці «Institutions, institutional Changes and Economic Performance» (North, 1990), яка в російському перекладі має назву «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики» (Норт, 1997), а в українському – «Інституції, інституційні зміни і функціонування економіки» (Норт, 2000), він трактує інститути також як неформалізовані відносини, явища і процеси суспільного життя. Але головна заслуга Д. Норта (він є лауреатом Нобелівської премії з економіки) вбачається не в цьому, а в тому, що таке розуміння соціальних інститутів у поєднанні з біхевіоралістичним підходом, теорією раціонального вибору він застосував в аналізі економічних відносин, пояснив економічні явища і процеси з позицій індивідуальної поведінки людей.

Д. Норт розуміє інститути як «правила гри у суспільстві, точніше, придумані людьми обмеження (формальні і неформальні), які спрямовують людську взаємодію в певне русло. І, як наслідок, вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного. Інституційна зміна визначає шлях, через який суспільства розвиваються в часі і тому є ключем до розуміння історичної зміни» (Норт, 2000: 11). Формальні інститути існують у вигляді правил і приписів (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти тощо), встановлюються цілеспрямовано і підтримуються силою держави. Неформальні інститути створюються спонтанно, як побічний результат взаємодії великої кількості людей, які дбають, насамперед, про власні інтереси.

Крім інститутів як «правил гри у суспільстві», «придуманих людьми обмежень (формальних і неформальних)», за Д. Нормом, у суспільстві існують і «гравці» за цими правилами – організації: «Організації охоплюють політичні органи (політичні організації, Сенат, міську раду, регуляторне агентство), економічні органи (фірми, профспілки, родинні ферми, кооперативи), суспільні органи (церкви, клуби, спортивні асоціації) та освітні органи (школи, університети, центри професійної підготовки)» (Норт, 2000: 13).

Зміщення акценту від дослідження формальних структур до вивчення інституціональних полів, сукупностей норм і цінностей, наголос на соціокультурній зумовленості політичних явищ і процесів є характерними рисами неоінституціоналізму.

Звернемо увагу на відмінності в перекладах слів «Institutions», «institutional Changes» з назви праці Д. Норта на російську та українську мови: якщо в першому випадку ці слова перекладаються з англійської мови як «Институты» і «институциональные изменения», то у другому – не як «Інститути» та «інституціональні зміни», а як «Інституції» і «інституційні зміни». Терміни «інститут» та «інституція», «інституціональний» та «інституційний» до останнього часу в українській науковій мові чітко не розмежовуються, нерідко вживаються як рівнозначні з поступовим переходом до використання тільки термінів «інституція» та «інституційний».

Щодо такого переходу є вагоме застереження. В українській мові словом «інституція» позначаються організаційні утворення: органи, установи, заклади тощо, наприклад: «інституція» – установа, заклад // Частина, підрозділ установи, закладу (Великий тлумачний словник сучасної

української мови, 2001: 400); «Інституції - 2) термін, що використовується як форма слова «інститут» для визначення якихось органів або установ» (The Popular Legal Encyclopaedia, 2003: 197). Це означає, що терміни «інституція», «інституційний» можуть використовуватися тільки щодо інститутів як організаційних утворень, тоді як щодо інститутів як сукупностей соціальних норм, формалізованих і неформалізованих суспільних утворень доцільно вживати терміни «інститут», «інституціональний».

Загальний огляд різновидів інституціонального підходу (підхід є узагальненою характеристикою методу) застосовуємо в аналізі демократії. За всієї очевидності демократії як суспільно-політичного феномену (грец. *demokratia* – народовладдя, від *demos* – народ і *kratos* – влада), існує безліч її визначень, пов'язаних як із багатоманіттям форм прояву демократії, так і з неможливістю її практичного втілення у дослівному розумінні, тобто як прямого народовладдя на всіх рівнях і в усіх формах здійснення в суспільстві публічної (державної і самоврядної) влади. Для цілей нашого дослідження будемо виходити з того, що **демократія є формою державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі та його реальній участі в її здійсненні.**

Перший інституціональний вимір демократії – інституціонально-організаційний, який може бути названий також інституційним, полягає у виокремленні й аналізі політичних інститутів як політичних організацій, основними з яких є держава, політичні партії, громадські організації та органи місцевого самоврядування.

Держава як політичний інститут є системою органів та установ, що здійснюють управління суспільством на основі публічної влади. Основними такими органами є вищі органи державної влади: глава держави, парламент, уряд, вищі суди (верховний і конституційний). Спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави – глави держави, парламенту та уряду, визначається як **форма державного правління**. Не вдаючись до аналізу особливостей різних форм державного правління, зазначимо, що з-поміж трьох основних форм монархічного правління – абсолютної, дуалістичної і парламентарної монархій, вимогам демократії відповідає тільки парламентарна монархія. Республіканська (лат. *respublica* – суспільна, всенародна справа, від *res* – справа і *publicus* – суспільний, всенародний) форма державного правління, яка вже за визначенням має бути демократичною, на практиці нерідко буває далекою від демократії.

З-поміж трьох основних форм республіканського правління – президентської, парламентарної і змішаної республік, вимогам демократії як реального народовладдя найбільшою мірою відповідає парламентарна форма республіканського правління, що ґрунтується на принципі верховенства парламенту в системі вищих органів держави. У парламентарній республіці обраний шляхом загальних і прямих виборів парламент формує політично відповідальний перед ним уряд, який втілює державну виконавчу владу. Меншою мірою вимогам демократії відповідає президентська форма республіканського правління, за якої президент є одноособовим главою державної виконавчої влади, формує уряд, який не несе політичної відповідальності перед парламентом, що сприяє встановленню авторитарного президентського правління. Змішана форма республіканського правління за потенціалом демократизму тяжіє до парламентарної або до президентської форм залежно від її різновиду – парламентарно-президентського чи президентсько-парламентарного. Подальше дослідження інституціонально-організаційного виміру демократії передбачає докладний аналіз особливостей різних форм державного правління під кутом зору їх потенційних можливостей щодо забезпечення реального народовладдя.

Необхідними інституціонально-організаційними (інституційними) складовими демократії є **політичні партії**, які в сукупності становлять партійну систему конкретної країни. Загальною ознакою демократії є багатопартійність, а конкретною – тип партійної системи. Найбільшою мірою вимогам демократії сприяють партійні системи з домінуючою партією, двопартійні та поміркованого плюралізму.

Громадські організації як добровільні та організаційно оформлені об'єднання громадян, утворені для вираження й задоволення їхніх законних інтересів і потреб на засадах

самоврядування, є демократичними утвореннями вже за визначенням. На здійснення державної влади вони справляють вплив як групи тиску.

Так само демократичними вважаються сформовані територіальними громадами шляхом виборів **органи місцевого самоврядування**, основними з яких є місцеві представницькі органи (місцеві, муніципальні ради) та їх виконавчі органи (виконавчі комітети, мери міст, сільські голови та ін.).

Другий інституціональний вимір демократії – інституціонально-правовий – полягає у виокремленні й аналізі політичних інститутів як систем політико-правових (конституційно-правових) норм, які закріплюються в конституціях і є політичними принципами демократії. Такими є принципи: народного суверенітету; безпосереднього здійснення влади народом; народного представництва; виборності; мажоритаризму; поділу державної влади; політичної та ідеологічної багатоманітності тощо.

Основоположною, базовою засадою демократії є **принцип народного суверенітету** (фр. *souveraineté* – самостійність, верховна влада; *souverain* – носій верховної влади), який полягає в конституційному визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Визнання народу єдиним джерелом влади в державі (повновладдя народу), означає, що будь-які функції і повноваження публічної влади в державі в кінцевому підсумку йдуть від народу, верховенство влади народу в державі полягає в тому, що влада народу є найвищою щодо всіх інших конкретних форм і виявів публічної влади в державі, у тому числі стосовно влади (суверенітету) самої держави.

Народ здійснює владу **безпосередньо** в різних формах прямої демократії, основними з яких є вибори і референдум, і через обраних ним своїх представників в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Принцип народного суверенітету лежить в основі демократичної побудови всієї системи державної влади і в тій чи тій формі закріплюється в конституціях. Наприклад: «Вся державна влада виходить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань і через спеціальні органи законодавства, виконавчої влади і правосуддя» (ч.2 ст.20 Основного закону ФРН 1949 р.) (Основной закон Федеративной Республики Германии); «1. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Російській Федерації є її багатонаціональний народ. 2. Народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ч.1,2 ст.3 Конституції Росії 1993 р.) (Конституция Российской Федерации).

Характерно, що подібні положення про народний суверенітет містяться і в сучасних конституціях держав з монархічною формою правління, за якої джерелом влади в державі традиційно визнавався монарх: «Національний суверенітет належить іспанському народу, від якого походять повноваження держави» (ч.2 ст.1 Конституції Іспанії 1978 р.) (Конституция Испании); «Усі влади виходять від нації. Вони здійснюються в порядку, встановленому Конституцією» (ст.33 Конституції Бельгії в редакції 1994 р.) (Конституция Бельгии).

Представники народу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування визначаються шляхом **виборів**, на яких обраним стає той кандидат у депутати представницького органу чи на виборну посаду, який за результатами голосування отримав найбільше голосів. **Принцип більшості, або мажоритаризму** (від фр. *majorité* – більшість), діє не тільки на виборах, а й у прийнятті рішень шляхом референдуму і представницькими органами державної влади (парламентами, у тому числі суб'єктів федерації та автономних утворень) та місцевого самоврядування (місцевими, муніципальними радами).

Однією із найважливіших політичних засад демократії є **принцип поділу державної влади**, за якого функції законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюються різними державними органами. Основна мета поділу влади полягає в тому, щоб уникнути зосередження влади в одних руках і зловживання владою. У функціонуванні державної влади на засадах її поділу важливе значення має збалансованість повноважень органів, що належать до різних гілок влади – глави держави, парламенту, уряду, судів, яка забезпечується сукупністю їхніх повноважень, що отримала назву системи стримувань і противаг.

Важливими конституційними принципами демократичної організації і функціонування державної влади є **принципи політичної та ідеологічної багатоманітності (плюралізму)** (від лат. pluralis – множинний). У конституціях принцип політичної багатоманітності звичайно закріплюється як свобода об'єднань (асоціацій) – право громадян на вільне об'єднання у політичні партії та громадські організації, тому визначається також як принцип багатопартійності, а принцип ідеологічної багатоманітності закріплюється через конституційне проголошення свободи думки і слова, яке іноді доповнюється заборонаю визнання державою якої-небудь ідеології як обов'язкової (державної ідеології) та цензури.

Важливою інституціонально-правовою складовою демократії є інститут політичних прав і свобод особи, а в його межах – інститути кожного окремого політичного права чи свободи. Найважливішим і найзагальнішим із таких прав є **право громадян на участь в управлінні державними справами**. Інші політичні права і свободи: виборче право; свобода об'єднань; право на звернення; свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій тощо є похідними від цього фундаментального політичного права.

Третій інституціональний вимір демократії – інституціонально-культурний, який може бути названий також неінституціональним, полягає у виокремленні й аналізі, поряд із правовими та організаційними, також тих соціальних інститутів, які не мають формалізованого (письмово вираженого) вияву. Такими є інститути політичної культури як сукупності стійких форм політичної свідомості і політичної поведінки, що визначаються не стільки формалізованими приписами, скільки неписаними правилами поведінки, звичаями, традиціями тощо.

Основними елементами структури політичної свідомості є політична ідеологія – система ідей і поглядів, які виражають певні соціальні інтереси щодо політики, здійснення влади, і політична психологія – сукупність почуттів, настроїв, емоцій, волі, думок людей, що виражають їх ставлення до політики, здійснення влади. Очевидно, що політична ідеологія і політична психологія як стійкі форми суспільних відносин також є соціальними (політичними) інститутами, проте вони не можуть бути формалізованими (писаними) інститутами, за винятком хіба що законодавчого (конституційного) закріплення якої-небудь ідеології як державної та «морального кодексу будівника комунізму», що немає нічого спільного з демократією.

Політична поведінка особи визначається як правовими, так і моральними нормами, у тому числі звичаями, традиціями тощо. Як складова політичної культури вона визначається саме такими неписаними правилами.

У сучасній політичній науці найбільш обґрунтованою типологією політичної культури є запропоноване американськими дослідниками Г. Алмондом і С. Вербою розрізнення її як приходської (паройкіальної) (характеризується відсутністю інтересу до політики і бажання брати в ній участь), підданської (характеризується наявністю інтересу до політики, але відсутністю бажання брати в ній участь) і активістської (характеризується наявністю інтересу до політики і прагнення брати в ній участь). У контексті цієї типології демократичною вважається громадянська політична культура, як активістська політична культура з елементами приходської і підданської. Ці та інші типи і форми політичної культури визначаються не юридичними, а саме неписаними нормами (звичаями, традиціями, соціальними умовностями, «правилами гри», як їх називає Д. Норт), а тому також можуть вважатися інституціоналізованими.

Висновки

Сутність інституціонального підходу у наукових дослідженнях полягає у виокремленні й аналізі соціальних інститутів як стійких форм суспільних відносин. Стійкість (інституціоналізованість) суспільним відносинам надає їх урегульованість соціальними нормами, які можуть мати як писану (правові норми), так і неписану (моральні норми) форми, залежно від чого розрізняють формальні і неформальні соціальні інститути. Виокремлення й аналіз останніх є характерним для неінституціонального підходу в наукових дослідженнях. В аналізі демократії доцільне застосування трьох основних різновидів інституціонального підходу: інституціонально-організаційного (інституційного), що полягає у виокремленні й аналізі політичних організацій;

інституціонально-правового, який полягає у виокремленні й аналізі політико-правових інститутів як систем конституційно-правових норм, що регулюють певні групи однорідних і взаємопов'язаних політичних відносин; інституціонально-культурного (неоінституціонального), який полягає в аналізі політичної культури як стійких форм політичної свідомості і політичної поведінки. Застосування цих трьох різновидів інституціонального підходу в аналізі демократії дає змогу визначити три її основні виміри – політико-організаційний, політико-правовий і політико-культурний.

Бібліографія

- Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 2004. – 1456 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
- Конституция Бельгии // Конституции государств Европы : В 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т.1. – С.341-380.
- Конституция Испании // Там же. – Т.2. – С.50-94.
- Конституция Российской Федерации // Там же. – Т.3. – С.18-50.
- Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 190 с.
- Норт Д. Інституції, інституційні зміни і функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
- Основной закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европы : В 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т.1. – С.580-634.
- The Popular Legal Encyclopaedia / corporate body: V.K. Hizhevskiy, V.V. Holovchenko, V.S. Kovalskiy (chief). – К. : Yurinkom Inter, 2003. – 528 p.
- North D. Institutions, institutional Changes and Economic Performance / D. North. – Cambridge, 1990.

References

- The Big Encyclopaedical Dictionary. – the 2-d ed. / editor-in-chief A.M. Prokhorov. – M.: The Big Russian Encyclopedia; SPb.: Norint, 2004. – 1456 p.
- The Big Definition Dictionary of the Modern Ukrainian language / editor-in-chief V.T. Busel. – K. ; Irpin : VTF “Perun”, 2001. – 1440 p.
- The Constitution of Belgium // The Constitution of nations in Europe: in 3 Volumes / general edition of L.A. Okunkov. – M. : NORMA, 2001. – Vol.1. – p.341-380.
- The Constitution of Spaine // The Constitution of nations in Europe: in 3 Volumes / general edition of L. A. Okunkova. – M. : NORMA, 2001. – Vol.2. – p.50-94.
- The Constitution of the Russian Federation // The Constitution of nations in Europe: in 3 Volumes / general edition of L. A. Okunkova. – M. : NORMA, 2001. - Vol.3. – p.18-50.
- Nort D. Institutes, Institutional Changes and Economic Performance / D. Nort. – Fond economical books “Nachala”, 1997. – 190 p.
- Nort D. Institutes, Institutional Changes and Economic Performance / D. Nort. – K. : Osnovy, 2000. – 198 p.
- Basic Law for the Federal Republic of Germany // The Constitution of nations in Europe: in 3 Volumes / general edition of L. A. Okunkova. – M.: NORMA, 2001. – Vol.1. – p. 580-634.
- The Popular Legal Encyclopaedia / corporate body: V.K. Hizhevskiy, V.V. Holovchenko, V.S. Kovalskiy (chief). – К. : Yurinkom Inter, 2003. – 528 p.
- North D. Institutions, institutional Changes and Economic Performance / D. North. – Cambridge, 1990.

THE INSTITUTIONAL MEASURING OF DEMOCRACY

Petro Shliakhtun, Doctor of Philosophy, Professor, Head of Political Sciences Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
e-mail: polit-nauk@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-7420-7325

Ganna Malkina, Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Professor of Political Science Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
e-mail: anna-malkina@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-2307-4702

Abstract

The authors analysed the essence of the institutional approach in scientific researches and the peculiarities of its types using in the analysis of political phenomena and processes. Characterised types of the institutional approach are used to analyse democracy with the distinction of institutional and organisational, institutional and legal and institutional and cultural dimensions.

Keywords: institutes, institutionalism, neoinstitutionalism, democracy.

Received: December 14, 2020

Approved for printing: February 22, 2021

Published: February 26, 2021

Shliakhtun P., Malkina G. (2021) The Institutional Measuring of Democracy. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy, 1(4), 105-112. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-11/12>

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ У СТРУКТУРІ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ЯК ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ Й ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДОКТРИНИ

Вячеслав Вілков, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) <https://orcid.org/0000-0002-3542-0756>
e-mail: tvvvilkof59@gmail.com

Анотація

У статті представлені результати дослідження специфіки застосування В.І. Леніним та Й.В. Сталіним концептів «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, детально висвітлено сталінське розуміння й тлумачення суті та функцій цих двох основних блоків аксіоматики марксистсько-ленінської філософії, які були запропоновано в його нарисі-статті «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що увійшла до складу видання «Короткий курс історії ВКП(б) (перше видання – у 1938 році) і до 11-ї збірки його праць, лекцій, статей, виступів тощо під назвою «Питання ленінізму» (уперше опубліковано в 1939 році).

Запропонований аналіз розкриває сталінське та посталінське розуміння сутності, структури та функцій діалектичного та історичного матеріалізму; їх теоретико-методологічні засади та статус у структурі марксистсько-ленінської філософії; висвітлюється сталінській підхід до розуміння взаємозв'язку марксистської філософії з ідеологічною доктриною компартії СРСР та комуністичним світоглядом. У статті визначені ті суттєві зміни, що відбулись в радянському марксизмі з кінця 1953 року і до кінця 1980-х. Це стосується концептуальної інтерпретації діалектичного та історичного матеріалізму, визнаних у радянські часи як базис та дві основні складові частини марксистсько-ленінської філософії. Окрім цього, висвітлено провідні тенденції, що сформувалися в середовищі радянських науковців 1960–1980-х як нові підходи до розуміння характеру взаємозв'язків марксистсько-ленінської філософії, насамперед діамату та істмату, з компартійною ідеологією й тими галузями суспільствознавства (насамперед «науковим комунізмом»), які утворювали єдину систему філософського та суспільно-політичного знання, комплекс наук та навчальних дисциплін із загальною назвою «марксизм-ленінізм». Схарактеризовано основні тенденції посталінської доби в тлумаченні ідейно-теоретичної та методологічної ролі діалектичного та історичного матеріалізму, їх статусу в структурі радянської філософії та суспільствознавства, а також специфіки корекції їх ідеологічного та світоглядного призначення протягом другої половини ХХ ст.

У межах такого аналізу виявлено й узагальнено висвітлені парадигмальні наративи, які задекларували українські дослідники пострадянської доби для оцінки ролі праць В.І. Леніна і, особливо, Й.В. Сталіна («Про діалектичний та історичний матеріалізм») в появі фундаментальних проблем і негативних процесів у процесі розвитку філософської й суспільно-політичної думки в СРСР за весь постсталінський період історії.

Основними методами дослідження стали системний, компаративний, дискурсивний, контент-аналізу, приписи сцієнтизму й принципу історизму.

Особливу актуальність матеріал статі може мати для науково виваженого, ідеологічно неангажованого, адекватного осмислення історії й логіки розвитку філософської й суспільно-політичної думки як у Радянському Союзі, так і в Україні доби незалежності.

Ключові слова: діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм, науковий комунізм, марксизм-ленінізм, марксистсько-ленінська філософія, радянські соціально-політичні дослідження, В. Ленін, Й. Сталін.

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Вілков В. (2021). Діалектичний та історичний матеріалізм у структурі марксизму-ленінізму як філософського вчення й політико-ідеологічної доктрини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 1(4), 113-139. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-12/12>

Вступ

У статті представлені результати дослідження специфіки застосування В.І. Леніним та Й.В. Сталіним концептів «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, детально висвітлено сталінське розуміння й тлумачення суті та функцій цих двох основних блоків аксіоматики марксистсько-ленінської філософії, які були запропоновано в його нарисі-статі «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що увійшла до складу видання «Короткий курс історії ВКП(б) (перше видання – у 1938 році) і до 11-ї збірки його праць, лекцій, статей, виступів тощо під назвою «Питання ленінізму» (уперше опубліковано в 1939 році).

Запропонований аналіз розкриває сталінське та посталінське розуміння сутності, структури та функцій діалектичного та історичного матеріалізму; їх теоретико-методологічні засади та статус у структурі марксистсько-ленінської філософії; висвітлюється сталінській підхід до розуміння взаємозв'язку марксистської філософії з ідеологічною доктриною компартії СРСР та комуністичним світоглядом. У статті визначені ті суттєві зміни, що відбулись в радянському марксизмі з кінця 1953 року і до кінця 1980-х. Це стосується концептуальної інтерпретації діалектичного та історичного матеріалізму, визнаних у радянські часи як базис та дві основні складові частини марксистсько-ленінської філософії. Окрім цього, висвітлено провідні тенденції, що сформувалися в середовищі радянських науковців 1960–1980-х як нові підходи до розуміння характеру взаємозв'язків марксистсько-ленінської філософії, насамперед діамату та істмату, з компартійною ідеологією й тими галузями суспільствознавства (насамперед «науковим комунізмом»), які утворювали єдину систему філософського та суспільно-політичного знання, комплекс наук та навчальних дисциплін із загальною назвою «марксизм-ленінізм». Схарактеризовано основні тенденції посталінської доби в тлумаченні ідейно-теоретичної та методологічної ролі діалектичного та історичного матеріалізму, їх статусу в структурі радянської філософії та суспільствознавства, а також специфіки корекції їх ідеологічного та світоглядного призначення протягом другої половини ХХ ст.

У межах такого аналізу виявлено й узагальнено висвітлені парадигмальні наративи, які задекларували українські дослідники пострадянської доби для оцінки ролі праць В.І. Леніна і, особливо, Й.В. Сталіна («Про діалектичний та історичний матеріалізм») в появі фундаментальних проблем і негативних процесів у процесі розвитку філософської й суспільно-політичної думки в СРСР за весь постсталінський період історії.

Основними методами дослідження стали системний, компаративний, дискурсивний, контент-аналіз, приписи сцієнтизму й принципу історизму.

Особливу актуальність матеріал статі може мати для науково виваженого, ідеологічно неангажованого, адекватного осмислення історії й логіки розвитку філософської й суспільно-політичної думки як у Радянському Союзі, так і в Україні доби незалежності.

Ключові слова: діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм, науковий комунізм, марксизм-ленінізм, марксистсько-ленінська філософія, радянські соціально-політичні дослідження, В. Ленін, Й. Сталін

Вступ

Для представників професійних філософських спільнот незалежних держав, які раніше включно з УРСР утворювали Радянський Союз, найактуальнішим, таким, що став фактично визначальним в умовах докорінного реформування системи філософського знання й пізнання як процесу переходу від її державно-інституціоналізованої, ортодоксальної, комуністично-

ідеологізованої моделі радянського марксизму (марксизму-ленінізму) до деідеологізованого, раціонально-критичного способу теоретичного мислення й концептуалізацій, які відповідали б класичним завданням і критеріям світової й західноєвропейської філософської традиції, виявився комплекс проблем, без вирішення яких радикальне оновлення типу й цілей філософських та соціально-політичних розвідок (у тому числі й так звана декомунізація) було б неможливим.

До фундаментальних, суперечливих питань, які стали вихідними при створенні системи координат, ідейної платформи в розвитку філософії та соціально-політичних досліджень в Україні після 1991 року можна віднести ті, які стосуються насамперед того, чи була власне філософія в умовах радянської соціально-політичної системи. Відповідно виникають і актуалізуються питання про те, якою вона була. Чи можна її вважати самодостатнім феноменом із власним предметним полем, методологією, джерелом саморозвитку, незалежно від аксіоматики з праць класиків марксизму (цієї ідейної платформи чи «кредо» офіційної радянської, марксистсько-ленінської філософії) і диктатури формальних та неформальних «керівних вказівок», сукупності всіх тих інститутів, принаймні у межах академічної науки й вишив у Радянському Союзі, що її розробляли, модернізували, уніфікували, запроваджували, поширювали, ідеологічно контролювали.

Причому, як довела історія трьох пострадянських десятиріч, серед комплексу проблемних питань історико-філософських реконструкцій феномену «марксистсько-ленінська філософія» найбільшого значення й гостроти набули ті, які пов'язані з оцінкою сутності, суспільно-політичної й теоретичної ролі марксистсько-ленінської спадщини. Тобто ключових ідей, методологічних установок, загальних філософських та політико-філософських постулатів, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом. А головне – критичного переосмислення специфіки й наслідків подальшого розвитку вчення основоположників марксизму такими його російсько-радянськими послідовниками, як В.І. Ленін та Й.В. Сталін. Адже саме їхні інтерпретації базових постулатів із праць Маркса й Енгельса, а також власні ідейно-теоретичні новації на десятиріччя перетворювалися для контрольованої державою наукової діяльності філософської спільноти в СРСР на канонічні, абсолютно вірні, системотворчі й безсумнівні *як релігійні догмати* (див., зокрема, Журавлев). Загалом на такі, які можна назвати метапарадигмальними. У різні періоди з кінця 1930-х і до середини 1980-х насамперед тлумачення радянськими класиками *діалектичного та історичного матеріалізму* імперативно визначали концептуальні й методологічні засади, головні функції філософського знання й пізнання. Вони жорстко зумовлювали їх ідеологічні завдання й світоглядні цінності, слугували абсолютним критерієм істинності філософських ідей та узагальнень, змістовно й структурно забезпечували відтворення й припустимі межі модернізації всієї системи гуманітарної науки, освіти, а також політичної пропаганди в Радянському Союзі й навіть частково вплинули на розвиток філософської думки вже в незалежній Україні (див. зокрема: Білий, 2009: 22; Єрмоленко, 2003: 131; Мінаков, 2009: 213-226; Лісовий, 2008: 554-555, 566; Лой, 2009: 26-28; 23, Лютій, 2009: 29-30; Хома, 2009: 38).

Інтерпретація діалектичного та історичного матеріалізму В.І. Леніним та Й.В. Сталіним

Отже, насамперед треба зазначити, що неправомірно не лише ототожнювати «радянську філософію», «марксизм-ленінізм» чи «радянський марксизм», а точніше весь комплекс філософського й суспільно-політичного знання та пізнання, що існував у СРСР (особливо у другій половині ХХ століття), з офіційною ідеологічною доктриною КПРС або ж із подібних концептуальних позицій розглядати функції радянської філософії, а й безпідставно ставити знак рівності між нею й «діалектичним та історичним матеріалізмом». (Про багатоетапність, структурну багаторівневість та змістовне багатство тематики й проблематики марксистсько-ленінської філософії різних історичних періодів (див., зокрема: Мінаков, 2009).

Що стосується В.І. Леніна, який нібито, за оцінками відомого українського філософа В.І. Гусева, **«оголосив, що філософією марксизму є діалектичний та історичний матеріалізм**

(виділено нами. – В. В.)» (Гусев, 2009: 20), то він ніколи не зводив своє розуміння філософії марксизму до таких відносно самостійних – вже для радянської філософії другої половини ХХ століття – блоків аксіоматики, як «історичний та діалектичний матеріалізм». Ленін майже не вживав таких концептів. Серед величезної кількості його творів (останнє, п'яте, видання в СРСР їх повного зібрання російською мовою, що виходило наприкінці 1970-х, нараховує 55 томів) **фактично є лише декілька невеликих публікацій**, де Ленін безпосередньо оперує поняттями «діалектичний» та «історичний матеріалізм» як загальними категоріями для позначення сукупності фундаментальних і взаємопов'язаних ідей, що характеризують марксизм як нове, суто матеріалістичне й революційне філософське вчення. Це насамперед «Три джерела і три складові частини марксизму», «Карл Маркс», «Про відношення робітничої партії до релігії».

Ідеться і про фундаментальні марксистські ноумени, рамкові інструментальні поняття, і про всю творчо побудовану в сотнях різноманітних праць К. Маркса, Ф. Енгельса та самого В.І. Леніна цілісну філософську теоретичну модель матеріалістичного та діалектичного тлумачення природи, суспільства і його історії, свідомості, пізнання і т. ін., а також законів їх розвитку, яку за радянських часів було тематично структуровано й поділено (певною мірою починаючи з Й.В. Сталіна) на «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, до яких радянські філософи додали ще й системотворче, раз і назавжди жорстке структуру вальне кліше, що ці «матеріалізми» – «дві основні складові марксистсько-ленінської філософії».

Аналізуючи появу в марксизмі термінів-концептів «діамат» та «істмат» (у радянській філософській науковій і освітній літературі типові скорочені назви), треба нагадати, що В.І. Ленін як марксист ідейно, ідеологічно та світоглядно сформувався у тому числі на працях Г.В. Плеханова, надзвичайно високо цінував їх¹², тривалий час активно співпрацював із ним, постійно полемізував на політико-філософські теми; і хоча іноді й оперував поняттями «діалектичний матеріалізм», але повністю не перейшов на плеханівську філософську мову, не перейняв цілком його категоріальний апарат марксистського теоретичного мислення¹³. Навіть більше, Ленін, як правило, замість того, щоб наполягати на тому, що філософія марксизму є «діалектичним матеріалізмом» (як це було у Плеханова), найчастіше підкреслював лише те, що вона є матеріалістичною й діалектичною.

Так ось, з'ясовуючи ленінську систематизацію марксистських уявлень про розвиток природи та суспільства, а отже, й застосування ним концептів «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, звернімося, зокрема, до специфіки структури та лексики статті «Три джерела і три складові частини марксизму» (уперше опублікована в щомісячному більшовицькому теоретичному легальному журналі «Просвіта» в 1914 році). У ній Ленін на концентроване пояснення філософської суті діамату та істмату (в радянському їх розумінні та класифікації) відвів лише третину обсягу матеріалу (у 23-му томі це дві сторінки, ще на чотирьох українською лаконічно розкриваються базові ідеї марксистської економічної та політичної – соціалістичної – теорії).

У вступі лідер і один із головних теоретиків та ідеологів РСДРП(б) узагальнено обов'язково зазначив, що вчення Маркса «виникло як пряме і безпосереднє продовження вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії та соціалізму» (Ленін, 1960: 40).

¹² Зокрема, він (1921) категорично заявив, що «неможливо стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати – саме вивчати – усе, що написано Плехановим із філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму» (цит. за: Чагин, 1956: 28), а в 1922 році за пропозицією безпосередньо Леніна Наукова бібліотека Інституту К. Маркса і Ф. Енгельса приступила до багатотомного видання «Творів» Г.В. Плеханова.

¹³ Щодо історії цього процесу, то відносно точною можна визнати оцінку видатного українського філософа В. С. Лісового, який зазначив: «Основними джерелами діалектичного матеріалізму були передусім праці Ф. Енгельса „Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії“, „Анти-Дюрінг“ та „Діалектика природи“». Причому український історик філософії підкреслив: «**Термін „діалектичний матеріалізм“ запроваджений російським марксистом Георгієм Плехановим (1857–1918) (Енгельс використовував поняття „сучасний матеріалізм“, „матеріалістична діалектика тощо“).** Проте, продовжив він: «**Основну роль у тлумаченні (тобто, як стверджується, саме «у тлумаченні»). – В. В.) діалектичного матеріалізму відіграв В. Ленін, який наголосив на ролі практики як критерію істини, трансформував принцип класовості у принцип партійності.** Загалом він поєднав елементи догматизму з релятивізмом, а також кон'юнктурним і цинічним практицизмом. Відхід від принципу партійності кваліфікували як „протягування“ ідеалізму, „попівщини“, зраду „інтересів пролетаріату“ (виділено нами. – В. В.)» (Лісовий, 2008: 561–562). Оцінюючи ж роль Сталіна в розвитку марксизму радянської доби, український філософ заявив, що той «**посилив канонізацію діалектичного матеріалізму, який під назвою „марксизм-ленінізм“ перетворився на ортодоксальний різновид марксизму (виділено нами. – В. В.), своєрідне врівнення з крайньою нетерпимістю до будь-яких ідеологічних „відхилень“**» (Лісовий, 2008: 562).

Потім він підкреслив, що: «Філософія марксизму є *матеріалізм*». «Маркс і Енгельс, – написав Ленін, пояснюючи своє бачення суті та логіку створення марксистської теорії, – найрішучішим чином відстоювали філософський матеріалізм і неодноразово роз'яснювали глибоку помилковість усіляких ухилень від цієї основи. Найбільш ясно й детально викладено їхні погляди у творах Енгельса „Людвіг Фейербах“ і „Спростування Дюринга“...». А далі Ленін якраз і робить чіткий теоретичний наголос: «Але Маркс не зупинився на матеріалізмі XVIII століття, а зрушив філософію вперед. Він збагатив її надбаннями німецької класичної філософії, особливо системи Гегеля, яка, у свою чергу, привела до матеріалізму Фейербаха. Головне з цих надбань – *діалектика*, тобто вчення про розвиток у його найбільш повному, глибокому і вільному від односторонності вигляді, вчення про відносність людського знання, що дає нам відображення матерії, яка вічно розвивається. Новітні відкриття природознавства – радії, електрони, перетворення елементів – чудово підтвердили **діалектичний матеріалізм Маркса** (виділено нами. – В. В.), усупереч ученням буржуазних філософів із їхніми „новими“ поверненнями до старого і гнилого ідеалізму» (Ленін, 1960: 43-44).

У статті Леніна «Карл Маркс» (писати її він почав ще в 1913 році для найпопулярнішого за тих часів у Російській імперії енциклопедичного словника «Гранат»; її неповний варіант опубліковано в ньому в 1915 році, а в завершеному вигляді статтю видано окремою брошурою в 1918-му) структурні джерела і блоки марксистського філософського вчення висвітлюються більш розгорнуто, деталізуються конкретно-історично й системно (проте, нагадаємо, що невеликі ленінські підрозділи, у яких розкриваються суть і новації філософії Маркса, марксизму загалом, називаються не «діамат» чи «істмат», а «Філософія марксизму», «Діалектика», «Матеріалістичне розуміння історії»).

У роботі «Карл Маркс» Ленін із самого початку вже традиційно констатував: «*Марксизм* – система поглядів і вчення Маркса. Маркс був продовжувачем і геніальним завершувачем трьох головних ідейних течій XIX століття, належних трьом найпередовішим країнам людства: класичної німецької філософії, класичної англійської політичної економії і французького соціалізму (у зв'язку з французькими революційними вченнями взагалі)» (Ленін, 1977: 50). Утім, у цій статті поняття «діалектичний матеріалізм» Ленін вживає лише один раз і тільки в контексті оцінки Енгельсом статусу й призначення філософії в тих умовах, коли сучасний йому матеріалізм став по суті «діалектичним». Використовуючи фрагмент із праці Ф. Енгельса «Анти-Дюринг», Ленін зазначив: «**Діалектичний матеріалізм** (виділено нами. – В. В.) „не потребує ніякої філософії, що стоїть над іншими науками“. Від колишньої філософії залишається „вчення про мислення і його закони – формальна логіка й діалектика“» (Ленін, 1977: 54). Наступне важливе Енгельсове твердження: «Все інше входить до позитивної науки про природу і суспільство», яке фактично й розкриває суть його постулату про новий статус, предметне поле та головні завдання вже «діалектичної філософії» – Ленін чомусь знімає.

Відтворимо ще два невеликих фрагменти з іншої статті, «Про відношення робітничої партії до релігії» (1909), написаної російським послідовником К. Маркса і Ф. Енгельса, яка передувала роботі «Три джерела і три складові частини марксизму» й у якій теж інтерпретаційно вживаються лексеми/поняття «діалектичний та історичний матеріалізм». Перший: «Соціал-демократія буде все своє світобачення на науковому соціалізмі, тобто на марксизмі. **Філософською основою марксизму, як неодноразово заявляли і Маркс, і Енгельс, є діалектичний матеріалізм**, що повною мірою сприйняв історичні традиції матеріалізму XVIII століття у Франції та Фейербаха (перша половина XIX століття) у Німеччині, – матеріалізму безумовно атеїстичного, рішуче ворожого до будь-якої релігії (виділено нами. – В.В.)» (Ленін, 1980: 415).

Другий фрагмент. «Марксизм, – підкреслив В.І. Ленін, – є матеріалізм. Сам по собі він так само нещадно ворожий до релігії, як матеріалізм енциклопедистів XVIII століття чи матеріалізм Фейербаха. Це безсумнівно. Але **діалектичний матеріалізм Маркса й Енгельса** (виділено нами. – В. В.) іде далі енциклопедистів та Фейербаха, застосовуючи матеріалістичну філософію до галузі історії, до галузі суспільних наук (Ленін, 1980: 418).

Ситуація з концептом «історичний матеріалізм» багато в чому аналогічна ситуації з ленінським терміном/поняттям «діалектичний матеріалізм». Хоча, безумовно, іноді В.І. Ленін

ним оперує. Утім, за Леніним, *історичний матеріалізм* – це не стільки одна з двох основних частин марксистської філософії, поряд із матеріалізмом діалектичним, скільки «матеріалістичне розуміння історії», на відміну від «ідеалістичного розуміння» всією попередньою філософською думкою генези суспільства, його структури, рушійних сил та закономірностей суспільно-історичного процесу, ролі в ньому духовних чинників (різноманітних форм суспільної свідомості, ідей, ідеологій тощо).

Для коректності нашого аналізу й оцінок процитуємо ленінське пояснення із статті «Три джерела і три складові частини марксизму» без будь-яких текстових винятків, що дає змогу отримати чітке уявлення про те, як В.І. Ленін роз'яснював змістовне наповнення концепту «*історичний матеріалізм*». «Поглиблюючи і розвиваючи філософський матеріалізм, Маркс, – констатував лідер російських соціал-демократів, – довів його до кінця, поширив його пізнання природи на пізнання людського суспільства. Найбільшим завоюванням наукової думки виявився *історичний матеріалізм* Маркса. Хаос і свавілля, що панували досі в поглядах на історію й на політику, замінила разюче цільна й струнка наукова теорія, яка показує, як із одного укладу життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, – із кріпацтва, наприклад, виростає капіталізм.

Так само, як пізнання людини відображає природу, яка існує незалежно від нього, тобто матерію, що розвивається, *суспільне пізнання* людини (тобто різні погляди і вчення філософські, релігійні, політичні тощо) відображає *економічний лад* суспільства. Політичні установи є надбудовою над економічним базисом. Ми бачимо, наприклад, як різні політичні форми сучасних європейських держав слугують зміцненню панування буржуазії над пролетаріатом.

Філософія Маркса є закінченим філософським матеріалізмом, який дав людству великі знаряддя пізнання, а робітничому класу-особливо» (Ленін, 1960: 44).

Ось майже і все основне у плані структури марксистської філософської теорії та її ключових категорій), що безпосередньо говорить про «*діалектичний*» та «*історичний*» *матеріалізм* у працях російсько-радянського класика марксизму В.І. Леніна, яким для них (до речі, базових вже для радянської моделі марксизму-ленінізму в усіх її іпостасях) не запропоновано ніякого чіткого фіксованого концепту, а окремої дефініції й поготів. Існують лише лаконічні теоретико- методологічні й політико-ідеологічні інтерпретації з використанням відповідних понять.

Що стосується І.В. Сталіна, то його теж некоректно звинувачувати в ототожненні цих двох базових (особливо для радянської філософії другої половини ХХ століття) складових марксистської філософії з нею загалом. Подібного немає навіть у «Короткому курсі історії ВКП(б)» (1938 р.)¹⁴, у якому вперше і з'явився розділ під назвою «Про діалектичний та історичний матеріалізм». Матеріал із такою ж назвою та змістом було також опубліковано 12 вересня 1938 року окремою статтею у партійній газеті «Правда». Причому за життя Сталіна в його «Зібрання творів» (почали публікувати в 1946 році, видано лише 13 томів) стаття не ввійшла. Її включили в 14-й том і надрукували в РФ тільки в 1997 році.

Тут слід окремо зазначити, що всі пострадянські українські дослідники, звинувачуючи Сталіна в тому, що його нарис «Про діалектичний та історичний матеріалізм» став головною причиною того, що радянська марксистсько-ленінська філософія з кінця 1930-х стала «*догматичною*», «*вульгарно-схематичною*», «*схоластичною*», «*примітивною*», «*недідздатною до творчого розвитку*», «*квазімисленням*», «*антимисленням*», виконувала *насамперед функцію «охоронно-репресивну»* або «*формування покірливого світогляду*», була «*суто ідеологічно заангажованою*», відстоюючи «*принцип партійності*», покірно слугувала виключно компартійним інтересам і цілям, забезпечувала апологію політики партії, а в якості світоглядних уявлень, системи цінностей мала виконувати роль своєрідних «*догматів комуністичної віри*»,

¹⁴ Славнозвісний «Короткий курс історії ВКП(б)», що включав нарис «Про діалектичний та історичний матеріалізм» до 1956 року, із деякими несуттєвими змінами було перекладено 67 мовами, а його загальний тираж сягав 43 мільйонів примірників. Щодо категоріального апарату й структури сталінського нарису-статті підкреслимо, що Сталін, хоча й дає розгорнуте визначення поняттям діалектичного та історичного матеріалізму, але безпосередньо використовує лише поняття «історичний матеріалізм» (це третя частина/розділ у тексті). А те, що він визначає як «діалектичний матеріалізм», характеризується у першому та другому розділах нарису. Їхні назви – «Марксистський діалектичний метод» і «Марксистський філософський матеріалізм». Таким чином, крім фрагмента з дефініцією, поняттям «діалектичний матеріалізм» Сталін фактично не оперує.

«світської релігійної доктрини» і т.ін., – згадують тільки «Короткий курс історії ВКП(б)», де він уперше з'явився.

Внаслідок такого дискурсивного стану, сформованого численними публікаціями пострадянських дослідників історії радянської філософської думки, складається враження, що принаймні в період 1920-1930-х у Сталіна ніяких інших науково-філософських праць не було, а сам він як теоретик марксизму «вийшов у тираж», стагнував, остаточно перетворився виключно на головного партійного й державного діяча СРСР, до кола інтересів якого зовсім не входили ідейно-теоретичні проблеми й питання розвитку марксистсько-ленінського вчення, яке охоплює теоретичне філософське розуміння й пояснення дійсності, концептуальні моделі суспільно-політичних та політико-економічних процесів.

Підсиленню вищезазначеного уявлення безпосередньо сприяє те, що ніхто з українських істориків філософії часів незалежності не згадує (панівна більшість серед них, скоріше за все, може, й не знає) ні змісту сталінських праць, що увійшли до зібрання його «Творів», ні те, що його нарис-статтю «Про діалектичний та історичний матеріалізм» було надруковано в 1939 році в *одинадцятому*, останньому, його збірнику під назвою «Питання ленінізму». В 1945 та 1952 роках Інститут Маркса – Енгельса – Леніна перевидав його. «Питання ленінізму» були своєрідним, але, що важливо, змістовно мінливим зібранням «Творів» Сталіна, який на відміну від більшості видатних російських революціонерів, лідерів РСДРП-ВКП(б) після 1917 року до 1946 року відмовлявся від компонування й публікації своїх праць у окремому багатотомному виданні, яке класично йменується зібранням «Творів».

Замість класичного, традиційного, але «статично-консервативного підходу» до публікації своїх ідей та теоретичних розробок Й.В.Сталін застосував новаційний, «динамічний», «рухливий».

Збірки «Питання ленінізму» нагадували повне чи неповне «Зібрання творів». Проте до кожної наступної з них (перша вийшла у 1926 році) включалися праці, зміст та ідеї яких мали велике концептуальне чи практичне значення для поточного моменту й найближчих перспектив, а виключалися ті, які втрачали свою актуальність. Збірки вмщували різноманітні за тематикою сталінські теоретичні праці й лекції (головні серед них – «Про основи ленінізму»¹⁵, прочитані у Свердловському університеті в 1924 році, – як цілісна публікація вона була в усіх виданнях «Питань ленінізму»); статті, тексти виступів, інтерв'ю тощо, присвячені висвітленню фундаментальних чи першочергових ідеологічних, політичних, конституційно-правових, економічних, соціальних, духовно-культурних і т.ін. проблем, теоретичних питань розвитку марксистської філософії. Містив він і «Звітні доповіді» на з'їздах компартії Радянського Союзу. Такі звітні доповіді – традиційний обов'язок Генеральних секретарів радянської компартії. Вони готувалися й писалися не так, як це робилося у післясталінську добу, починаючи з Хрущова: протягом кількох тижнів спеціально утвореними тимчасовими колективами з науковців та партійних ідеологів, усіляких «спічрайтерів», – а персонально самим Генсеком (тобто спочатку Леніним, а потім Сталіним). У «Доповідях» давався концентрований, детальний і ретельний аналіз процесів (їх позитиву й негативу, особливо критичних помилок), внутрішньої державної політики у всіх сферах розвитку СРСР; пропонувалася політико-ідеологічна й соціально-економічна стратегія й тактика діяльності компартії та органів державної влади всіх рівнів, визначались їхні програмні цілі та завдання, включно з теоретичними оцінками логіки політичної та ідеологічної боротьби у ході побудови соціалістичного ладу в країні; розглядалася геополітична ситуація, її тенденції.

Таким чином, якщо не обмежуватися визнанням лише факту видання нарисів «Про діалектичний та історичний матеріалізм» в «Короткому курсі історії ВКП(б)», а враховувати сукупність, зміст, багатство проблематики та рівень її аналізу в численних працях, що належали авторству Й.В.Сталіна (у тому числі дискурсивну варіативність згаданого нарисів в комплексі різноманітних сталінських збірок), то стане очевидним, що його ідейно-теоретична спадщина, включно з філософською, ступінь і глибина обізнаності з численними проблемами свого часу не

¹⁵ Тут, до речі, Сталіним запропоновано несподіване для радянських ідеологічних ортодоксів визначення ленінізму: «Поєднання російського революційного розмаху з американською діловитістю – у цьому суть ленінізму у партійній і державній роботі» (Сталин, 1952: 188).

обмежуються тільки роз'ясненням того, чим є діалектичний та історичний матеріалізм у структурі марксистсько-ленінської філософії, в радянському марксизмі першої половини ХХ століття.

Відразу після смерті Сталіна його стаття «Про діалектичний та історичний матеріалізм», як абсолютно правильно зазначив М.В. Попович, **«через її жахливу порівняно з „першоджерелами“ банальність не могла слугувати марксистським філософським богослов'ям і була негайно забута** (виділено нами. – В. В.)» (Попович, 2009: 8).

Доволі наочний і переконливий факт, що підтверджує вище сказане українським філософом, – видання праці під назвою «Диалектический материализм» (кінець 1953 року, за загальною редакцією майже першої особи в системі філософської академічної науки того часу, Г.Ф. Александрова)¹⁶, де у вступному зверненні колективу авторів написано, що «Інститут філософії АН СРСР ставив завдання дати книгу, яка могла б слугувати посібником для тих, хто вивчає основи марксистсько-ленінської філософії (виділено нами. – В. В.). Тематично книга побудована відповідно до нинішньої чинної програми курсу діалектичного матеріалізму у вищих навчальних закладах» (Диалектический материализм, 1953: 3).

Так ось, у тексті цього видання (майже 500 сторінок), яке покликане виконувати функцію еталонного варіанту підручника, є лише одне невелике пряме цитування сталінського «Короткого курсу» (хоча визначення діамату та істмату – без посилання на Сталіна – з нього відвоюється). Водночас сукупне цитування публікацій представників природознавства, таких, наприклад, як І.В. Мічурін, І.П. Павлов, С.І. Вавилов, Д.І. Менделєєв, К.А. Тімірязєв, практично дорівнює кількості всіх посилань на Й.В. Сталіна (їх 14). Дуже багато цитується Ф. Енгельс, його класичні філософські роботи «Діалектика природи» і «Анти-Дюрінг» (значно менше посилань на К. Маркса, але цитуються його ґрунтовні філософські та економічні праці), а також В.І. Ленін. Особливо його «Філософські зошити». Що, до речі, не було характерно для радянських підручників із філософії сталінської доби.

Сьогодні проблематично, складно з'ясувати, коли та ким створено і вперше впроваджено в радянський філософський дискурс таку популярну серед філософів пострадянської доби міфологему (тим самим і аргументацію для звинувачень), за якою Сталін своїм нарисом «Про діалектичний та історичний матеріалізм» примітивізував філософське вчення марксизму, схематично обмежив його двома матеріалізмами, таким чином визначивши на наступні десятиріччя долю філософії в СРСР, оскільки сталінські праці ніяких підстав для такого висновку не дають. До того ж Й.В. Сталін не був кабінетним ученим, не займався абстрактним філософським теоретизуванням. Будь-яка його публікація якщо й містила філософські узагальнення чи аналіз, то завжди була присвячена конкретним цілям і актуальним завданням практичної політичної та ідейної боротьби свого часу. Відповідно до мети й точно визначався тип видання (газета, журнал, брошура, книга), а також час друкування підготовленого тексту.

Сказане стосується й своєрідного філософського «додатка» (певної марксистсько-ленінської філософської «пропедевтики»), який було включено лише як *один із параграфів до четвертої глави*¹⁷ надрукованого в 1938 році посібника «История Всесоюзной Коммунистической партии

¹⁶ Його авторству належить перший персональний, ґрунтовний радянський підручник із історії філософії («История западноевропейской философии»). Перше його видання було на початку, друге – в середині 1946 року. Г.Ф. Александров на той час був начальником управління відділом пропаганди та агітації ЦК ВКП(б); за підручник отримав Сталінську премію; з жовтня – дійсний член АН СРСР; у вересні 1947 року його призначили директором Інституту філософії АН СРСР, а управління відділом очолив майбутній головний ідеолог ВКП(б) – КПРС і наглядач за «ідейною чистотою марксизму-ленінізму» в Радянському Союзі А.М. Суслов (щодо особистої, вкрай негативної ролі Суслова в стагнації та радикальній ідеологізації радянського марксизму, марксизму-ленінізму див., зокрема: Журавлев). Александрівський підручник з 1940-х до 1970-х був своєрідною радянською історико-філософською класикою, найбільш масштабним і фундаментальним освітньо-аналітичним виданням для вивчення історії зарубіжної філософії від Стародавньої Греції до (включно) вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. Особливості термінології, використання марксистських першоджерел і цитати Александрова характеризуються тим, що хоча він і зазначає, що Маркс і Енгельс, Ленін і Сталін створювали «діалектичний та історичний матеріалізм, економічне вчення, науковий соціалізм» (Александров, 1946: 475), але Маркса й Енгельса оцінює здебільшого як «**основоположників наукового світогляду робітничого класу**». У тексті своєї «Історії» Александров – окрім «Висновків» – мало вживає поняття «діалектичний» та «історичний матеріалізм», цитує переважно праці Маркса, Енгельса й Леніна, значно менше – Сталіна. Причому посилається на сталінський нарис «Про діалектичний та історичний матеріалізм», не той що був включений до «Короткого курсу історії ВКП(б)», а опублікований у одинадцятій сталінській збірці «Питання ленінізму» (1946), а також на інші сталінські праці, які містилися в його зібранні «Творів».

¹⁷ *Глава IV (чотири параграфи)* присвячена розгляду та оцінці історії російської соціал-демократичної, а потім і радянської компартії 1908–1912 років, в яку і включено параграф «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що міститься після параграфа, в

(большевиків). Краткий курс» (за редакцією комісії ЦК ВКП(б), схвалено ЦК ВКП(б), 6 мільйонів екземплярів), що протягом двох десятиріч, як мінімум, виконував функцію офіційної партійної версії історії російсько-радянської компартії кінця XIX – першої третини XX століття й роз'яснював багато аспектів і напрямів її політики щодо створення та розбудови соціалізму в Радянському Союзі.

Проте поява такої філософської «пропедевтики», адаптованого викладу *саме системи базових філософських постулатів марксизму* для радянського курсу історії комуністичної партії не випадкова. Його мета й завдання – дати (точніше, запропонувати) неосвіченій більшості громадян СРСР кінця 1930-х марксистську філософську модель, теоретико-методологічну платформу, однозначні гносеологічні та світоглядні установки для розуміння таких позицій: сутності марксистського матеріалістичного світогляду та компартійної ідеології; об'єктивної та суб'єктивної логіки, а також спрямованості всесвітньої історії людства; взаємозв'язку, характеру і змісту закономірностей економічної, політичної та духовної сфер суспільного буття; ролі рушійних сил і значення суб'єктивних чинників (ідей, ідеологій, учень, загалом – усіх форм суспільної свідомості й пізнавальної діяльності)¹⁸ у суспільно-історичному процесі; передумов, детермінант і безпосередніх причин докорінних революційних перетворень, включно з соціалістичною революцією, руйнуванням капіталістичного ладу та побудовою соціалізму.

Загалом в СРСР того часу за допомогою такої єдиної, цілісної соціально-філософської та політекономічної концепції (створеної К. Марксом, Ф. Енгельсом, розвинутої В.І. Леніним), спираючись на марксистську філософську аксіоматику та методологію пізнання (що і є квінтесенцією, першоосновою «діалектичного та історичного матеріалізму»), намагалися переконливо обґрунтувати й висвітлити правильність програм, стратегії, тактики й конкретної практичної діяльності, так само, як ідеології, комуністичної партії – РСДРП(б) й ВКП(б) – до, у ході та протягом перших десятиріч після пролетарської/соціалістичної революції 1917-го. До речі, на абсолютній необхідності такого синтезу, на обов'язковості нерозривної єдності для формування адекватного марксистського розуміння чи бачення історії російської компартії трьох таких елементів: а) **теоретичні імперативні постулати філософії марксизму**, б) **методологія нової історичної науки** (що повинна використовувати як «ключ до вивчення законів історії суспільства» у пізнанні матеріалістичною та діалектичною філософією марксизму загальних закономірностей суспільного розвитку), в) **класово правильне та наукове осмислення положень програм та практики** «політичної діяльності партії пролетаріату» – робить чіткий наголос сам Сталін (див, наприклад: Сталин, 1997: 270-271).

У «пропедевтиці» у межах синтетичного висвітлення філософсько-теоретичних та політико-прикладних проблем, роз'яснення стратегії, ідеології та політики більшовицької партії Сталін дав і критику основних її ідейних опонентів і супротивників (ідеалістів, махістів, фідеїстів, політичних ревізіоністів, опортуністів тощо).

Безсумнівно, що текст сталінського нарису «Про діалектичний та історичний матеріалізм» із його суто освітньо-просвітницьким характером, адаптивним способом, стилем та лексикою викладання матеріалу, обмеженим колом питань не є претензією «вождя народів» на фундаментальне теоретичне дослідження чи філософсько-світоглядні роздуми. Його мета – дати необхідну марксистську філософську базу, схему та загальну методологію лише для засвоєння курсу «Історії партії більшовиків». Тому фактично нарис Сталіна з філософії марксизму, окреслення ним предмета, гносеологічних настанов і аксіоматики «діамату» та «істмату» є концептуальним та методологічним додатком до «Короткого курсу», а його «цільова аудиторія» –

якому в історико-політичному контексті коротко висвітлено декілька ідей праці Леніна «Матеріалізм та емпіріокритицизм». Тому складається враження, що широковідомий сталінський нарис про діамат та істмат розташований якось приховано. Для нього не виділено окремого, статусного місця у тексті «Короткого курсу історії ВКП(б)».

Нині з його змістом параграфу «Про діалектичний та історичний матеріалізм» та повним автентичним текстом книги «Краткий курс истории ВКП(б) (1938)» можна ознайомитися тут: http://www.lib.ru/DIALEKTIKA/kr_vkpb.txt

¹⁸ На підтвердження ідеї про активну роль людської свідомості, що є умовою та запорукою здатності людини до практично-творчої діяльності, до радикального перетворення реалій суспільного буття, Сталін цитує речення з відомого Марксового вислову з «Критики гегелівської філософії права»: **«Зброя критики не може, звичайно, замінити критику зброєю, матеріальна сила повинна бути скинута матеріальною ж силою, але і теорія стає матеріальною силою, як тільки вона опановує масами (виділено нами. – В. В.)»** (див, наприклад: Сталин, 1997: 266).

це не професійна філософська спільнота, а найширший загаль громадян СРСР кінця 1930-х, більшість із яких не лише не мала вищої або середньої спеціальної освіти (як у другій половині ХХ століття), а закінчила декілька (зазвичай 2-3-и) класів школи. Серед них було немало й тих, хто ледве міг читати та писати.

За структурою, змістом та призначенням сталінський нарис можна вважати аналогом ленінських статей «Карл Маркс» та «Три джерела і три складові частини марксизму». У ньому Сталін, як і Ленін, виключно в адаптивній формі, навіть більше, підкреслюючи, що робить це лаконічно та схематично¹⁹, переказує основні положення марксистської діалектико-матеріалістичної філософської моделі природи, пізнання, свідомості, суспільного буття, визначальних детермінант та логіки історичного процесу тощо. Також у тексті часто відтворюються фрагменти праць засновників марксизму та В.І. Леніна, причому останній коротенько цитується лише п'ять разів, тоді як із праць К. Маркса та Ф. Енгельса наведено 22 фрагменти. Більшість із них доволі великі за обсягом. До речі, у тексті свого «нарис» (на відміну від його назви) Сталін, як правило, використовував не поняття «діалектичний» та «історичний матеріалізм», а, подібно до Ф. Енгельса, оперував поняттями «діалектичний метод» та «філософський матеріалізм». Хоча для історико-філософської й ідеологічної чіткості додавав до них визначальне атрибутивне позначення «марксистські». А саме – «марксистський діалектичний метод» та «марксистська матеріалістична філософія».

Не переказуючи весь зміст нарис, нагадаємо, що в ньому одним із першочергових питань було сталінське роз'яснення сутності й пізнавальних можливостей «марксистського діалектичного методу», порівняно з альтернативним йому метафізичним, а також обґрунтування переваг теорії пізнання марксизму-ленінізму, розкриття специфіки його теоретичної моделі природного й соціального світів. У контексті цього І.В. Сталін окремо висвітлив «велике значення поширення положень діалектичного методу» – як фундаменту теорії розвитку, методологічного стрижня марксистського «історичного підходу до суспільних явищ» – «на вивчення суспільного життя, на вивчення історії суспільства». До того ж доводиться й необхідність та ефективність його «застосування у практичній діяльності партії пролетаріату». А зроблено це на основі розкриття матеріалістичної інтерпретації засновниками марксизму трьох гегелівських (потім вже матеріалістично інтерпретованих Енгельсом) всезагальних законів діалектики (закон «єдності та боротьби протилежностей», що пояснює джерела та причини всіякого руху й розвитку: закони «заперечення заперечення» і «взаємного переходу кількісних та якісних змін», що розкривають механізми, спрямованість, поступальність, взаємозв'язок стадій розвитку). Причому Сталін якраз для структуризації й узагальнення суті та інструментальних переваг діалектичного підходу схематично виокремив і сформулював **чотири** «основні риси марксистського діалектичного методу» (див., наприклад: Сталин, 1997: 254-260).

До основних питань сталінської «філософської пропедевтики» до короткого курсу партійної історії відноситься й розкриття «марксистського філософського матеріалізму» як одвічної філософської альтернативи об'єктивному й суб'єктивному ідеалізму у тлумаченні, моделюванні природних процесів, пізнавальної діяльності людини. Тоді як для лаконічного й адаптивного висвітлення цієї проблематики Сталін запропонував **три** «основні риси марксистського філософського матеріалізму». Крім того, цей фрагмент нарис його автор доповнив елементами критики хибності ідей «утопістів, народників, анархістів, есерів» за те, що вони, на «відміну від марксистів-ленінців», «не визнавали первинної ролі умов матеріального життя суспільства» в його розвитку, «будували свою практичну діяльність не на основі потреб розвитку матеріального життя суспільства, а незалежно від них та всупереч їм», тобто «на основі «ідеальних планів» і «всеохоплюючих проектів, відірваних від реального життя суспільства» (див., наприклад: Сталин, 1997: 264-265). З іншого боку, у контексті висвітлення сутності діалектичного методу та істмату, критики ідейних опонентів та ворогів Сталін «проспівав осанну» марксизмові, його безмежним і всепереможним науково-теоретичним і практично-політичним можливостям. «Сила й життєвість марксизму-ленінізму, – проголосив лідер ВКП(б), – полягає в тому, що він спирається

¹⁹ Наведемо його типові лексичні конструкції: «такі коротко основні риси марксистського діалектичного методу», «такі коротко характерні риси марксистського філософського матеріалізму», «ось схематична картина розвитку продуктивних сил» (див., наприклад: Сталин, 1997: 257, 262, 273).

на передову теорію, яка правильно відображає потреби розвитку матеріального життя суспільства, піднімає теорію на належну їй висоту і вважає своїм обов'язком використовувати до дна її мобілізуючу організаційну й перетворювальну силу» (див, наприклад: Сталин, 1997: 266).

Виділений самим Сталіним третій і останній підрозділ його філософської пропедевтики (у межах параграфа) *отримав назву «історичний матеріалізм»*. У ньому, головним чином за допомогою сенсів-значень концептів політекономічної теорії класиків марксизму, що стали фундаментом його соціально-політичної й макросоціологічної теорії (соціальна філософія, філософія історії тощо), таких як «спосіб виробництва», «засоби виробництва», «продуктивні сили», «виробничі відносини» і тому подібне, запропонована, як зазначається, «*схематична картина*» соціально-економічної історії людства «від стародавніх часів до наших днів». Тобто розкривається система постулатів, пропонується загальна схема марксистської матеріалістичної інтерпретації першооснов життєдіяльності суспільства, здебільшого для діалектико-матеріалістичного пояснення його базової структури, причинно-наслідкових взаємозв'язків суспільних підсистем і процесів (економічних, політичних, правових тощо); лаконічно висвітлюється історична логіка розвитку суспільного виробництва від первіснообщинного ладу до розвинутого капіталістичного. Тут також доводиться, що розвиток капіталістичного способу виробництва (насамперед внаслідок розвитку його власних засобів виробництва та продуктивних сил) закономірно й неминуче породжує внутрішні антагоністичні (тобто непримиренні) класові протиріччя, чим створює об'єктивні умови й рушійні сили (клас пролетаріату, його політичні організації та ідеологію) для його знищення як типу соціально-економічної й політичної системи. Таким завершальним етапом, способом і засобом ліквідації капіталістичного економічного та політичного ладу проголошується пролетарська (соціалістична) революція, що стає передумовою й поштовхом для побудови нового, соціалістичного ладу, відповідної йому економічної й політичної систем. На прикладі СРСР Й.В. Сталін детально окреслює й коротко характеризує їх сутність, особливості й переваги над капіталістичними.

А взагалі, запропонований Сталіним розділ «історичний матеріалізм» за своїм змістом, ідеями, понятійним апаратом має значно більше відношення до марксистської політекономічної теорії, ніж до соціально-філософського вчення. Хоча, і це треба теж визнати, у другій половині ХХ століття, насамперед у навчальних курсах із істмату та в різноманітній літературі для нього, якраз марксистські економічні постулати й найбільш загальні категорії радянські науковці зробили засадничими; із них створили науково-теоретичний фундамент і понятійний інструментарій для діалектико-матеріалістичної філософської моделі суспільства та його історичного розвитку.

На наш погляд, для історико-філософських досліджень феномену «радянська філософія» (філософія в СРСР, *марксистсько-ленінська філософія*), для точності оцінок її взаємозв'язку з компартійною ідеологією найбільш принциповим і значущим моментом у сталінському нарисі до «Короткого курсу» є те, що сам Й.В. Сталін **визначив діалектичний матеріалізм не як філософію марксизму і не як марксистську ідеологію** (це заслуга його adeptів та популяризаторів-прислужників), **а як світогляд, причому світогляд окремого суб'єкта політики**. Прочитуємо його дефініцію²⁰: **«Діалектичний матеріалізм є світоглядом марксистсько-ленінської партії. Він називається діалектичним матеріалізмом тому, що його підхід до явищ природи, його метод вивчення явищ природи, його метод пізнання цих явищ є діалектичним, а його тлумачення явищ природи, його теорія – матеріалістичною.**

Історичний матеріалізм є поширенням положень діалектичного матеріалізму на вивчення суспільного життя, застосуванням положень діалектичного матеріалізму до явищ життя суспільства, до вивчення суспільства, до вивчення історії суспільства (виділено нами, курсив – Сталіна. – В. В.)» (див, наприклад: Сталин, 1997: 253).

Ось і все. У сталінському визначенні діамату та істмату не проглядається ніякого їх

²⁰ А будь-яке з визначень Сталін завжди ретельно обдумував, підбирав найточніші поняття чи слова, їх повтори та логічно формулював, уникаючи можливої багатозначності сенсів-значень. Суттєву різницю між світоглядом, з одного боку, і філософським ученням та ідеологічною доктриною – з іншого, чудово розуміє, а також може пояснити будь-який кваліфікований філософ за допомогою декількох речень.

ототожнення з марксизмом-ленінізмом як філософським ученням. Чого, безумовно, не можна сказати про тих представників радянського «цеху професійних філософів або істориків філософії», хто в посібниках, навчальній і довідковій літературі явно або неявно, усвідомлено або внаслідок марксистської філософської недосвідченості це зробив.

Тлумачення статусу й функцій діалектичного та історичного матеріалізму в радянській філософії і структурі марксизму-ленінізму в другій половині ХХ століття

У різні періоди з кінця 1930-х і до середини 1980-х, насамперед, тлумачення радянськими класиками *діалектичного та історичного матеріалізму*, імперативно визначали концептуальні й методологічні засади, головні функції філософського та суспільно-політичного знання й пізнання. Вони жорстко зумовлювали їх ідеологічні завдання й світоглядні цінності, слугували абсолютним критерієм істинності філософських й політико-філософських ідей та узагальнень, змістовно й структурно забезпечували відтворення й припустимі межі модернізації всієї системи гуманітарної науки, освіти, а також політичної пропаганди в Радянському Союзі й навіть частково вплинули на розвиток філософської думки вже в незалежній Україні (див. зокрема: Білий, 2009: 22; Єрмоленко, 2003: 131; Лісовий, 2008: 554-555, 566; Лой, 2009: 26-28; Лютий, 2009: 29-30; Мінаков, 2009: 213-226; Хома, 2009: 38).

Перш за все можна впевнено стверджувати, що «діалектичний та історичний матеріалізм» як стрижень марксистсько-ленінського філософського та суспільно-політичного знання й досліджень за своїм змістом, характером та головними функціями (пізнавальна, світоглядна, ідеологічна) істотно не збігаються з компартійною ідеологією чи політичною доктриною. Вони теоретично глибші, за проблематикою масштабніші, а за сутністю постулатів значно ґрунтовніші, ніж уся сума рекомендацій та приписів партійних документів (програма КПРС, постанови пленумів, рішення з'їздів, доповіді вищих керівників партійних органів республік та Союзу тощо) чи марксистсько-ленінська ідеологічна доктрина монополюю правлячої в СРСР компартії. А головне, більшість партійних документів, навіть тих, що включали в себе елементи, ознаки соціально-філософських концептуальних узагальнень чи пропозицій, як правило, мали політико-прикладний характер. У них визначалися стратегічні й тактичні цілі, завдання, орієнтири, способи, засоби тощо: для реальної політики правлячої партії; для конкретних соціально-економічних перетворень; для підтримки, корекції чи реформування внутрішніх для країни суспільно-політичних або зовнішніх для держави економічних та політичних відносин; для розвитку духовної культури, системи світоглядних цінностей, політичної свідомості громадян, окремих їх (етнонаціональних, соціальних, конфесійних тощо) груп.

Для розуміння марксистсько-ленінської базової ідеї про системний і функціональний взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму зі світоглядом, а також трансформації теоретичних уявлень про них потягом радянського постсталінського періоду наведемо приклади типових дефініцій.

Так, у 1960-х неодмінним визначальним концептуальним наголосом радянських філософів завжди було те, що вони доводили: марксизм (у його основі діамат, а також його продовження – істмат) є не лише загальною філософсько-науковою теорією природної, духовної й соціальної реальності, а й **світоглядною системою найбільш прогресивного класу доби розвинутого капіталізму, його імперіалістичної стадії – робітничого класу**, а разом із ним і всіх пригноблених малих та великих соціальних груп. (Що, безумовно, значно ширше класової політичної ідеології та значно відрізняється від неї.) **«Діалектичний та історичний матеріалізм**, – пропонував, наприклад, своє визначення Д.І.Чеснаков у праці 1964 року «Исторический материализм», – **стрункий цілісний світогляд робітничого класу**, що дає послідовне матеріалістичне тлумачення всіх явищ дійсності. **Воно спирається на дані науки та практики, служить людству**, і перш за все – робітничому класу, великим знаряддям пізнання світу, визволенням від духовного рабства та знаряддям революційного перетворення дійсності. Уперше з появою марксизму філософія не тільки виражає погляди трудящих, але й опановує свідомість мас, озброює їх науковим методом пізнання та дій, стає філософією мас (виділено

нами. – В. В.)»²¹ (Чеснаков, 1964: 5).

Інший приклад – класична, еталонна дефініція «діалектичного матеріалізму», яка запропонована у професійному виданні «Філософський енциклопедичний словник» (1983), що утворює парадигмальні та дискурсивні для радянської філософської спільноти рамки. За характером концептуалізації цей словник має вищий теоретичний рівень дефініцій, ніж спрощені, адаптовані для студентської аудиторії визначення, представлені у численних підручниках із діамату та істмату, якими послуговувалися в різноманітних за статусом і призначенням навчальних закладах СРСР.

Отже, «*діалектичний матеріалізм*», констатується в енциклопедичному словнику, це **«філософія марксизму-ленінізму** (тобто його філософські ідейно-теоретичні основи, засаднича аксіоматика, загальні методологічні та гносеологічні установки, приписи. – В. В.), а також **«науковий світогляд, всезагальний метод пізнання світу, наука про найбільш загальні закони руху та розвитку природи, суспільства й мислення** (виділено нами. – В. В.)». Причому сам «діалектичний матеріалізм ґрунтується на досягненнях науки й передовій суспільній практиці, постійно розвивається і збагачується разом із їх прогресом». Крім того, підкреслюється, що діамат – це «вища форма матеріалізму, що представляє собою підсумок всієї попередньої історії розвитку філософської думки». А головне, «філософія марксизму» є «матеріалістичною», оскільки «виходить із визнання матерії єдиною основою світу, розглядаючи свідомість як властивість високоорганізованої матерії, функцію мозку, відображення об'єктивного світу (це стилізоване ленінське тлумачення свідомості. – В. В.); вона називається діалектичною, тому що визнає всезагальний взаємозв'язок предметів та явищ світу, рух і розвиток світу як результат діючих у ньому самому внутрішніх протиріч» (Философский энциклопедический словарь, 1983: 159).

Як можна побачити на прикладі двох вище наведених дефініцій діамату, радянські філософи зберегли важливий постулат марксизму, який проголошує, що одна з головних функцій діалектичного матеріалізму – *світоглядна*. Проте в другій половині ХХ століття сталінський постулат, що діамат є **«світоглядом» особливого суб'єкта політики, тобто «марксистсько-ленінської партії»**, був уже остаточно відкинутим радянським філософським співтовариством. На відміну від Сталіна філософи в СРСР за часів «хрущовської відлиги» вже заявляли про те, що діалектичний матеріалізм – **«світогляд робітничого класу»**, а десь із середини 1970-х, особливо у 1980-х, вони взагалі почали визначати діамат майже деідеологізовано: не як партійний або класовий світогляд, а як **«світогляд суто науковий»**, що принципово відрізняється за своїми ідейно-теоретичними засадами моделювання картини світу, системою цінностей людського буття від двох інших його основних історичних типів – міфологічного та релігійного.

Розглядаючи проблему розуміння діамату та істмату, а також їх статусу в радянській системі марксистських теоретичних уявлень, необхідно зазначити, що вони слугували двома базовими складниками не у структурі різноманітних філософських досліджень другої половини ХХ століття, а, головним чином, у структурі загальноосвітнього курсу філософії. Він був обов'язковим у системі вищої освіти в СРСР. До таких курсів, що викладалися в будь-якому вищій Радянського Союзу на початку 1960-х – в середині 1980-х (університети, інститути, спеціалізовані академії, військові училища, вищі партійні школи тощо), а отже, були абсолютно необхідними для отримання диплома про вищу освіту, належали також «Історія партії» (КПРС), «Політекономія», «Науковий комунізм» (остаточно з 1967 року)²² (про історію його появи та інституціоналізації див., наприклад: Вілков, Руденко, 2017: 53-70; Вілков, Руденко, 2017⁶: 59-83; Вілков, Руденко, 2017^а: 31-45; Vilkov, 2018: 49-55).

²¹ У контексті інтерпретації марксизму як світогляду доволі цікавою є новітня тенденція в еволюції системи цінностей та інтенцій у політичній свідомості громадян США. Так, опубліковані результати проведеного ще в 2019 році опитування американського фонду «Меморіал жертв комунізму» (VCMF) виявилися несподіваними, шокувальними для борців із комуністичною спадщиною. Вони показали, що вперше за останні роки «тільки 57% американців віком до 40 років» визнають, «що Декларація незалежності США краще гарантує рівність, права і свободи, ніж Комуністичний маніфест». Проте, на відміну від них (що раніше було абсолютно неможливо собі уявити стосовно Сполучених Штатів), «36% американців зазначеного віку підтримують ідеї комунізму», а «20% респондентів точно готові проголосувати за соціалістичні сили в США» (Замешательство в США...).

²² Про історію його появи та інституціоналізації (див., наприклад: Вілков, Руденко, 2017: 53-70; Вілков, Руденко, 2017⁶: 59-83; Вілков, Руденко, 2017^а: 31-45; Vilkov, 2018: 49-55).

До речі, останній за своїми напрямками й проблематикою дослідження доповнював і розширював предметне поле «історичного матеріалізму», який за своєю суттю залишався все ж загальною соціологічною теорією, а також своєрідним марксистським симбіозом соціальної філософії та філософії історії, із деякими елементами політичної філософії та того знання й методології, що нині на Заході відносять до історичної політології.

Таким чином, в СРСР поряд із **«історичним матеріалізмом»** (марксистська загальна соціологічна теорія та методологія пізнання соціуму) у системі суспільствознавчих наук і досліджень функціонував і **«науковий комунізм»**. Він включав у себе комплекс різноманітних досліджень та теоретичного моделювання (безумовно, з позицій імперативів радянського марксизму, «марксизму-ленінізму», ідеалів і цінностей комуністичної доктрини та світогляду) соціально-політичних процесів і феноменів доби руйнування капіталізму та побудови соціалістичного, а потім комуністичного суспільства; аналіз тих явищ, що мали стосунок до сучасної політики або вплив на неї. До тематики наукового комунізму, на відміну від «історичного матеріалізму» як соціально-філософської концепції, відносилася і вся історія суспільно-політичної соціалістичної та комуністичної думки, критичний розгляд сучасних немарксистських або антимарксистських концепцій. На початку 1980-х компартійною владою в межах наукового комунізму як галузі суспільно-політичних досліджень було запроваджено навіть вузькоспеціалізований підхід чи ідеологізований напрям критичного аналізу, головною функцією якого стала контрпропаганда проти антикомуністичних, антирадянських, націоналістичних, клерикальних ідей, ідеологем, міфологем, концепцій, доктрин тощо.

Для порівняння істмату й наукового комунізму в аспектах їхнього предметного поля та функцій наведемо ключові положення тієї базової інтерпретації, яку було запропоновано в монографії «Історичний матеріалізм», написаній в «еру відлиги» (видано в 1964 році) відомим радянським фахівцем Д.І.Чеснаковим, інтегрованим на початку «хрущовської відлиги» в радянську вищу партійну структуру (ЦК КПРС), якраз тоді, коли нову суспільствознавчу галузь дослідження й дисципліну (науковий комунізм) ще тільки спробували концептуально сформулювати й упровадити в систему науково-дослідних та освітніх установ СРСР, а також визначення історичного матеріалізму, яке через двадцять років було задекларовано у «Філософському енциклопедичному словнику».

Отже, Чеснаков підкреслював, що **«наукова соціологія – історичний матеріалізм – є філософською наукою. Вона вирішує конкретні проблеми суспільного життя, керується науковими положеннями діалектичного матеріалізму (виділено нами. – В. В.)»**. **«Наукову соціологію, – нагадував радянський філософ, – створену Марксом і Енгельсом та розвинену Леніним, КПРС та комуністичними партіями всіх країн, ми називаємо історичним матеріалізмом (виділено нами. – В. В.)»**. Його «завданнями» як «наукової соціології є вивчення загальних законів суспільного розвитку, виявлення специфіки всіх найважливіших складників суспільства, розгляд суспільства у взаємодії всіх його частин і законів». Роз'яснюючи переваги істмату, радянський філософ констатував, що головне «методологічне значення марксистської соціології», тобто історичного матеріалізму (особливо наукове теоретико-методологічне значення його концептуального фундаменту та стрижня – «вчення про суспільно-економічні формації»), «полягає в тому, що така теорія дозволила: «перейти від опису суспільних явищ до наукового аналізу їх»; «встановити спільність між різними країнами, що належать до тієї самої суспільної формації»; «і, нарешті, дала основу та критерій для розрізнення загальних соціологічних, чинних протягом ряду формацій законів та специфічних законів кожної суспільно-економічної формації» (Чеснаков, 1964: 9-10).

У свою чергу, історичний матеріалізм («істмат») визначається у «Філософському енциклопедичному словнику» так: **«Складник марксистсько-ленінської філософії та одночасно загальна соціологічна теорія, наука про загальні й специфічні закони функціонування і розвитку суспільно-економічних формацій. Історичний матеріалізм є поширенням принципів діалектичного матеріалізму на сферу суспільних явищ. Таке добудовування матеріалізму „доверху“ означало створення принципово нової форми матеріалізму і знаменувало появу наукової соціології (виділено нами. – В. В.)»**. У цьому довідковому виданні шляхом посилення на Леніна одним із визначальних чинників та мотивів

появи істмату оголошується те, що «усвідомлення непослідовності матеріалізму привело Маркса до переконання в необхідності «узгодити науку про суспільство з матеріалістичною основою й перебудувати її відповідно до цієї основи» (Философский энциклопедический словарь, 1983: 228).

На відміну від **«історичного матеріалізму» «науковий комунізм»** (цей термін і концепт після XXI з'їзду КПРС (1961), де було прийнято програму-стратегію швидкої побудови комунізму в СРСР, остаточно замінив лєнінське поняття «науковий соціалізм») як галузь суспільно-політичних досліджень мав власний об'єкт, предмет, завдання, функції тощо. У межах марксизму-лєнінізму типово, хоча й не без ідеологічного пафосу, його розуміли й визначали як теорію, що «логічно завершує інші дві частини марксизму – філософію і політекономію соціалізму й комунізму – та органічно пов'язує їх із рухом народних мас, які борються за комунізм»; галузь суспільствознавства, що має власний предмет дослідження й «не зливається ні з історичним матеріалізмом, ні з політичною економією»; «науку про закони класової боротьби пролетаріату та соціалістичної революції, про стратегію й тактику класової боротьби та диктатуру пролетаріату, шляхи і методи будівництва соціалізму і комунізму»; «суспільно-політичну науку, яка «дає цілісну картину комуністичного суспільства, характеристику фаз та етапів його розвитку» (Чеснаков, 1964: 12).

Наведемо приклад стандартного визначення «наукового комунізму», яке пропонувалося в науковій і довідковій літературі, насамперед у численних радянських підручниках²³, посібниках, науково-методичних виданнях: «Науковий комунізм – невід'ємна частина марксизму-лєнінізму. Він вивчає закономірності розвитку світового революційного процесу, закономірності виникнення та розвитку комуністичної формації – вищої сходинок прогресу людства. Ці закономірності визначають основний зміст соціальних змін у нашу епоху – епоху переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму... Марксистсько-лєнінське вчення – це цілісна і струнка система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, що взаємно доповнюють один одного. Тільки сукупність всіх цих поглядів дає теоретичну основу для розв'язання проблем революційного перетворення суспільства. У широкому розумінні *науковий комунізм* (або *науковий соціалізм*, що рівнозначно) є загалом марксизмом-лєнінізмом» (Научный коммунизм: учебник для вузов, 1981: 3-4).

Треба підкреслити, що марксизм-лєнінізм, який проголошувався і вважався офіційною ідеологією комуністичної партії й Радянського Союзу, згідно з його розумінням ще В.І. Лєніним та всіма марксистами-лєнінцями, включав філософію (насамперед істмат та істмат) тільки як одну з трьох його основних частин, дві з яких філософією аж ніяк не були. У цьому випадку неодмінно акцентовано декларувалося: «Основні теоретичні джерела марксизму – німецька класична філософія, англійська політекономія, французький утопічний соціалізм»; марксизм-лєнінізм є «органічним синтезом його складників – діалектико-матеріалістичної філософії, пролетарської політичної економії та наукового комунізму». «Разом із тим», заявляючи про безсумнівну «цілісність марксизму-лєнінізму», яка «відображає його спрямованість на всебічний аналіз об'єктивної дійсності, необхідність пізнання всіх її сторін для теоретичного обґрунтування всесвітньо-історичної місії робітничого класу», завжди й обов'язково підкреслювалося, що **«кожен його складник має відносну самостійність і має власний предмет дослідження (виділено нами. – В. В.)»** (Философский энциклопедический словарь, 1983: 344-345).

²³ Нагадаємо, що навчальні програми і плани (а також кількість відведених на них годин), предмет, тематична структура, ідейно-теоретичні наголоси, проблематика курсу «наукового комунізму» і т.п. фактично повністю визначалися централізовано, уніфіковано, стандартизовано. Тобто Міністерством освіти СРСР (за наявності контролю з боку відповідного відділу ЦК КПРС) та запроваджувалися відповідними республіканськими структурами, які, безумовно, були лише адміністративним «передавальним механізмом», інституціоналізованим інструментом для втілення змісту «єдино правильних», а зазвичай (особливо після завершення доби так званої «хрущовської відлиги») – ортодоксальних, ідейних та концептуальних приписів марксизму-лєнінізму, необхідних і актуальних, часто кон'юнктурних на той чи інший час, настанов партійної ідеології.

Те саме стосується і всілякої освітньої й довідкової літератури з «наукового комунізму».

В СРСР, у період 60-х – середини 80-х років ХХ століття тиражувалися лише рекомендовані, а насправді – нормативно затверджені, фактично дозволені міністерствами (зокрема, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР) абсолютно типові, переважно російськомовні видання, що готувалися авторським колективом, зазвичай на чолі з академіками АН СРСР. Потім такі підручники нерідко перекладалися мовами титульних народів республік Радянського Союзу або країн соціалістичної співдружності. А підручники чи посібники, що готувалися й видавалися протягом згаданої вище доби науковцями з республік Радянського Союзу, нібито «авторські самостійно» були структурною й змістовною калькою тих, що поширювалися на загальносоюзному рівні.

І навіть якщо візьмемо не базові визначення й інтерпретації діалектичного та історичного матеріалізму з такого спеціалізованого видання, як «Філософський енциклопедичний словник», а з будь-якого типового підручника для вишівського курсу філософії другої половини 1960-1980-х, то і в ньому запропонована тематика й проблематика виявиться вельми далекою від ідеологічної. Вона є класичною філософсько-онтологічною й гносеологічною. Наприклад, ось повний перелік тем у посібнику 1970 року «Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм» (підкреслимо, підготовленому суто партійно-ідеологічною структурою – кафедрою марксистсько-ленінської філософії Вищої партійної школи при ЦК КПРС за участю академіків від філософії): «Предмет марксистсько-ленінської філософії»; «Матерія та форми її існування»; «Свідомість, її походження»; «Діалектика як учення про всезагальні взаємозв'язки й розвиток»; «Закон єдності та боротьби протилежностей»; «Закон переходу кількісних змін у якісні»; «Закон заперечення заперечення»; «Категорії матеріалістичної діалектики»; «Теорія пізнання». Останнім розділом будь-якого підручника, як правило, ставав той, що мав назву «Критика сучасної буржуазної філософії» (Марксистско-ленинская философия, 1972: 334-335)²⁴.

Як і у посібнику/підручнику з діамату, типова тематика, структура курсу істмату (з незначними варіаціями) була такою: «Предмет історичного матеріалізму»; «Суспільство та природа»; «Матеріальне виробництво – основа існування й розвитку суспільства»; «Базис та надбудова»; «Класи і класові відносини»; «Історичні форми спільності людей»; «Політична організація суспільства»; «Соціальна революція»; «Суспільна свідомість і її форми»; «Роль народних мас і особистості в історії. Особистість і суспільство»; «Суспільний прогрес». Нерідко до них додавалися кілька специфічних тем залежно від відомчої спеціалізації навчальних закладів та контингенту студентів (наприклад: Шептулин, 1970; Курс марксистско-ленинской философии, 1974).

Тематично типовий курс «наукового комунізму» включав зазвичай таку проблематику.

На початку – предмет, місце в системі марксистсько-ленінських наук, взаємодія з ними, методи пізнання, що передбачало висвітлення історії суспільно-політичної думки (домарксистські, що називалися утопічними, соціалістичні вчення, далі – теоретичні суспільно-політичні погляди К.Маркса та Ф.Енгельса, ленінський етап у розвитку соціалістичних і комуністичних ідей та проектних настанов їх реалізації). Потім слідував розділ (у формі декількох глав, параграфів і т.ін.), присвячений розгляду проблем теорії соціалістичної революції, аналізу тенденцій сучасної епохи та революційного процесу, історичній логіці становлення світової соціалістичної системи, основним протиріччям та причинам кризи світового/глобального капіталізму – економічним, соціальним, політичним, ідеологічним та духовно-культурним; ролі в таких умовах революційного робітничого та національно-визвольного руху; осмисленню проблем війни та миру. Обов'язковим структурним блоком курсу наукового комунізму був той, що орієнтував на ретельне вивчення радянського марксистсько-ленінського варіанту; це різноманітні аспекти теорії та практики, причому не лише політичні – побудову соціалізму (як першої фази комуністичного суспільства) від завоювання влади у жовтні 1917 року до створення системи соціалістичної співдружності на засадах однотипності економічного ладу та розвиненої кооперації, подібності політичних систем, ідеології та цінностей, орієнтирів скоординованої внутрішньої та зовнішньої політики тощо. Завершальний тематичний блок пропонував

²⁴ Будь-який, навіть нинішній, бібліотечний каталог засвідчить, що в СРСР аналіз проблематики, яка відноситься до «діалектичного матеріалізму» (так само як до матеріалізму історичного), не обмежується спрощеною навчальною й довідковою літературою. Протягом другої половини ХХ століття радянські філософи, у тому числі відомі українські, опублікували велику кількість фундаментальних, колективних та персональних оригінальних монографій (не кажучи вже про безліч статей), рівень аналізу, предметне поле, масштабність досліджень, понятійно-категоріальний апарат яких аж ніяк не збігаються з тим, що пропонувалося в літературі для вивчення стандартного нормативного курсу філософії у вишах Радянського Союзу, у тому числі й для фахової філософської освіти. Ось декілька прикладів монографій: *Ильенков Э.В. Диалектика и гносеологические функции категорий количества и качества* (1960); *Копнин П.В. Диалектика как логика* (1961), *Копнин П.В. Диалектика, логика, наука* (1973); *Материалистическая диалектика*: в 5 т. (1981–1985); *Смирнов И.Н. Материалистическая диалектика и современная теория эволюции* (1978); *Оруджев З. М. Диалектика как система* (1973), *Кулпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: основные принципы и проблемы* (1979); *Суворов Л.Н. Материалистическая диалектика* (1980); *Босенко В.А. Диалектика как теория развития* (1966), *Босенко В.А. Актуальные проблемы диалектического материализма* (1983). До речі, незважаючи на радикальні суспільні перетворення, останній залишився вірним діалектиці марксизму, про що свідчить така його незвичайна, як для пострадянських українських реалій, монографія 2010 року під назвою «Диалектика мстит за пренебрежение к ней», що стала другою частиною його монографії «Всеобщая теория развития», яка вийшла у світ в 2001 році.

тлумачення марксистсько-ленінського, із суттєвими доповненнями ідей та прогностичного бачення керівництвом правлячої партії суті суспільного, бездержавного ідеалу майбутнього людства. Тобто комунізму. Матеріал цього структурного блоку, поряд із висвітленням реальних і актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів (науково-технічна революція, урбанізація, демографія, соціальна політика, міжнародні та міжнаціональні відносини, проблеми розвитку демократії та виховання, управління суспільним життям, завдання формування нової культури та сім'ї, ідеологічна конфронтація в сучасному світі та ін.) давав інтерпретацію, схему історичної логіки етапності «комуністичного будівництва». До нього, згідно з партійною доктриною, нібито вже приступило радянське суспільство, комуністична партія і народ. У виданнях з кінця 1970-х хронологічна нижня межа «радянського комуністичного будівництва» окреслювалася етапом офіційно проголошеного в СРСР та зафіксованого у Конституції 1977 року «розвинутого соціалізму». Зміст цієї складової курсу наукового комунізму (посібників, навчальних програм і планів), її тем та характер питань, ідеї, категоріально-понятійного апарату були зовсім відірваними від реальності, найбільш заідеологізованими порівняно з іншими темами. При цьому в теоретичному та ідеологічно-пропагандистському плані комплекс таких «наукових» уявлень і стратегічного бачення перспектив комунізму застосовувався насамперед для боротьби проти західної соціологічної та соціально-політичної теорії. Головне – проти «буржуазної футурології», а також різноманітних антикомуністичних ідеологем, доктрин та концепцій (див., наприклад: Научный коммунизм: учеб. пособие для вузов, 1988; Тадевосян, 1986).

Безумовно, тематика, коло ключових питань навчальних курсів і необхідної для них літератури, зокрема з «діалектичного матеріалізму», зовсім не аналогічні тим, які були актуальними, розглядалися в межах німецької класичної філософії (з її **метафізичністю, абстрактністю ідей, змістовним багатством категоріального апарату, широкою палітрою авторських інтерпретацій та ін.**) до створення марксистської парадигми (особливо його ленінського етапу), а також тим, що стали актуальними для доби постмодернізму. Проте ототожнювати всю філософську думку (науку, дослідження) в СРСР, і навіть тільки діамат та істмат, виключно з політичною ідеологією правлячої в ньому компартії неправомірно, безпідставно, ангажовано²⁵.

²⁵ Як це не парадоксально, але **атрибутивний філософський статус** за діаматом та істматом нині визнають ті неангажовані українські дослідники, хто завжди був переконаним опонентом та радикальним критиком марксистсько-ленінської філософії. Зокрема, видатний український історик філософії В.С. Лісовий зробив такий висновок: «**Діалектичний матеріалізм як теоретична основа марксистсько-ленінської філософії дає змогу виявити фундаментальні засади, які характеризують спосіб філософського мислення, репрезентований «марксистсько-ленінською філософією».** Такими засадами є: а) **метафізичність**; б) **спекулятивно-інтуїтивний спосіб мислення, поєднаний з есеціалізмом**; в) **субстанційність онтології і пов'язаний з цим натуралізм** (виокремлено нами. – В.В.)». А пояснюючи деякі базові сенси-значення свого узагальнення та лексики теоретичної реконструкції філософії марксизму, він, у тому числі, зазначив, що: «Діалектичний матеріалізм перейняв абсолютизм гегелівського мислення, але посилив ознаки його метафізики як субстанційної онтології, в якій замість духовної субстанції за першооснову було взято тілесну – матерію (з цим поєднується теза про матеріальну єдність світу). Хоча діалектичний матеріалізм претендував на статус «наукової філософії», але водночас він містив ознаки спекулятивно-інтуїтивного мислення, успадкованого від Гегеля. Терміном «спекулятивність» позначають спосіб мислення, що полягає у наданні переваги апріорному та інтуїтивному способу мислення, здатному відкрити засадничі сутності» (Лісовий, 2008: 562). А узагальнено характеризуючи «особливості історичного матеріалізму як застосування законів діалектики для тлумачення суспільства (соціальна філософія) і «законів історичного розвитку» (філософія історії)», український дослідник оцінює істмат як різновид філософського вчення про соціум та його історію.

А лаконічно суть істмату, його «основні характеристики» як соціальної філософії та філософії історії В.С. Лісовий визначив так: «а) **економічний редукціонізм (поведінку людей, установи, форми суспільної свідомості пояснюють шляхом їх зведення до суспільно-економічних відносин**; б) еволюційний прогресивізм і пов'язаний з ним універсалізм (усі суспільства долають однакові стадії розвитку – суспільно-економічні формації); в) **невирішеність питання між суспільно-історичною зумовленістю людської діяльності і вільним вибором напрямків історичного розвитку, творенням історії**; г) волюнтаризм у практиці (виокремлено нами. – В.В.)». На основі ж такого розуміння марксистської філософської концепції суспільства та логіки його багатомірної історії (економічної, політичної, культурної, духовної тощо) український філософ висунув радянському марксизмові головне (але, на нашу думку, перебільшене) політико-ідеологічне та світоглядне обвинувачення. «Фактично марксистсько-ленінська філософія, – заявив він, – стала обґрунтуванням морального, правового, політичного нігілізму, що є найгіршим успадком у колективній ментальності пострадянських суспільств» (Лісовий, 2008: 565-566).

Втім, вище наведена інтерпретація Лісового все ж залишає поза увагою ті принципові марксистські постулати, якими ще навіть його засновники підкреслювали активну роль свідомості людей, її різних форм у суспільно-історичних процесах, у реалізації об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Саме останнє, нагадаємо, особливо намагався обґрунтувати Ф. Енгельс, виступаючи проти обвинувачень марксизму в тотальному «економічному детермінізмі» (п'ять відомих його «Листів про історичний матеріалізм» 1890-1894 років, написаних К. Шмідту, Й. Блоху, Ф. Мерінгу, В. Боргіусу та опублікованих у 37 та 39 томах зібрання «Творів» К. Маркса і Ф. Енгельса).

А таке, як свідчить практика сучасності, відбувається, як правило, внаслідок того, що нинішній дослідник історії радянської філософії або зовсім не знайомий із предметом свого дослідження, або є заручником антипатії до марксизму, який сприймає і тлумачить з ідейних та ціннісних позицій анти- чи контрмарксистських ідеологічних або світоглядних переконань, ідеалів, цінностей, уявлень, симпатій тощо.

Тут необхідно також пояснити, що за радянських часів у численних публікаціях, особливо навчального та довідкового призначення, вважалося за необхідне акцентувати увагу на тому, що «діалектичний та історичний матеріалізм» є насамперед «загальною методологічною основою марксизму-ленінізму». Їх поява є «великим революційним переворотом в історії суспільної думки, здійсненим Марксом і Енгельсом, значною мірою пов'язаним зі зміною предмета, методу, суспільної ролі філософії». Радянські автори також роз'яснювали, що особливості діалектичного та історичного матеріалізму зумовлені тим, що «використання філософської теорії в інтересах класової боротьби пролетаріату, **включення у сферу наукового дослідження суспільно-історичної практики, створення революційної діалектики і матеріалістичного розуміння історії привели до появи принципово нової філософської науки**, яка пододала ідеалізм і споглядальність всієї колишньої філософії. Найважливішим завданням філософії стало **наукове обґрунтування** революційно-перетворювальної діяльності на основі пізнання найбільш загальних законів природи, суспільства і мислення (виділено нами. – В. В.)» (Философский энциклопедический словарь, 1983: 345).

Таким чином, оцінюючи специфіку діамату та істмату як філософії марксизму, у тому числі порівняно з усіма іншими філософськими школами та течіями, необхідно розуміти, що найбільш принциповим, атрибутивним для радянського марксизму, особливо у другій половині ХХ століття, був **імперативний сцієнтистський теоретичний наголос** на тому, що марксистська (марксистсько-ленінська) філософія ґрунтується на досягненнях усіх природничих, суспільствознавчих та гуманітарних наук, а тому, без сумніву, **є суто науковою філософією**. А її базові гносеологічні установки й вимоги для теоретичного моделювання феноменів природи, свідомості, суспільного життя, а також методологія та критерії істинності абсолютно аналогічні вимогам і стандартам науки, головним завданням, призначенням якої, на відміну від усіх інших форм пізнання, є, без сумніву, **відкриття об'єктивних законів і закономірностей**.

Розглядаючи феномен радянської філософії й оцінюючи її зв'язок із ідеологічною доктриною компартії, можна доволі впевнено стверджувати, що філософські та політико-філософські ідеї праць класиків марксизму (К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна), їхнє теоретичне моделювання минулого та майбутнього всесвітньої історії (особливо концепція прогресуючого стадіального розвитку людства шляхом поетапної, закономірної, об'єктивно зумовленої зміни суспільно-економічних формацій від первіснообщинного ладу до комуністичного суспільства), з одного боку, стали концептуальним підґрунтям, теоретико-методологічними засадами та ідеологічними приписами для відтворення й розвитку соціально- та політико-філософського знання й пізнання в СРСР. А з іншого – *служували першоосновою й обов'язковими імперативами для формування партійної ідеології й революційної доктрини*. У різні часи радянської історії вони ставали в цьому процесі «всесильними обмежувачами» для їх можливої корекції, хоча завжди дієво забезпечували їх **теоретичну та сцієнтистську апологію**. Та й загалом дві ці функції радянського марксизму (**марксистсько-ленінської філософії**) поширювалися на всю систему політичної влади й режиму в Радянському Союзі (до речі, так само як і в більшості інших країн, що нібито будували соціалізм, як, наприклад, в КНР).

А тому, якщо лаконічно, то необхідно визнати, що сама компартійна ідеологія й загалом так звана **радянська ідеократія** однозначно залежали від суті марксистсько-ленінської філософії, базових ідей її класиків. Адже вся ця нібито всесильна **ідеократія**, по-перше, не могла суперечити їм, а тим більше відкинути їх відкрито. По-друге, державно-партійна політична й ідеологічна машина в СРСР не могла, та й не мала ресурсів (інституційних, інтелектуальних, адміністративних і т. ін.) для того, щоб керувати, тотально цензурувати й контролювати відтворення й розвиток галузі філософського та суспільно-політичного знання й пізнання, її освітні та науково-дослідні складники. В іншому випадку не було б таких феноменів, як, наприклад, «самвидат», дисидентські рухи, «філософи-шістдесятники». Та навіть Й.В. Сталін (нині

проголошений «найбільшим та найкривавішим тираном серед тиранів усіх часів і народів», а колись названий **«найкращим другом українського народу»**)²⁶, якщо дивитися неупереджено, неангажовано, у конкретно-історичному контексті, відкидаючи шари «відлигової», «перебудовної» та пострадянської міфології, що розповідає про його «абсолютистське володарювання» (з початку 1930-х, коли він отримав повну можливість керувати не лише партійним апаратом, а й державою, і до 1953 року, а як доводять на основі численних архівних документів сучасні авторитетні російські історики, фактично до грудня-лютого 1951 року), не мав персональної безмежної влади ні в державі, ні у партії, ні над апаратом репресивних органів. Одноосібно він не створював і не контролював ні ідеологічну доктрину в СРСР, ні необхідні для його функціонування базові нормативно-правові акти²⁷.

Таким чином, можна вважати безпідставними, позбавленими наукової (а не суб'єктивно та вибірково підбраної) аргументації твердження про повну залежність «радянської філософії» (у змістовному та інституційному планах) від політичного режиму в СРСР, від ідеологічної доктрини КПРС, тобто від так званої *ідеократії*. А такі категоричні оцінки нерідко давалися представниками сучасного українського філософського співтовариства, декларуються прихильниками радикальної неоліберальної гуманітарної інтелігенції в пострадянських країнах.

А проблема полягає ще й у тому, що такий підхід чи дослідницька установка не лише стають чинником міфотворчості в галузі історичної науки (включно з історією філософії), а й призводять до схематизму, примітивізації радянської духовної спадщини, до вкрай спрощеного погляду на структуру, рівні й роль нібито підпорядкованих та, навпаки, привілейованих складників чи галузей у комплексі філософського та суспільно-політичного знання (в марксизмі-ленінізмі) в СРСР, так само як і слугують підґрунтям для заяв про те, що в радянському співтоваристві філософів й суспільствознавців існували (за сферами дослідження чи дисциплінами) якісь особливі (крім академічних) статуси (див., наприклад, Білий, 2009: 21).

Непереконливою доказовою базою чи аргументацією для тверджень про те, що радянський марксизм і філософські розвідки лише слугували й були інституційно підпорядковані *«ідеокраїї»* (як мінімум в історико-філософському плані це теоретично некоректно), є й посилання на те, що більшість праць професійних філософів обов'язково будувалася на цитуванні текстів класиків марксизму, партійних документів. Адже ті з представників радянського філософського співтовариства (як свідчить, зокрема, приклад новаторської праці В.Ю. Євдокименка «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму» 1967 року, що стимулювала тенденцію філософських досліджень української суспільно-політичної спадщини), хто не був кон'юнктуристами, не бажав публічно засвідчити свою безмежну відданість, лакейську лояльність режиму, цього не робили (див., наприклад: Євдокименко, 1967). Хоча, з іншого боку, і це вочевидь, філософи або ті в СРСР, хто пропонував колегам і громаді свої філософські роздуми, сформувалися, мислили й творили в парадигмі марксизму-ленінізму. Глибоко та детально ознайомитися з іншими парадигмами у них фактично ніякої можливості не було. Перекладів текстів величезної кількості немарксистських, навіть більше, антимарксистських філософів не існувало, а їх оригінали в бібліотеки (та й у закриті спецфонди), за вкрай рідкими винятками, не

²⁶ Зокрема, 19 жовтня 1939 року газета «Вільна Україна» та інші місцеві видання (на Західній Україні. – В. В.) опублікували «Гасла до виборів в Українське Народне Зібрання», у яких декілька разів згадувався «вождь та вчитель, кращий друг українського народу – великий Сталін». Обране «Народне Зібрання» (у голосуванні взяло участь 4 434 тисячі осіб, за попередньо узгоджених кандидатів «за» було подано 92,8% голосів) 27 жовтня проголосило декларацію «Про входження Західної України до складу СРСР та воз'єднання з Україною». Головним пунктом Декларації до керівництва СРСР й УРСР «про включення Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» проголошувалося: «покласти кінець віковому роз'єднанню українського народу» та «з'єднати» його «в єдиній державі» (Хавич).

²⁷ Про це наочно свідчать, зокрема (якщо не міфологізувати причини й не приховувати імена справжніх ініціаторів масових «політичних репресій» другої половини 1930-х, наприклад, того ж М.С. Хрущева), гострі конфронтаційні процеси в межах партійного керівництва (СРСР, республік, областей тощо) при підготовці нової Конституції та нового виборчого закону в 1936–1937 роках. Так само, як і той факт, що на піку власної популярності в народі та в умовах концентрації одноосібної військової, державної, партійної влади в країні (1944 р.) Сталіну не вдалося легально, відповідне до статутних норм компартії Радянського Союзу, відсторонення партійних структур, вищої та середньої ланки партійної бюрократії від управління економічними процесами. Ідеться про підготовлений і запропонований Сталіним невеликому за кількістю на той час Політбюро ЦК ВКП(б) проект рішення про позбавлення партійних органів усіх рівнів функцій прямого керування економікою, соціально-економічною політикою, залишивши за ними лише функції «агітації та пропаганди», а також кадрової політики. Ці нібито «вірні та покірні соратники-прислужники вождя-тирана» відмовилися не лише затвердити сталінські пропозиції, а й навіть допустити до обговорення їх на засіданні ЦК компартії.

потрапляли.

Навіть більше, ті, хто представляв опозицію компартійній ідеології та політиці, писали в дискурсі марксизму-ленінізму, вишукували «справжні ідеї В.І. Леніна», що, на їхнє переконання, перекутили або догматично «переформатували» партійні ідеології.

Яскравий приклад для розуміння цього феномену та процесу – пояснення І. Дзюби, який вже за часів незалежності (1998), «спробуючи „примирити“ читача з однією особливістю способу викладу», а саме з «характерним для радянських часів „цитатним“ (посилання на авторитетів!) способом аргументації», і насамперед роз'яснити «надмір цитат і посилань на класиків марксизму-ленінізму» у своїй праці, чітко заявив: «Свого часу коментатори „Інтернаціоналізму чи русифікації?“ пояснювали це тим, що одним із адресатів праці було партійне керівництво, для якого аргументом могли бути тільки посилання на класиків марксизму-ленінізму. Це так, але це не все. Адже другим адресатом було все-таки тогочасне суспільство. А воно було – в основній своїй масі – в полоні нав'язаного йому догматичного мислення, і розкріпачення думки починалося з розхитування цих догм „із середини“, з їх несподіваного, парадоксального розгортання, а то і з повернення їм значення, сфальшованого партією. До того ж розвиток світогляду автора йшов таким шляхом. У протистоянні життя і догм життя поступово брало гору. Але й сьогодні я вважаю, що без Маркса (особливо), Енгельса, Леніна та ряду інших видатних комуністичних мислителів і політиків неможливо зрозуміти рух історії в ХІХ і ХХ століттях».

«У всякому разі, – додав І. Дзюба, – абсолютно неслухним було б припущення (яке іноді й робилося), що автор „маскувався“ під марксистськи зорієнтованого або ж дбав про невразливість позиції, виявляв обачність і обережність. Про маскування не могло бути й мови, оскільки **автор щиро вірив у гуманізм комуністичних ідеалів (і сьогодні не відкидає їх огулом** (виділено нами. – В. В.) – є серед них вічні загальнолюдські, хоч „Компартія України“ тут ні при чім). А про обережність смішно й говорити при тій кількості нечувано різких як на ті часи публічних звинувачень на адресу режиму з вуст підрадянської людини. Автор тоді усвідомлював, що таке не прощається, і був готовий до всього» (Дзюба).

Узагальнено специфіку типових світоглядних переконань, системи політико-ідеологічних цінностей, що були характерні для тих, хто займався філософськими чи соціально-політичними дослідженнями в Радянській Україні 60-70-х років, охарактеризував В.С. Лісовий. Він підкреслив, що навіть більшість представників українського дисидентського руху «не заперечувала соціалізм, а була зорієнтована на його „олюднення“, тобто на „соціалізм з людським обличчям“», а деякі з текстів дисидентів, «поширювані в самвидаві, містили елементи марксистської і комуністичної риторики». При цьому єдиним, що принципово відрізняло праці представників офіційного марксизму в СРСР та його опонентів, перетворювало їхні розвідки, особливо із суспільно-політичної проблематики, на альтернативні (зазвичай ревізійні), було те, що дисидентські самвидавівські матеріали будувалися на тій «логіці, що суперечила марксистському класовому принципу», тоді як «усі найважливіші ціннісно навантажені поняття („свобода“, „права людини“, „справедливість“, „рівність“) майже в усіх тогочасних опозиційних текстах були поза класовою ідеологією. Унаслідок цього основні поняття-цінності не зазнавали в їхніх текстах деконструкції через застосування класового принципу, а навпаки, обстоювали їх самоцінність. самодостатність» (Лісовий, 2008: 552).

До речі, при дослідженні творчості представників філософської спільноти та гуманітарної інтелігенції в Радянському Союзі необхідно враховувати радикальну трансформацію їхньої «картини світу» (світогляду, переконань, базової системи етичних та соціально-політичних цінностей тощо), яка відбувалася протягом другої половини минулого століття. І насамперед враховувати те, що в 80-х роках минулого століття (на відміну від кінця 1950-1960-х) серед громадян СРСР та, особливо, еліт майже не було тих, хто щиро вірив у ідеали комунізму або соціалізму (див., зокрема, Журавлев). А тим більше був би переконаний у тому, що радянські реалії є їх справжнім втіленням. Фактично у післявоєнні роки чим активнішою та масштабнішою ставала офіційна радянська пропаганда комуністичних ідей, тим більше у масовій (суспільній) свідомості населення «країни соціалізму» посилювалася та поширювалася тенденція до деідеологізації як декомунізації. Головною причиною ж цього процесу стала величезна розбіжність між, з одного боку, ідеологією, яку проголошувала правляча державою КПРС через усі

інституції влади, пропаганди, освіти, культури, ЗМІ, а з іншого – радянською реальністю, яка не тільки не нагадувала про успіхи втілення комуністичного проекту, а й була далекою від практичної реалізації економічних, політичних, соціальних та інших фундаментальних принципів того соціалістичного суспільства, яке уявляли класики марксизму. Наочним виявом спроб розв'язання такого протиріччя, різновидом конфлікту «невідповідності соціалістичних ідеалів та реалій» стали, зокрема, події в Чехословаччині (1968 року, так звана Празька весна) і спроби «перебудови» в СРСР, з великою надією на краще майбутнє підтримані спочатку більшістю його громадян.

Аналізуючи радянську філософію та специфіку соціально-політичних досліджень в СРСР також нагадаємо, що одним із значних негативних наслідків загальної парадигмальності та наративності марксизму-ленінізму ставало, зокрема, те, що ті філософські та суспільствознавчі дослідження, які доходили до стадії публікації (монографії, статті, підручники, словники і т. ін.), «слабували на примітивізацію, вульгаризацію», були також заручниками поширених, майже тотально запроваджених в СРСР *«загальнометодологічних принципів»* або *«усталеної практики висвітлення результатів наукових пошуків»*²⁸.

Характеризуючи такий радянський феномен майже обов'язкової для професійного співтовариства структури історико-філософських праць, український дослідник О. Хома пише: «Загалом „порядне історико-філософське дослідження радянських часів виглядало так: у вступі – кілька принагідних цитат із класиків, у тексті кілька сакраментальних згадувань про обмеженість „домарксистської“ філософії, основний же текст присвячувався переповіданню змісту вчень минулого». Хоча, зазначає філософ, навіть подібний «„емпіризм“, позбавлений набридливих ідеологем, виглядав значно привабливішим за радянську правовірність, проте навряд чи призначення історії філософії полягає лише в описі (виділено нами. – В.В.). Опанування ж альтернативних історико-філософських методологій тривалий час було неможливим». Але загалом, робить висновок він, «офіційна методологічна спрямованість на пошук проявів боротьби матеріалізму з ідеалізмом не лише породжувала час від часу до непристойності редуціоністські схеми, вона ще й значною мірою детермінувала свою опозицію, не даючи їй змоги розвинути до повноцінної альтернативної методології» (Хома, 2009: 35).

Пояснюючи витoki вищезгаданої практики й детально характеризуючи сутність принципу «партійності» як дослідницького імперативу та стрижня марксистсько-ленінського філософського підходу, особливо впливу В.І. Леніна на формування стандартів «публічного філософського мислення» в СРСР, а також на появу панівного способу аргументації та доказу для всього загалу радянських філософів (до них можна зарахувати і дослідників суспільно-політичних процесів), інший український фахівець із історії філософії, Г. Аляєв, пише: «Власне, вся система Ленінової аргументації побудована на викритті того чи іншого філософа як ідеаліста – і „ніякі викрути, ніякі софізми“ у вигляді тих чи інших філософсько-термінологічних новацій не могли зупинити цієї своєрідної процедури філософсько-партійної ідентифікації. „Хлоп'яцтвом було б, справді, думати, що вигаданням нового слівця можна відмогтися від основних філософських напрямів“» (Ленін, s.a.: т. 18, с. 46). Тоді як сам „принцип партійності філософії, зі всією наочністю проведений“ у ленінському «Матеріалізмі й емпіріокритицизмі», проглядається не тільки в чіткому розподілі всіх філософів (минулого так само, як і сучасності) на два табори – матеріалістів та ідеалістів, а також марксистів та ангімарксистів (буржуазних підлабузників та ревізійністів), – а й у безпосередній ідентифікації тих чи інших філософських конструкцій – не тільки, скажімо, соціально-філософських, а й онтологічно-гносеологічних, – з відповідними класовими інтересами („тенденціями й ідеологією ворожих класів сучасного суспільства“ (Ленін, s.a.: т. 18, с. 351)» (Аляєв, 2009: 47-48).

У підсумку Г. Аляєв, заявивши, що «ленінський принцип партійності визначив для радянської філософії зовсім іншу відносно практично всієї філософії ХХ століття орбіту розвитку» (Аляєв, 2009: 50), фактично проголосив і самого Леніна, і його «принцип» ледь не головними чинниками, що стали перешкодою для прогресу марксистської філософії радянського типу,

²⁸ Хоча у той же час, як зазначив цей український філософ, «історія філософії в СРСР, попри несприятливу ідеологічну кон'юнктуру, все ж не зводилась до чистого ідеологізму, адже підготовка перекладу будь-якого твору Аристотеля, Канта чи Гегеля передбачає розв'язання цілої низки суто фахових проблем, *відтак і високої кваліфікації»* (Хома, 2009: 35-36).

зробили її маргіальною стосовно сучасної світової філософської думки.

А загалом, орієнтуючись на подібні до Аляївської інтерпретації сутності та функцій марксистсько-ленінського **«принципу партійності у філософії»**, нині у філософському середовищі й формується стійке уявлення, що радянський марксизм (включно з його філософською основою – діаматом та істматом) не був філософією, а виконував лише функцію ідейного інструмента ідеологічної боротьби компартійної влади проти всіх її опонентів чи ворогів у сфері теоретичного моделювання реальності (соціальної, політичної, духовної тощо).

Зі свого боку пояснимо, що більшість тих сучасних українських істориків філософії, хто абсолютизує ідеологічну ангажованість чи заявляє про «заідеологізованість радянської філософії», підкреслює її самовіддане служіння «ідеалам партії комуністів», ототожнює марксизм-ленінізм із ідеологією КПРС, не пам'ятають або не знайомі з базовими сенсами-значеннями й розумінням засновниками марксизму та його радянськими послідовниками **«принципу партійності філософії»**, суть і вимоги якого чітко прописано в працях Ф. Енгельса і В.І. Леніна.

Тому особливо підкреслимо, що принцип партійності філософії – це не відкрита чи прихована її ідеологізованість, ідейне служіння вузькопартійним інтересам лібералів, соціалістів, комуністів, націоналістів, монархістів, консерваторів тощо. Адже **«партійність»** марксистського підходу у філософії – це насамперед безкомпромісний поділ усіх філософських учень і відповідно філософів на прихильників «матеріалізму» та «ідеалізму», а також чіткий наголос на тому, що будь-яке філософське вчення, концепція, теоретичне моделювання буття й свідомості так чи інакше виражають і захищають інтереси суспільних класів і груп, слугують фундаментом їхніх політичних, економічних, правових тощо ідеологом та міфологом. За марксизмом, філософія, філософське вчення не може бути **«чистим мисленням»**, абсолютно незалежним від запитів конкретно-історичної суспільно-економічної та політичної доби, об'єктивних тенденцій її розвитку, а отже, від потреб, які виникають у певних умовах та відповідають цілям акторів/суб'єктів політики.

До того ж, якщо у публікаціях результатів розвідок радянських філософів та суспільствознавців, істориків філософської думки **«принцип партійності»** обов'язково застосовувався для загальної характеристики, вихідного позиціонування, критики-маркування, позитивної або негативної оцінки поглядів і концепцій філософів минулого чи сучасності, то в межах загальної, абстрактної або, навпаки, вкрай спеціалізованої тематики філософських досліджень в СРСР цей принцип не відіграв визначальної ролі.

Висновки

Підсумовуючи проведений аналіз можна визнати, що в пострадянському українському співтоваристві філософів та суспільствознавців сформувався декілька наративів. Причому більшість із них – всупереч історико-філософським та культурно-духовним реаліям, зокрема, розвитку філософії та суспільно-політичних досліджень в Радянському Союзі в другій половині ХХ ст., – пропонує категоричну ментальну й наукову настанову, за якою нібито за радянських часів як самі лідери й ідеологи-теоретики російсько-радянської компартії (В.І. Ленін і Й.В. Сталін), так і їхні праці мали визначальний вплив на гуманітарну науку, духовну культуру, світогляд, політичне життя тощо в СРСР. В аспекті оцінок генезису і можливостей прогресу філософської та суспільно-політичної думки того часу це переважно стосується ленінської суто філософської праці **«Матеріалізм і емпіріокритицизм»** і, особливо, нарис-статті Й.В. Сталіна **«Про діалектичний та історичний матеріалізм»**. Авторів цих праць звинувачують у створенні й упровадженні концептів і теоретичної моделі «діалектичного та історичного матеріалізму», а також у проголошенні цих двох тематичних блоків марксистсько-ленінської філософії її «основними складовими частинами». І зрозуміло, що масштабне поширення у сучасному історико-філософському дискурсі подібних ідей з необхідністю може призвести лише до єдиного висновку: уся радянська чи марксистсько-ленінська філософська думка в СРСР могла бути тільки відтворенням постулатів із творів В.І. Леніна та Й.В. Сталіна, а тому була заручником їхньої філософської обмеженості й радикальних компартійних ідеологічних переконань, що у концентрованій формі утворювали «марксистський катехізис», своєрідну марксистсько-

ленінську «Біблію» (див., наприклад, Арестова, 2002: 171-182) під назвою «діалектичний та історичний матеріалізм».

Парадигмальним, майже тотально панівним в українському філософському дискурсі часів незалежності став наратив (запропонований у працях таких авторитетних в Україні фахівців з історії філософії, як Г. Є. Аляєв, О. В. Білий, В. І. Гусєв, А. М. Лой, С. В. Пролєєв, потім відтворений у багатьох публікаціях їхніх adeptів, які належать до наймолодшої генерації українських філософів), який стверджує, а нерідко безапеляційно й бездоказово констатує, що концептуальні моделі двох «апостолів» російського, а потім і радянського марксизму, здебільшого вищезгадана праця Сталіна, нібито стали визначальною причиною того, що радянська марксистсько-ленінська філософія (так само, як суспільно-політичні дослідження) з кінця 1930-х до перемоги горбачовської перебудови наприкінці 1980-х була «догматичною», «вульгарно-схематичною», «схоластичною», «недієздатною до творчого розвитку»; перетворилася на «квазімислення», «антиміслення», «схилилася перед авторитетами» (К. Марк, Ф. Енгельс, В.І. Ленін, певний період – Й.В. Сталін); «найголовнішим аргументом при обґрунтуванні визнавалися посилання на класиків марксизму-ленізму»; здебільшого філософія в Радянському Союзі виконувала функцію «охоронно-репресивну» або «формування покірливого світогляду»; була «суто ідеологічно заангажованою» й, відстоюючи «принцип партійності», перетворилася на покірливу служницю компартійних інтересів та цілей, забезпечувала апологію політики партії, мала винятково наукообразну або теоретизовану форму ідеології ВКП(б) – КПРС, а як світоглядні уявлення, система цінностей мас (громадян СРСР та частини соціалістичних країн) виконувала роль своєрідних «догматів комуністичної віри», «світської релігійної доктрини».

Узагалі, окреслена вище теоретична позиція багатьох пострадянських вчених при тлумаченні логіки історії, генези філософії й комплексу соціально-політичних досліджень у радянській філософії сформувалася задовго до проголошення незалежності України. Українськими істориками філософії цієї нової політичної доби її запозичено з публікацій чи висловлювань більш раннього етапу розвитку філософської думки/науки в СРСР. Проте з'ясувати коли та ким вперше вона була публічно заявлена не уявляється можливим. Втім безперечним історичним фактом можна вважати те, що відразу після смерті Сталіна, особливо в добу «хрущовської відлиги», від його концептів «діалектичного та історичного матеріалізму», як системи беззаперечної аксіоматики, що мала загальну назву «марксистсько-ленінська філософія», а більш ідейно та структурно ширше – «марксизм-ленізм» (триєдність марксистського філософського вчення, політекономії та наукового комунізму), почали поступово відмовлятися. Науковці (значно менше ніж працівники закладів вищої освіти) прийнялися активно модернізувати як діамат та істмат, так і марксистсько-ленінську філософію в цілому – в напрямку більшої метафізичності інтерпретації її предмета, функцій, методології, проблематики – за допомогою ідейних запозичень із західної філософії, теоретичної соціології й політичних наук. Іншою тенденцією модернізації марксизму-ленізму частково стали приховані деідеологізація й декомунізація. (У розвідках представників так званого дисидентського руху, які нерідко також поставали в «марксистсько-ленінському одязі», заявляли про себе як очищений від компартійної догматики марксизм та особливо – ленізм, такий тренд виявився провідним, визначальним). Щодо діалектичного та історичного матеріалізму, то їх перестали ототожнювати зі світоглядом виключно «комуністичної партії» або «пролетаріату».

Якщо лаконічно підсумовувати, то тут, *по-перше*, треба зазначити, що звинувачуючи Леніна й, безумовно і насамперед, працю Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм» у тому, що вони є головним чинником усіх філософських вад радянського марксизму, ледь не визначальною причиною й непереборною перешкодою на шляху до його вільного й продуктивного розвитку в Радянському Союзі, панівна більшість сучасних українських дослідників радянської філософії (крім таких метрів і фахівців найвищої кваліфікації, як П. Ф. Йолон, М.В. Попович, В.Г. Табачковський, а в аспекті інтерпретації ленінського і сталінського впливу на особливості та проблеми генезису філософії в СРСР – і В.С. Лісовий) посилається або просто нагадує тільки про факт присутності сталінського нарис-статті у такому знаковому посібнику для кінця 1930-х – початку 1950-х рр., як «Короткий курс історії ВКП(б)» (перше

видання – у 1938 році). Утім, радикально критикуючи й обструкціоністські оцінюючи роль сталінського нарису, вони не згадують його публікації в інших ґрунтовних і масштабних виданнях. Насамперед – у його збірках «Питання лєнінізму» (виходили з 1926 до кінця 1952 року, 11 збірок). Те саме стосується й 13 томів зібрання численних і різноманітних за тематикою праць Й.В. Сталіна. Таким чином, Сталін (подібно до того, як це намагався довести ще його головний ідейний і політичний ворог – Л.Д. Троцький) представляється в сучасному українському історико-філософському дискурсі як ортодокс, як людина, яка мало що розуміла у філософії, а була лише найвищим державно-партійним функціонером-тираном, чий внесок у розвиток марксистсько-лєнінської філософії обмежується розробкою концептів «діалектичного та історичного матеріалізму», причому виключно в межах компартійної ідеологеми й з позицій суто комуністичних світоглядних приписів і цінностей.

По-друге, проголошуючи нечисленні праці В.І. Лєніна (їх сучасні історики філософії, як правило, залишають поза увагою) і Й.В. Сталіна – де запропоновано їхні тлумачення «діалектичного та історичного» – «катехизисом» радянського марксизму, марксистсько-лєнінської філософії, дослідники у пострадянській Україні зовсім не враховують ті нові (іноді доволі радикальні) концептуальні, ідейні, методологічні тощо зміни, що відбувалися в ній із середини 1950-х до початку 1990-х. Це стосується інтерпретації суті, функцій, призначення й статусу діамату та істмату в структурі філософських і суспільно-політичних досліджень у системі академічної науки й комплексі навчальних дисциплін для професійної філософської освіти в СРСР. За межами предметного поля пострадянських розвідок (за незначним винятком) залишається й аналіз взаємозв'язку догматичної, діаматівсько-істматівської радянської філософії з різноманітними постсталінськими новітніми галузями, сферами, течіями, напрямками, підходами у межах системи філософського та суспільно-політичного знання й пізнання, які за їх ідейно-теоретичними, методологічними, ідеологічними основами, світоглядною ціннісною орієнтацією хоча і являлись формально марксистськими, але безпосередньо ніяк не пов'язувалися з тим, що традиційно відносилось до діалектичного та історичного матеріалізму, його аксіоматики, проблематики й гносеологічних приписів.

А загалом, як показує проведений аналіз масштаб чи ступень впливу лєнінських праць, особливо сталінського нарису-статті «Про діалектичний та історичний матеріалізм», на генезис філософії та суспільно-політичних досліджень в Радянському союзі, в парадигмальних пострадянських історико-філософських наративах явно перебільшується. Він значною мірою оцінюється ангажовано, нерідко ціннісно упереджено, неадекватно реальному процесу розвитку філософської та соціально-політичної думки в СРСР, а самі такі розвідки не відповідають критеріям науковості, наближуються за своїм характером і суттю до усвідомлюваної або породженої незнанням предмета дослідження ідеологізованою міфотворчістю.

Бібліографія

- Александров, Г.Ф. (1946). История западноевропейской философии. Издание второе, дополненное. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Арестова Н. Марксизм: ідеологія versus релігія. *Пізній радянській марксизм та сьогоднішня: Філософсько-антропологічні студії*. К.: «Стилос», 2003, с. 171-182.
- Аляев, Г. (2009). Біля витоків радянської філософії. Богданов contra Лєнін: наука проти віри? *Філософська думка*, № 3, с. 40-52.
- Білий, О. (2009). Самоцензура і філософський дискурс. *Філософська думка*, № 3, с. 20-22.
- Вілков, В. Ю., Руденко, С. В. (2017). Запровадження «наукового комунізму» в СРСР як визначальний чинник створення системи спеціалізованої політологічної освіти і напряму наукових досліджень політики в Київському університеті. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, № 5 (24), с. 52-73.
- Вілков В. Ю., Руденко С. В. (2017^a). Особливості створення системи політологічної освіти і науки в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка університеті. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, № 6 (25), с. 29-48.

- Вілков В.Ю., Руденко С.В., (2017⁶). Запровадження «наукового комунізму» в СРСР як визначальний чинник створення системи спеціалізованої політологічної освіти і напрямку наукових досліджень політики і Київському університеті. Методологічні засади модернізації філософської та політологічної освіти і науки України: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- Гусев, В. (2009). Ув'язнена філософія: діамат та істмат vs червоний позитивізм та червоний екзистенціалізм. *Філософська думка*, № 3, с. 16-20.
- Диалектический материализм. (Под общей редакцией академика Г.Ф. Александрова). (1953). М.: Государственное издательство политической литературы.
- Дзюба, І. Передне слово. <http://litopys.org.ua/idzuba/dz01.htm>
- Євдокименко, В. Ю. (1967). Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К.: Наукова думка.
- Єрмоленко, А. (2003). Пізній марксизм – філософія цинічного розуму. *Пізній радянській марксизм та сьогодення: Філософсько-антропологічні студії*. К.: «Стилос», с. 131-141.
- Замешательство в США: 36 процентов американцев среднего возраста поддерживают идеи коммунизма <https://topwar.ru/164350-zameshatelstvo-v-ssha-36-procentov-amerikancev-srednego-vozrasta-podderzhivajut-idei-kommunizma.html>
- Журавлев, Д.А. Расплата за могущество: вклад Сулова в развал СССР не меньше, чем Горбачева. http://realtribune.ru/news/authority/4597?utm_source=politobzor.net
- Курс марксистско-ленинской философии: учеб. пособие. 2-е изд., дополн. / под. ред. Е.А. Хоменко и М.И. Ясюкова. (1974). М.: Воениздат.
- Ленин, В.И. (1977). Карл Марс. *Полное собрание сочинений*, 5 изд. Том 26. М.: Издательство политической литературы, с. 415-426.
- Ленин, В.И. (1980). Об отношении рабочей партии к религии. *Полное собрание сочинений*, 5 изд. Том 17. М.: Издательство политической литературы, с. 415-426.
- Ленин, В. И. (1960). Три источника и три составных части марксизма. *Полное собрание сочинений*, 5 изд. Том 23. М.: Политиздат, с. 40-48.
- Лісовий, В.С. (2008). Українська філософська думка 60–80-х років ХХ ст. *Історія української філософії: Підручник*. К.: Академвидав, с. 548-578.
- Лой, А. (2009). «Філософія-покруч». *Філософська думка*, № 3, с. 25-29.
- Лютій, Т. (2009). Кому потрібна «радянська філософія»? *Філософська думка*, № 3, с. 28-32.
- Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм. Издание второе. (1972). М.: «Мысль».
- Мінаков, М. (2009). Невловима впливовість тоталітаризму: радянська філософія і сучасний інтелектуальний ландшафт. *Україна модерна*, №3 (14), с. 207-227.
- Научный коммунизм: Учебник для вузов / П.Н. Федосеев, В.Г. Афанасьев, К.Н. Брутенец и др. 5-е изд. (1981). М.: Политиздат.
- Научный коммунизм: Учеб. пособие для вузов / Ануфриев Е.А., Бестужев-Лада И.В., Богина Е.Л. и др. (1988). М.: Политиздат.
- Попович, М. (2009). Про філософську культуру країни на ім'я «СРСР». *Філософська думка*, № 3, с. 5-15.
- Сталин, И.В. (1952). О диалектическом и историческом материализме. *Вопросы ленинизма*. Издание одиннадцатое. М.: Госполитиздат, с. 574-602.
- Сталин, И.В. (1997). О диалектическом и историческом материализме. *Сочинения*. Том 14. М.: Издательство «Писатель», с. 253-282.
- Сталин, И.В. (1952). Об основах ленинизма. *Сочинения*. Том 6. М.: Государственное издательство политической литературы, с. 69-188.
- Тадевосян, Э.В. (1986). Проблемы научного коммунизма: Учеб. Пособие для ун-тов марксизма-ленинизма. М.: Политиздат.
- Философский энциклопедический словарь. (1983). М.: Сов. Энциклопедия.
- Хавич, О. День в истории. 27 октября: Галичина и Волынь попросились в состав Украины. <https://ukraina.ru/history/20191027/1025469897.html>

- Хома, О. (2009). Історія зарубіжної філософії в сучасній Україні: радянська «різома». *Філософська думка*, № 3, с. 32-39.
- Чагин, Б.А. (1956). Защита и обоснование Г.В. Плехановым диалектического и исторического материализма в борьбе против ревизионизма (*Вступительная статья*). Плеханов Г.В. *Избранные философские произведения*. Том 2. М.: Государственное издание политической литературы, с. 5-28.
- Чеснаков, Д.И. (1964). Исторический материализм. М., «Мысль».
- Шептулин, А.П. (1970). Философия марксизма-ленинизма. М.: Политиздат.
- Vilkov, V. (2018). "Scientific Communism" and the Modern Political Science in Ukraine. *Ukrainian Policymaker*, Volume 2, p. 48-55.
<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/381503.pdf>

References

- Alexandrov, G.F. (1946). History of Western European philosophy. Second edition, supplemented. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences.
- Arestova N. Marxism: ideology versus religion. *Late Soviet Marxism and the Present: Philosophical and Anthropological Studies*. Kyiv: "Stilos", 2003, p. 171-182.
- Alyaeu, G. (2009). At the origins of Soviet philosophy. Bogdanov contra Lenin: science against faith? *Philosophical Thought*, № 3, p. 40-52.
- White, O. (2009). Self-censorship and philosophical discourse. *Philosophical Thought*, № 3, p. 20-22.
- Vilkov V., Rudenko S. The Introduction of "Scientific Communism" in the Soviet Union as a Determining Factor of Creating a System of Specialized Political Science Education and Research Policy Directly at Kiev University. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, 5(24), p. 52-73.
- Vilkov V., Rudenko S. (2017a). Peculiarities of creating a system of political science education and science at Taras Shevchenko National University of Kyiv. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, № 6 (25), p. 29-48.
- Vilkov V., Rudenko S. (2017b). The introduction of "scientific communism" in the USSR as a determining factor in the creation of a system of specialized political education and, for example, research in politics and the University of Kiev. Methodological principles of modernization of philosophical and political education and science of Ukraine: Monograph. Kyiv: Publishing and Printing Center "Kyiv University".
- Gusev, V. (2009). Imprisoned philosophy: diamat and istmat vs red positivism and red existentialism. *Philosophical Thought*, № 3, p. 16-20.
- Dialectical materialism. (Edited by Academician GF Alexandrov). (1953). Moscow: State Publishing House of Political Literature.
- Dziuba, I. Foreword. <http://litopys.org.ua/idzuba/dz01.htm>
- Evdokimenko, V. Yu. (1967). Critique of the ideological foundations of Ukrainian bourgeois nationalism. К.: Scientific opinion.
- Yermolenko, A. (2003). Late Marxism is a philosophy of the cynical mind. *Late Soviet Marxism and the Present: Philosophical and Anthropological Studies*. Kyiv: "Stilos", p. 131-141.
- Confusion in the United States: 36 percent of middle-aged Americans support the ideas of communism <https://topwar.ru/164350-zameshatelstvo-v-ssha-36-procentov-amerikancev-srednego-voznrasta-podderzhivajut-idei-kommunizma.html>
- Zhuravlev, D.A. Retribution for power: Suslov's contribution to the collapse of the USSR is no less than Gorbachev's. http://realtribune.ru/news/authority/4597?utm_source=politobzor.net
- Course of Marxist-Leninist philosophy: textbook. allowance. 2nd ed., Supplement. / pod. ed. E.A. Khomenko and M.I. Yasyukova. (1974). М.: Voenizdat.
- Lenin, V. (1977). Carl Mars. Complete collection of works, 5th ed. Volume 26. М.: Publishing House of Political Literature, p. 415-426.
- Lenin, V. (1980). On the attitude of the workers' party to religion. Complete collection of works, 5th ed. Volume 17. М.: Publishing House of Political Literature, p. 415-426.

- Lenin, V. (1960). Three sources and three components of Marxism. Complete collection of works, 5th ed. Volume 23. M.: Politizdat, p. 40-48.
- Forest, V.S. (2008). Ukrainian philosophical thought of the 60-80s of the twentieth century. History of Ukrainian philosophy: Kyiv: Akademiya, s. 548-578.
- Loy, A. (2009). "Philosophy-twist". *Philosophical Thought*, № 3, p. 25-29.
- February, T. (2009). Who needs "Soviet philosophy"? *Philosophical Thought*, № 3, p. 28-32.
- Marxist-Leninist philosophy. Dialectical materialism. Second edition. (1972). M.: "Thought".
- Minakov, M. (2009). The subtle influence of totalitarianism: Soviet philosophy and the modern intellectual landscape. *Modern Ukraine*, №3 (14), p. 207-227.
- Scientific communism: A textbook for universities / P.N. Fedoseev, VG Афанасьев, K.H. Brutenets et al., 5th ed. (1981). M.: Politizdat.
- Scientific Communism: Textbook manual for universities / Anufriev EA, Bestuzhev-Lada IV, Bogina EL et al. (1988). M.: Politizdat.
- Popovich, M. (2009). About the philosophical culture of the country named "USSR". *Philosophical Thought*, № 3, p. 5-15.
- Stalin, I. (1952). On dialectical and historical materialism. Questions of Leninism. Edition one-tenth. M.: Gospolitizdat, s. 574-602.
- Stalin, I. (1997). On dialectical and historical materialism. Essays. Volume 14. M.: Publisher "Writer", p. 253-282.
- Stalin, I. (1952). On the foundations of Leninism. Essays. Volume 6. M.: State Publishing House of Political Literature, p. 69-188.
- Tadevosyan, E.V. (1986). Problems of scientific communism: Textbook. Handbook for universities of Marxism-Leninism. M.: Politizdat.
- Philosophical encyclopedic dictionary. (1983). M.: Sov. Encyclopedia.
- Havich, O. A day in history. October 27: Galicia and Volhynia applied to join Ukraine. <https://ukraina.ru/history/20191027/1025469897.html>
- Homa, O. (2009). History of foreign philosophy in modern Ukraine: Soviet "rhizome". *Philosophical Thought*, № 3, p. 32-39.
- Chagin, B.A. (1956). Protection and justification GV Plekhanov of dialectical and historical materialism in the struggle against revisionism (Introductory article).
- Plekhanov GV Selected philosophical works. Volume 2. M.: State edition of political literature, p. 5-28.
- Chesnakov, D.I. (1964). Historical materialism. M., "Thought".
- Sheptulin, A.P. (1970). Philosophy of Marxism-Leninism. M.: Politizdat.
- Vilkov, Vyacheslav (2018) "Scientific Communism" and the Modern Political Science in Ukraine. *Ukrainian Policymaker*, Volume 2, 48-55. <https://doi.org/10.29202/up/2/7>

DIALECTICAL AND HISTORICAL MATERIALISM IN THE STRUCTURE OF MARXISM-LENINISM PHILOSOPHICAL TEACHING AND POLITICO-IDEOLOGICAL DOCTRINE

Vyacheslav Vilkov, PhD (Philosophy), Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (senior staff scientist at Faculty of Philosophy)
<https://orcid.org/0000-0002-3542-0756>
e-mail: tvvvilkof59@gmail.com

Received: December 14, 2020
Approved for printing: February 22, 2021
Published: February 26, 2021

Vilkov V. (2021) Dialectical and Historical Materialism in the Structure of Marxism-Leninism Philosophical Teaching and Politico-Ideological Doctrine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 113-139. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-12/12>

Abstract

The article presents the results of the study of the specifics of the use by V.I. Lenin and I.V. Stalin of the concepts of «dialectical» and «historical» materialism; Stalin's understanding and interpretation of the essence and functions of these two main types of axiomatics of Marxist-Leninist philosophy, which were proposed in his work «Dialectical and Historical Materialism», that was included in «History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course» (its first edition was published in 1938) and up to the 11th collection of his works, lectures, articles, speeches, etc. under the title «Concerning Questions of Leninism» (first published in 1939), are analysed in detail.

The proposed analysis reveals the Stalinist and post-Stalinist understanding of the essence, structure and functions of dialectical and historical materialism; its theoretical and methodological foundations and status in the structure of Marxist-Leninist philosophy; highlights the Stalinist approach to understanding the relationship of Marxist philosophy with the ideological doctrine of the Communist Party of the USSR and the Communist worldview. The article defines the significant changes in Soviet Marxism from the end of 1953 until the end of the 1980s. It refers to the conceptual interpretation of dialectical and historical materialism, recognised in Soviet times as the basis and two main components of Marxist-Leninist philosophy. In addition, the leading tendencies that were formed among Soviet scientists of the 1960s and 1980s, as new approaches to understanding the nature of the interrelationships of Marxist-Leninist philosophy, primarily "diamat" and "istmat", with the Communist Party ideology and those branches of social studies (mainly «scientific communism»), which formed a single system of philosophical and socio-political knowledge, a complex of sciences and academic disciplines commonly known as «Marxism-Leninism», are highlighted in the article. The main tendencies of the post-Stalinist era in the interpretation of the ideological, theoretical and methodological role of dialectical and historical materialism, their status in the structure of Soviet philosophy and social-political science, as well as the specifics of correcting their ideological and worldview intent during the second half of the twentieth century are characterised.

Within the framework of this analysis, the paradigmatic narratives, declared by Ukrainian researchers of the post-Soviet era to assess the role of V.I. Lenin and, especially, I.V. Stalin («Dialectical and Historical Materialism») in the emergence of fundamental problems and negative processes during the development of philosophical and socio-political thought in the USSR for the entire post-Stalin period of history, are identified and summarised.

The main research methods are systemic, comparative, discursive, content analysis, prescripts of scientism and the principle of historicism.

The study may be particularly relevant for a scientifically balanced, ideologically unbiased, adequate comprehension of the history and logic of the development of philosophical and socio-political thought in the Soviet Union and Ukraine since independence.

Keywords: *dialectical materialism, historical materialism, scientific communism, Marxism-Leninism, Marxist-Leninist philosophy, Soviet social and political science, V. Lenin, I. Stalin.*

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ФІЛОСОФІЯ

Випуск 1 (4)
2021

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 12,2. Наклад 300. Зам. № 214-7138.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Фл59.
Підписано до друку 27.02.2021

Видавець і виготовлювач
Видавець ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. [067 502-22-42](tel:0675022242)
сайт: <https://vadex.com.ua/>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021